

NAZMI EMİN

İhtişamlı medeniyetten
hazin sona
ENDÜLÜS

erem PAZARLAMA
KÜLTÜR YAYINLARI

**İHTİŞAMLIL MEDENİYETTEN HAZİN SONA
ENDÜLÜS**

YAZAR
Nazmi EMİN

KAPAK TASARIMI
Hikmet Purutçuođlu

SAYFA TASARIMI
His Grafik Tasarım Matbaacılık Hizmetleri

BASKI
Yeditepe Ofset Yayıncılık ve Reklamcılık ve Amb. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi C Blok (2 BC 2) Zeytinburnu - İstanbul

Sertifika No: 18429

ISBN
978-605-67637-0-0

1.BASKI
Temmuz 2017, İstanbul

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR VE FOTOĞRAFLAR	5
ÖNSÖZ	7
KISA ENDÜLÜS TARİHİ	15
vizigot dönemi	15
VALİLER DÖNEMİ	18
ENDÜLÜS EMEVİLERİ (756-1031)	20
EMİRLİK DÖNEMİ (756-929)	20
ENDÜLÜS EMEVİ HALİFELİĞİ (929 – 1031)	22
MÜLÜKÜT – TAVAİF (BEYLİKLER - YEREL EMİRLİKLER, 1031 – 1090)	24
MURABİTLAR (1090 – 1147)	25
MUVAHHİTLER (1147 -1229)	26
BENİ AHMER (GİRNATA) EMİRLİĞİ VEYA NASRİLER (1238 – 1492)	28
ENDÜLÜS'TEKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLER VE ESERLER	35
KURTUBA (CORDOBA)	35
KURTUBA ULU CAMİ	39
MEDİNETÜZZEHRA (936- 976)	43
GİRNATA (GRANADA)	46
EL HAMRA SARAYI	52
SEVİLLA (İŞBİLİYYE)	57
ALKAZAR (EL - KASR)	59
TOLEDO (TULEYTULA)	61
ENDÜLÜSTE SOSYAL YAPI	69
ARAPLAR	71
BERBERİLER	73
MÜVELLEDLER	75
MÜSTARİBLER (MOZARAPLAR)	77
MÜDECCENLER	79
SEFARED (ENDÜLÜS - İSPANYA) VAHUDİLERİ	82

ALJAMIA (EL – ACEMİYYE)	86
MORİSKOLAR	88
ENDÜLÜSLÜ KADINLAR	92
GEMİLER YAKILDI MI?	97
ENDÜLÜS MEDENİYETİNİN BATIYA TESİRİ	101
OSMANLI ENDÜLÜS MÜNASEBETLERİ	105
ENDÜLÜSLERİN FERİYATNAMESİ	109
ENDÜLÜSTE TARIM VE SULAMA	113
ENDÜLÜSTE ZİRVE ŞAHSİYETLER	117
ZİRYAP	117
ABBAS İBN FİRNAS (810 – 887)	120
2. HAKEM (915-976):	122
EBU'L KASIM EL – ZEHRAVİ (930 – 1013)	123
İBN HAZM (Ö. 1064)	126
MESLEME EL MECRİDİ (950 – 1007)	130
EL MURADİ	132
ZERKALİ (Ö. 1100)	134
CABİR BİN EFLAH	135
İDRİSİ (1098-1166)	136
İBN – TUFEYL (1106-1186)	138
İBN RÜŞD (1126-1198)	141
MUSA B. MEYMUN (1135, KURTUBA-1204, KAHİRE)	148
MUHYİDDİN İbn'ül Arabi (1165 MÜRSİYE-1240 ŞAM)	152
EL GAFİKİ	167
KAYNAKÇA	169
SÖZLÜK	172

HARİTALAR VE FOTOĞRAFLAR

1828 Tarihli Cebelitarık Gravürü. Thomas Mann Baynes	16
Müslüman orduların Endülü'sü fethi sırasında takip ettikleri güzergah	17
Tarık Bin Ziyad	18
Endülüs Devleti coğrafyasında Arapların ve Berberilerin yaşadığı bölgeler	19
940 yılında, Emevi hanedanı idaresinde gücünün zirvesindeki Endülüs Devleti coğrafyası	22
Endülüs Emevi Halifeliğinin son dönemindeki İspanya krallıklarına düzenlediği seferler.	23
Mülüküt'-Tavâif (Bağımsız Beylikler) döneminde Endülüs Devleti coğrafyası	25
Muvahhidler'in son dönemindeki Endülüs haritası.	28
Endülüs Devleti'nden kalan son toprak parçası Gırnata Emirliği (1232-1492)	30
2 Ocak 1492'de Gırnata'nın İspanyollara teslim edilışinin temsili resmi	32
Kurtubadaki Roma Köprüsü ve Kurtuba Ulu Camii	37
Kurtuba Camii'nin dış görüntüsü.	40
Kurtuba Camii Tavan Tedayı	41
Kurtuba Camii içi kemerleri.	42
III. Abdurrahman'ın kurduğu Medinetü'z Zehra'dan farklı bir kesit	43
Medinetü'z Zehra	44
Al-Bayzin Gırnata	47
Gırnata şehri	48
Alhamra Sarayı	53
Arslanlı Avlu, El Hamra Sarayı	54
Yazlık Sarayı, El Hamra	56
Sevilla	58
Sevilla'nın simgesi Giralda Kulesi (Minaresi).	59
İşbiliye (Sevilla) el-Kasr-Alcazar'ının bahçesinden farklı bir açı.	60

Toledo	61
Toledo	64
Elit tabakaya mensup Endülüs kadınlarını sohbet ederken tasvir eden bir resim.	76
Müdeccen sanat merkezi Sevilla.	80
İşbiliye (Sevilla) / Müdeccen mimarisine örnek yapılardan biri.	81
Endülüs Vahudisi Sefaradların İspanya'dan göç yolları	85
İspanyol Engizisyon işkencelerini gösteren bir temsil	90
Moriskolar 'ın zorunlu göçü	92
Endülüslü kadınlar	93-94
Gemileri yakmak ile ilgili temsili resim	97
Moriskolar	105
Endülüs'te çiftçilik ve sulama teknikleri	113
Kurtuba'da inşa edilen su dolabı (Noria)	115
Ziryâb'ın Bağdat'tan Endülüs'e göç yolu (Robert W.L. - N. MacDonald)	117
Abbas İbn Firnas'ın ilk uçuşunun temsili resmi	121
Zehrâvî'yi ameliyat sırasında gösteren bir temsili resim.	124
Kurtuba'da İbn Hazm heykeli	128
Zerkali pulu	134
İdrisî'nin yazdığı coğrafya kitabının Norman Kralı 2.Roger'a takdim ederken temsili resim	136
Hayy İbn Yakzan	139
Rafael'in meşhur Atina Okulu tablosu ve İbn Rüşd	142
Filippino Lippi tarafından yapılan Aziz Thomas'ın zaferi ve İbn Rüşd adlı tablo	143
İbn Rüşd	144
Musa b. Meymun'un Mişne Torâ adlı eserden bir sayfa.	149
Musa b. Meymun	150
İbn'ül Arabî'nin Futuhâtü'l-Mekkiye adlı eserinin ilk sayfası	161
İbn'ül Arabî'nin Şam'daki Türbesi	166
El Gafiki	168

ÖNSÖZ

2016'nın Kasımında otuz kadar müşterilerimle Endülüs'e gittik. Başka yerlerde olduğu gibi burada da yaklaşık bir ay önceden gideceğimiz yerler hakkında malumatlar okumaya başladım. Dönüşte de eksik kalan şeyleri okuyup bir makale yazma arzusunda idim lakin işin içine girince yazacağımız şeyler makale boyutunu aştı. Yedi ay gibi bir okuma sürecinden sonra yazacağımız kitabın genel çerçevesi zihnimde oluştu. Aslında bu kitap araya girdi dersek yeridir. Çünkü kendimi İran hakkında yazacağım kitaba hazırlamıştım. Hatta Kitabın başlığı bile zihnimde oluşmuştu; “**Hangi İran?**” Bununla beraber Endülüs'ün büyüünden kurtulamadım. O İslam âleminin elinden çıkmış yitik bir hazineydi. Öyle ki sanki orada 800-900 yıl Müslümanlar hiç yaşamamıştı ki; o dönemden kalan insan yok. Hepsi sürgün edilmişti. Ama bugün İslam dünyasının en prestijli eserlerinden olan; El – Hamra Sarayı ve Kurtuba Cami orada hala göz kamaştırıyor. Bunları yapan insanlar o medeniyeti inşa edenler nereye gitti? Bilinmezlik ve gizem merakı daha da artırdığı gibi mevcut değerini de fazla gösteriyor olabilir.

İnsanlar arasında dolaşan bazı şehir efsaneleri var: Eğer Endülüs kaybedilmeseydi oradaki ilimler muhafaza edilseydi bugün dünya çok daha ileri safhada olurdu. Endülüs'ün Doğu İslam Dünyasından daha artık bir yönü yoktu. Oranın bir devamıydı. Sadece tarım ile ilgili konularda katettiği yol daha fazlaydı. Ama şunu söyleyebiliriz ki: İlmi gelişmelerin batıya geçmesindeki en verimli yoldu. Endülüs batı için çok önemliydi. Onun tesir sahası Avrupa idi, doğu değil. 1970'li yılların başlarında Alman medeniyet tarihçisi “Singrid Hunke Avrupa Üzerine Doğan İslam Güneşi “ adıyla yayımladığı kitapta ilimlerin İslam dünyasından Avrupa'ya nasıl geçtiğini anlatıyordu. Burada bu geçiş yollarının en büyüğü Endülüs idi. Endülüs'te yazılan önemli eserlerde kaybolan bir şey yok. 12. Asır Toledo'su 9. Asırdaki Bağdat'ın oluşturduğu ilim atmosferinin daha küçük çaptaki benzerini yapıyordu. Oluşturulan tercüme faaliyetleri sayesinde sadece Endülüs'te değil bütün İslam dünyasındaki önemli eserler Latinceye çevrilmeye başlandı.

Endülüs, 711 de İber yarımadasında heyecanla başlayıp 1492de hazin bir şekilde sona eren bir medeniyet. Oradaki Müslüman nüfusun türlü meşakkatler altında 17. Asrın başına kadar orada hayatini devam ettirdiğini de hesap edersek orada 9 asırlık bir varoluş. Bu süre aşağı yukarı Türklerin Anadolu'ya yerleştiği (resmi tarihe göre) süreye denk gelir.

Kübalı Prof. Maria Roza Menacol “The Ornament of the World – Cihanın Ziyneti” adı altında 2002 yılında Endülüs hakkında bir kitap yayımladı ve orada 781 yıllık Endülüs medeniyetinin ortaçağ İspanyasında Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların nasıl hoşgörü kültürünü oluşturduklarını anlatır. Küba ve Kaliforniya'daki beyaz avlulu evlerin, Gırnatadaki Al - bayzin (beyaz evler) mahallesinden mülhem olduğunu yazar.

Müslümanların İber yarımadasına gelmesiyle dost düşman herkes kabul eder ki, nüfus arttı, sulu tarım Romalılardan sonra yeniden başladı. Akdeniz seyahat ve ticaret yolları yeniden açıldı. Zehravi gibi farmakolog ve cerrahlar, İbn Hazm gibi hukukçular, İbn Rüşd gibi filozoflar, Yahudilerin 2. Musa dedikleri Musa b. Meymun gibi filozof ve ilhiyatçılar, İbnü'l Arabi gibi gelmiş geçmiş en büyük sufi ve İbn Hatip gibi şairler Endülüs semalarından zuhur etti. İlim, sanat ve edebiyat o kadar verimliydi ki, Endülüs'te yaşayan Yahudi ve Hristiyan gençler kendilerini Arapça şiirin cazibe -sine kaptırmışlardı. Mesela 9. Asırda yaşayan Kurtubalı Rahip Alvaro, Hristiyan gençlerin Latince mektup yazamazken Arapça kaside yazma yarışına girmelerinden şikâyet ediyordu.

Endülüs'te portakal ağaçları meşhurdur. Portakal ağaçları nedense İran'ın şiir ve aşk şehri olan Şiraz'da da çoktur. Kurtuba camisinin bahçelerinden, Sevilla'da Al – Kazar'a ve El – Hamra sarayına kadar, kokusu ve insanı canlandıran canlı renklerine sanki sembol olmuş. Gerçi Amerikalı yazar Robert Irwing El Hamra isimli eserinde, İbn Haldun'un: Portakal ağaçlarının peyzaj unsuru olarak kullanılmasını bir yozlaşma alameti olarak gördüğünü: “ Eğer bir şehirde çok fazla portakal ağacı varsa kendi sonunu hazırlıyor demektir.” dediğini nakleder.

10. asırda Endülüs ilimde katettiği mesafe ile Avrupa'nın en büyük ilim merkezi haline geldi. Bu dönemde sadece İslam dünyasından değil Avrupa'dan da birçok kişi ilim öğrenmek için geldi. Bunlardan İngiliz, Fransız ve Alman krallıklar aracılığı ile tabiat ilimleri öğrenmeye gelenler olduğu gibi daha sonra meşhur olacak rahiplerde var. Hatta 967-970 yılları arasında üç yıl kalarak Kurtuba camisinde eğitim görmüş daha sonra 2. Silvester adıyla papa olmuş Rahip Gerbert de Oraliac da vardı. Bu zat aynı zamanda Avrupa'da çeviri hareketinin öncüsü de kabul edilir.

İlk konservatuar 9. Asırda Müzisyen ve moda uzmanı Ziryap eşliğinde Kurtuba'da kuruldu. Ziryap'ın öncülüğünde günde kaç kez yemek yenilmesini, hangi yemeği hangi sıra ile servis edilmesi gerektiği gibi konular ilk burada ortaya çıktı. Yine üç yemekli menü kavramı, yemeklerin çorba ile başlayıp kırmızı et, balık veya tavukla ana yemek olarak devam edip tatlı ile bitirme onun önerisi. En önemli armağanı ise sofraya bezidir. Ziryap saray hayatının zevklerinde köklü değişim sağlamıştır. Yine ağır madeni kadeh ve altın kupalar yerine zarif ve şık kristaller önermiştir. Aynı dönemde mevsimlere göre uygun giyinmenin sağlık açısından önemi vurgulanır.

Yeryüzünün o güne kadar bilinen en muhteşem saray şehri olan Medinetüzzehra 10. Asırda Kurtuba yakınlarında yapıldı. Avrupalı seyyahları hayrette bırakan bu şehir, bir cazibe merkezi olup herkesin görmek istediği bir yerdi. Muhteşem yapılar ve altın nakışlı havuzlarla donatılmıştı.

İbn Haldun, Endülüslüleri kendilerini tarıma adanmış millet olarak tarif eder. Orta çağda Endülüs'ün belki de en önemli özelliği tarımda çok ileri olmalarıydı. Endülüs Refah toplumu olmuştu. Bu haliyle doğu İslam dünyasından aldığı sulama tekniklerini daha fazla geliştirerek zirveye oturdu. Dolayısıyla burada geliştirilen tarım teknikleri refah getirmişti. Bizim 1. Kitabımız olan “Orta Çağ Aydınlığı”nın tarıma ait kısmın büyük bir bölümü Endülüs'teki tarım ile ilgiliydi ki biz onu sonradan fark ettik.

Müslüman olmuş Fransız filozof Roger Garaudy, idealist bir gençken, komünizme gönül verdiğinde ve komünizmi bıraktıktan sonra da hep ütopya olarak idealize edip durduğu toplumun Endülüs'te gerçekleştiğine

inanır. Ona göre öyle medeniyet kurulmuştur ki, yıllar sonra o medeniyetin küllerinden bir dünya şaheseri doğmuştur: Cervantes, Don Kişot'unu nesilden nesile aktarılan o büyük destandan hareketle yazabilmiştir. Garudy, Endülüs'te yeşeren Rönesans'a "gerçek" adını verirken, Avrupa Rönesans'ını "sakat" veya "budanmış" olarak görür. Çünkü Endülüs'teki Rönesans madde ile maneviyatı bir arada götürmüştür. Yine Garudy'e göre dünyada ilk medeniyetler diyalogunu gerçekleştirecek kapasitede eserler oranının mümbit ikliminde İbn Hazm tarafından gerçekleştirildi.

Abbasiler döneminde hâkim unsur kadim İran kültürüydü. Endülüs Emevileri'nde ise Arap kültürüydü. Araplar kendilerine aşırı güvenen kişiler olarak karakterize edilmekteydi. Buna ülkenin en verimli topraklarını ellerinde bulundurmaktan kaynaklanan üstün ekonomik statüleri eklenince diğerleri onlara gıpta ediyordu. Başlangıçta Arap olmayan yeni Müslümanlar, Arap kabile üyelerinin velayetine giriyor. Zaman geçince mevalî oldukları unutuluyor ve velinin nesebi olarak kabul ediliyorlar. G. Montgomery Watt'a göre; **"Endülüs'teki ilk Müslümanların kültürü İslami olmaktan ziyade Arap kökenliydi ve Arap unsurun baskınlığı karakteristik özellik olmaya devam etti. Maliki mezhebini kabulü de bu durumun tezahürüdür. Çünkü bu mezhep köken itibarıyla en açık Arap mezhebiydi. Hâlbuki diğer mezhepler Helenistik ve İran'ı fikirlerin nüfuz ettiği Arap yarımadası dışında ortaya çıkmıştır."**

Arapların asabiye^[1] anlayışı Endülüs'ün en verimli dönemlerinde yani 10. Asrın ilk çeyreğine kadar oluşmuş gücün boşa harcanmasına vesile oldu. Arapların üstün ırk anlayışı dönemin şiirlerinde de kendini gösteriyordu. Araplardan "eşraf" diğerlerinden ise "abid" diye bahsediliyordu. Arapların en verimli yerlere yerleştirilip, onlardan çok daha büyük nüfusa sahip olan ve yarım adaya ilk gelen Berberilerin kıraç ve düşmana yakın bölgeye yerleştirilmeleri, onları her fırsatta isyana sevk etti. Hatta kuzey bölgelerindeki bir kısım insanlar geri Kuzey Afrika'ya döndü ve o bölgeler daha zayıf kaldı. Yerli Müslümanlar olan Müvelledler, kısa sürede yarımadadaki en büyük nüfusu

1 **Asabiye**; Bugün vatan, ırk veya kültür fikrinden çok bir kabilenin üstünlüğüne dayanan dar kapsamlı bir anlayış.

oluşturdu. Onlar da Arapların bu ayrıcalıklı konumundan rahatsız idiler ve her fırsatta isyan ediyorlardı. Araplar özellikle kuzey şehirlerinde korunaklı kalelerde yaşıyorlardı. Uç şehirlerinden olan Toledo'da isyanların ardı arkası kesilmiyordu. Dâhili mücadele sadece Araplara karşı Müvelledler ve Berberiler arasında değildi, aynı zamanda Arap kabileler arasında da cereyan ediyordu. Esasen orada bütün dinler ve Araplar hariç diğer ırkların uzlaşması vardı. Tam uzlaşma 3. Abdurrahman'ın 929 yılında halifeliği ilanından sonra başladı denebilir. Devlet imkânlarını her zümreden insana açma yoluna gitti ve eğitimin yaygınlaşmasına önem verdi. Bu dönemden sonra Araplarla olan savaşlar 11. Asra kadar kalem savaşına döndü. Daha sonrada rastlanmadı.

Dindar kişiliğiyle Ömer b. Abdülazîz'i hatırlatan I. Hişâm (788-796) Maliki ulemasına gösterdiği yakın ilgiden dolayı bu zümrenin siyasi hayattaki nüfuzu açık şekilde arttı ve Malikilik Endülüs'ün resmî mezhebi haline geldi. Kadılar Endülüs'te çok itibarlıydı. Hele Kurtuba kadısı, şehrin en büyük sorumlusuydu. Maliye, yargı, idare ve güvenlik teşkilatlarının tümü "kadı'l - cemaat" denilen Kurtuba kadısına karşı sorumluydular. Meşhur Filozof İbn Rüşd de Kurtuba kadısıydı. Diğer taraftan halk ile yöneticiler arasında aracı kişilerdi. Nitekim 9. asırdaki meşhur "Rabaz" isyanında olduğu gibi aynı zamanda halkla birlikte emire karşı başkaldıracak güçteydiler.

Roger Garaudy'ye göre; **"Maliki fakihlerin yüzyıllar boyu İspanya'da iktidara bağlı ruhbanlığa denk bir din adamları sınıfı oluşturması ve her türlü yaratıcı kültür ve fikir hareketini daha baştan bid'atla damgalayarak engellemesi Endülüs açısından çok acı olmuştur."** 11. Asırda İbn Hazm'ın kitaplarını yaktırdılar oda onlara karşı bir şiirinde meydan okuyor:

Hey, bırakın, kitap yakmaları!

Varsa aklınız yapın bakalım ispatları!

Yoksa gidin cahiller medresesine!

Allah'ımı şahit tutarak diyorum ki ben hepinize:

İlimle sizin aranızda kalın bir perde var, perde!

Benim fikirlerim seyahat ediyor her bir yeri,

*Hayatın bineklerinin beni götürdüğü yeri.
Yakabilirsiniz ancak kâğıtları, elbette, sizler,
Ama yakılamaz kâğıdın taşıdığı düşünceler!
Hele beynimdekine, hiçbir el, asla değemez!*

12. asırda Murabıtlar döneminde Malikilik daha önceki döneme göre farklılaşıyordu. Uygulamalı fıkıh detaylarından çok fazlasını kapsıyordu. İmam-ı Gazali'ye şiddetli saldırılar oldu ve onu eleştiren kitaplar yazıldı. Onun eserleri resmen sapkın bulundu ve hacimli eseri "İhya-u Ulumiddin" alenen yakıldı.

"Reconquista" yeniden fethetme anlamındaki bir kelime olup Hristiyan İber yarım adasında ki devletlerin gerektiğinde diğer Avrupalı Hristiyan devletlerle bir haçlı ittifakı kurarak Müslümanlara karşı Hristiyanlığı korumayı ve Endülüs'ü onlardan geri almayı amaçladıkları, siyasi, askeri ve dini nitelikli hareketin adıdır. Dolayısı ile haçlı ruhunun ve düşüncesinin doğduğu ve ilk başladığı yer Endülüs'tür. Papa, Kudüs'ü geri almak için Doğu İslam Dünyasına başlattığı haçlı seferlerine asker toplarken İber yarım adasındaki devletler hariç tutulmuştur. Çünkü orada da ayrı bir haçlı seferi vardı.

Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin en büyük temsilcilerinden biri olan Yahya Kemal Beyatlı 1929 da İspanyaya büyükelçi olarak gider. Endülüs bölgesini de ziyaret eden şairimiz Endülüs'te raks isimli şiirini yazar.

*Zil, şal ve gül. Bu bahçede raksın bütün hızı...
Şevk akşamında Endülüs üç defa kırmızı...
Aşkın sihirli şarkısı yüzlerce dildedir.
İspanya neşesiyle bu akşam bu zildedir.*

Yahya Kemal'den Osmanlının eski ihtişamını anlatan şiirlerine benzer kalibrede şiir bekledik. Çok güzel bir şey yazacağını düşünüyordum ama neden yazmadı bilmiyorum. Hâlbuki Pakistanlı düşünür ve şair Muhammet İkbâl, 1932 de Endülüs'e yaptığı seyahatte görevlilerden zorlukla izin alarak

Kurtuba Camiinde namaz kılmış ve Kutuba Camii hakkında da bir şiir yazmıştı.

Not: Elinizdeki kitapta bazı kelimeler, bilinmeme ihtimali düşünülerek dip notlarla basitçe izah edilmiş. Bunlar bir yerde karşımıza çıktığı gibi farklı sayfalarda birçok yerde de var. Bu kelimelere bir yerde sadece dip not düşülüp diğer yerlerde düşülmemiş ama onun yerine arkada sözlük kısmına eklenmiştir.

Mayıs 2017, İSTANBUL

NAZMÎ EMİN

KISA ENDÜLÜS TARİHİ

VİZIGOT DÖNEMİ

İslam hâkimiyetinden önce Vizigotlar^[1] 414 yılında İspanyaya girdiler ve ülkenin kuzeydoğusunu işgal ettiler. Bundan sonra da değişik siyasi düzenlemeler yapmak suretiyle de hâkimiyetlerini sürdürdüler. Yerli halkın ekserisi Katolik olmasına karşın onlar Hristiyanlığın heretik^[2] - Arian mezhebine tabi olmaları sebebiyle ülkede gerçek bir birlik yoktu. Bundan dolayı 589 yılında önemli bir değişiklik gerçekleşti; Vizigotların kralı ve ileri gelenleri Arianizmi^[3] terk edip Katolikliği kabul ettiler. Bu hareket tüm “İber yarımadası”^[4]nda birleşik bir krallık kurulmasında etken oldu. 8. Yüzyıl başları itibarı ile Vizigot aristokrasi ile yarımada da ki Roma asilzadelerinin “üst tabaka” olarak adlandırılabilir tek imtiyazlı sınıfta kaynaştılar.

Bununla birlikte fetihten önce ki Vizigot İspanyası taht çekişme dönemine rast geldiğinden bu çekişmeler yarımadayı iç savaşa sürüklemişti. Vizigot kralı Witiza, oğullarından birisi olan Akhila’yı taht varisi yapmak istediğinden onu kuzey eyaletlerine dük^[5] olarak atadı. Witiza 710 da ölünce de birtakım güçlü asilzadeler Rodrigo’yu kral seçti. Fakat Akhila’nın bu dönemde kendini muhafaza ettiği hatta bağımsız kral gibi para bastığı söylenir. Bunun haricinde bir de eski Septe^[6] hâkimi “Kont Julian efsanesi”^[7] diye bazı hikâyeler anlatılır

1 Vizigotlar; Güney İskandinavya’nın Gotland bölgesinde oturan bir Germen kavmi. MS 370 yılından itibaren Kavimler Göçü ile beraber hareket eden en önemli topluluklardandır. Batı Roma İmparatorluğunun çökmesinden sonra Batı Avrupa’nın şekillenmesinde rol oynamışlardır 3.ve 4.yüzyıllarda Bizans’ı yağma etmişler ve Arianizm’i benimsemişlerdir. 5. ve 6.yüzyıllarda Vizigotlar ve Ostrogotlar şeklinde ikiye bölünmüşler ve böylece İberya ve İtalya’da devletler kurmuşlardır.

2 Heretik; Hristiyanlıkta, dinden saptığı gerekçesiyle kilise otoritelerince reddedilmiş dini öğretilere verilen ad.

3 Arianizm; 4. yüzyılda Arius adlı İskenderiyeli bir papazın kurduğu ve Hristiyan inancının tersine olarak İsa’nın Tanrı olmadığını öne süren bir Hristiyan mezhebi.

4 İber yarımadası; İber Yarımadası ya da İberya, Avrupa kıtasının Akdeniz’e uzanan üç yarımadasından biridir. İber Yarımadasında İspanya ve Portekiz devletleri yer almaktadır.

5 Dük; bazı Avrupa devletlerinde prensten sonraki en yüksek soyluluk unvanıdır. Genellikle bağımsız bir eyaletin yöneticisidir. Bazı ülkelerde küçük prenslere de dük denildiğine rastlanılır.

6 Septe; İspanya’nın Kuzey Afrika’da toprağıdır. İspanyol anayasasına göre özerk il statüsündedir. Fas sınırı ile çevrili olan şehir 19 km²’dir.

7 Kont Julian efsanesi; Kızını dönemin Vizigot başkenti Cordoba’ya eğitime gönderir. Vizigot krallığını eline geçiren Rodrigo kızını baştan çıkarır ve o da ona kin duyar. Müslümanların Kuzey Afrika’ya hâkim olmasıyla onları İber yarımadasını ele geçirmeleri için teşvik eder ve lójistik destek verir. Yarımadaya geçmek için gemileri de onun tedarik ettiği söylenir.

1828 Tarihi Cebelitarık Gravürü. Thomas Mann Baynes

ki onun Rodrigo'ya kininden dolayı her türlü desteği Müslümanlara verdiğini ve Yarımada'ya geçerken de gemileri sağladığı da söylenir.

İlk İslam fetihlerinin dinamizmi dikkate alındığında 710 yılına kadar kuzey Afrika'nın bazı kaleler dışında tamamı ele geçirilmiş ve Emeviler için yeni hamlenin önü açılmıştı. Emeviler'in Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr^[8], halifeden izin alarak Tarif b. Malik^[9] kumandasındaki yaklaşık 500 kişilik bir birliği 710 yılının baharında keşif için İspanyanın güney kıyılarına yolladı. Şartların çok müsait olmasından dolayı bol miktarda ganimetle dönüldü. 711 yılında Tarık b. Ziyad^[10] komutasında 7000 kişilik bir ordu gönderildi. Aynı

8 Musa b. Nusayr (640-716); Emevî Halifesi I. Velid'in emrinde İfrikriyye (Kuzey Afrika) ve İspanya Valisi olarak görev yapmış Müslüman Arap kumandandır.

9 Tarif b. Malik (ö.742); Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr'ın azatlısı olan Tarif'in Mağrip bölgesindeki bazı fetihlerde asker olarak gösterdiği başarı efendisinin dikkatini çekti. Berberîler arasında Mûsâ'ya en yakın olan iki kişiden biri Tarık b. Ziyâd, diğeri Tarif b. Mâlik'tir. Mûsâ b. Nusayr, 710 yılında Endülüs'ü fetih projesi için Tarif b. Mâlik'i 400 piyade ve 100 süvariden meydana gelen keşif birliğinin başında Endülüs'e gönderdi. Birliğin amacı İspanya coğrafyasının özellikleri, halkın genel durumu, savaş usulleri, askerlerin ve halkın sayısı hakkında bilgi edinmekti. Birliğin tamamına yakını Berberî asıllı idi.

10 Tarık b. Ziyad (670-720); Endülüs'ü fetheden İslam komutanı. Berberî asıllı olan Tarık, Emevilerin fetih politikası gereğince İspanya'dan önce elde edilen Kuzey Afrika topraklarından esir olarak alınmış ve kabiliyetiyle ön plana çıkması sonucu Emevilerin önemli başarılarına imza atmış Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr'ın dikkatini çekmiştir. Müslümanlığı seçtikten sonra Musa bin Nusayr tarafından azat edilerek Kuzey Afrika'da gerçekleştirilen fetihlerde öncü birliklerin kumandanı tayin edildi. Tanca şehri fethedilince Tarık oraya vali atandı. Hem Cebeli Tarık Boğazı hem de dağı ismini ondan almıştır. Endülüs fatihi olarak anılmakla

Müslüman orduların Endülüs'ü fethi sırasında takip ettikleri güzergah. (Albaraka, Endülüs)

yıl içerisinde tekrar 5000 kişilik bir ordu daha gönderildi. Bir yıl sonra da 712 de de Musa B. Nusayr komutasında 18000 kişilik bir kuvvet daha yollandı.

Tarık B. Ziyad İber yarımadasına geçtikten sonra "Cebelitarık dağı"^[11]nda karargâh kurdu ve birkaç hafta gibi kısa bir zaman içinde Rio Barbate (Vadi-ü Lekke) vadisinde karşılaştığı Kral Rodrigo'nun yeğeninin kumanda ettiği ordunun bir kısmını imha etti. Nitekim Tarık'ın vazifelendirdiği komutanlar kısa sürede Malaga, Elvira ve Cordoba'yı (Kurtuba) ele geçirdiler. Kendisi de Vizigot başkenti Toledo'yu (Tuleytula) ele geçirdi. Bazı şehir ve kale halklarının özellikle ağır dini baskılara maruz kalan Yahudilerin, buldukları şehir veya kale kapılarını kendilerinden açtıkları bilinmektedir. 712 de fethin tamamına yardımcı olmak için Musa B. Nusayr, çoğunluğunu Araplardan oluşan 18.000 kişilik ordusuyla yarım adaya geçti. Sevilla ve Merida'yı zapt ettikten sonra

birlikte, Fethin belli aşamalarında Musa b. Nusayr ile beraber İspanyanın tamamını kontrol altına almışlardır.
11 Cebeli Tarık dağı; Cebel Arapçada dağ demek, Tarık'ın dağı. Bugün kayalıkların oluşturduğu bu küçük yarımada "Gibraltar" olarak isimlendiriliyor. İspanya topraklarına bitişik 6,5 km²lik yarımada, İngiltere sömürgesi bir şehir devleti.

Toledo da Tarık'la buluştu. Leon, Galicia bölgeleri ve Larida, Barselona ve Zaragosa şehirleri hâkimiyet altına alındı. Bir rivayete göre de Pirenalar^[12] aşılarak Frank^[13] topraklarına girildi.

Tarık Bin Ziyad

VALİLER DÖNEMİ

Endülüs'te valiler dönemi 714 yılında başlayıp, 1. Abdurrahman'ın 756 yılında Endülüs Emevi Devletini kuruncaya kadar devam etmiştir. Bu dönemde 21 vali göreve gelmiş olup, bunların bazıları doğrudan Şam'daki Halife veya onun adına Kuzey Afrika valisi tarafından tayin edilirken bir kısmı da Endülüs askerleri tarafından seçilirdi. Bu dönemdeki siyasi faaliyetler bakımından fetih hareketinin Avrupa içlerine götürme teşebbüsleri önemli yer tutar. Mürsiye'nin fethinden sonra valiler bütün gayretini Pirenaları aşıp Frank topraklarına yayılmak için harcadılar. Bu gayretlerin sonucu olarak Fransa'nın güneyindeki Septimania ve Narbona bölgelerini ele geçirerek bugünkü Paris'in bulunduğu bölgeye yaklaştılar. 732 yılında Paris'e yakın bir ovada Potiers savaşında Franklara yenilmeleri fetih bakımından dönüm noktası olmuştur. Artık ilerleme durmuş iç çekişmeler dönemi başlamıştır. Endülüs adlı kitabın yazarı W. Montgomery Watt^[14]a

12 Pirenalar; Güneybatı Avrupa'da Fransa ile İspanya sınırını da oluşturan dağ silsilesi. 430 km uzunluğuyla Fransa ile İber yarımadasını ayırır.

13 Frank; Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasında büyük rol oynamış bir Cermen boyudur. 4. yüzyıl sonlarından itibaren Galya eyaletinin kuzeyine Roma müttefiki sıfatıyla sızmaya başlar, 406 tarihinden itibaren ise tam güçle Kuzey Galya'yı istila ederler. 6. yüzyılda Güney Galya'dan Vizigotları kovarak hâkimiyetlerini pekiştirirler. Bu tarihten sonra Galya artık Fransiya yani Fransa olarak anılacaktır.

14 W. Montgomery Watt; 1909'da İskoçya'da doğdu. Edinburgh, Jena ve Oxford'da eğitim gördü. Edinburgh Üniversitesi'nde antik felsefe ve Arapça dersleri verdi. 1964'te profesör olduktan sonra İslâm araştırmalarına ağırlık verdi. İslâm tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı ve Avrupa'da İslâm etkisi üzerine eserleri vardır.

göre ise; **buraların iklimlerini Araplar sevmemiş ayrıca şehirlerin küçük ve konforsuz oluşu da isteksizliği artırmıştır.**

İlk dâhili mücadele Araplarla Berberiler arasında meydana geldi. Kendilerine yeterince değer verilmediğini kıraç dağlık arazide yaşamak zorunda bırakıldıklarını ileri sürerek, soydaşlarının Kuzey Afrika'da başlattıkları isyan

756 yılında, Emevi hanedanının idareyi ele geçirdiği yıl Endülüs Devleti coğrafyasında Arapların ve Berberilerin yaşadığı bölgeler (Albaraka, Endülüs)

hareketlerinden de cesaret alarak 741 yılında ayaklandılar. Her iki taraftan da çok sayıda insanın ölümüne sebep olan bu ayaklanma ancak bir yıl sonra Suriye den gelen askerler tarafından bastırılabilmiştir. Bu hadiseden bir süre sonra Endülüs'teki Yemenli Arapların, kendi topraklarına ortak olmalarından endişe ettiği Şamdan gelen askerlerin Endülüs'e yerleşmelerine karşı çıkmaları üzerine iki taraf arasında savaş başladı. Bu isyan bastırıldı fakat arkasından Yemenlilerin tarafının tutulması üzerine diğer bir Arap gurup olan Kayşlılar isyan etti. Daha sonra bu ihtilaf yönetimin sırayla bu kabilelere verilmesiyle çözüldü.

Endülüs'te bu gelişmeler olurken Abbasiler Emevi hanedanlığına son vererek hanedan mensuplarını sıkı bir şekilde takibe ve öldürmeye başladılar. Bu takipten kurtulmayı başaran çok az sayıda kişiden biri Halife Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muaviye idi. Filistin ve Mısır üzerinden Afrika'ya kaçan ancak burada emniyet içinde olamayacağını anlayarak 755 yılında Endülüs'e geçti. Buraya geçerken sadece canını kurtarmayı değil aynı zamanda burada bulunan Emevi yanlısı Arap – Suriyeli asker ve diğer unsurlardan faydalanarak yeniden hanedanlığı tesis etmeyi düşünüyordu. Nitekim Endülüs'e varmasından sonra da bu yönde faaliyete geçti. Oradaki vali Yusuf el Fihri^[15]'nin engellemelerine rağmen, mevalinin^[16], Yemenlilerin ve Berberilerin desteğini alarak 756 yılında Kurtuba'ya girerek kendisini bağımsız emir ilan etti.

ENDÜLÜS EMEVİLERİ (756-1031)

Bu dönem iki kısma ayrılır; ilki, 756-929 tarihleri arası emirlik dönemi ve sonrada 929-1031 arasındaki halifelik dönemi.

EMİRLİK DÖNEMİ (756-929)

Bağımsız Emevi devleti kurulduğunda bazı problemleri kucağında buldu. Bunların başında şüphesiz iç karışıklıklar geliyordu. Bir de son vali Yusuf el Fihri yenildiği halde 1. Abdurrahman'ın otoritesini tanımıyordu. Yemenliler ve Berberiler de verdiği desteğin karşılığını istiyordu. 1. Abdurrahman ne onlara ne de diğer Arap kabilelere dayandı. Orduyu Kuzey Afrika'dan getirilen paralı askerler (Mürtezika) ve harp esirleri olan abidelerden oluşturdu. 788 yılında vefat ettiğinde halefi 1. Hişam'a karışıklıklar asgariye indirilmiş, gücü Abbasi ve Bizans tarafından kabul edilen Suriye Emevileri'nin geleneklerinin hâkim olduğu bir devlet bıraktı.

¹⁵ **Yusuf el Fihri**; ilk dönemleri Şam'a bağlı bir valilik olan Endülüs'ün 747-756 dönemlerinde valilik yapan son valisi. Ondan sonra Endülüs Emevi Devleti kuruluyor.

¹⁶ **Mevali**; Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bu terim, ilk İslam fetihlerinin ardından ortaya çıkmıştır. Doğuda İranlılar ve Türkler, Kuzey Afrika'da Berberiler, Mısır'da ise Kıptilerden Müslüman olanları ifade eder.

1. Hişam döneminde Maliki ulemasına gösterdiği yakın ilgi den dolayı bu zümrenin siyasi hayattaki nüfuzu açık şekilde arttı. Ayrıca o dönemde yerli halktan ihtida (din değiştirmek) edenlerin sayısında önemli bir artış oldu.

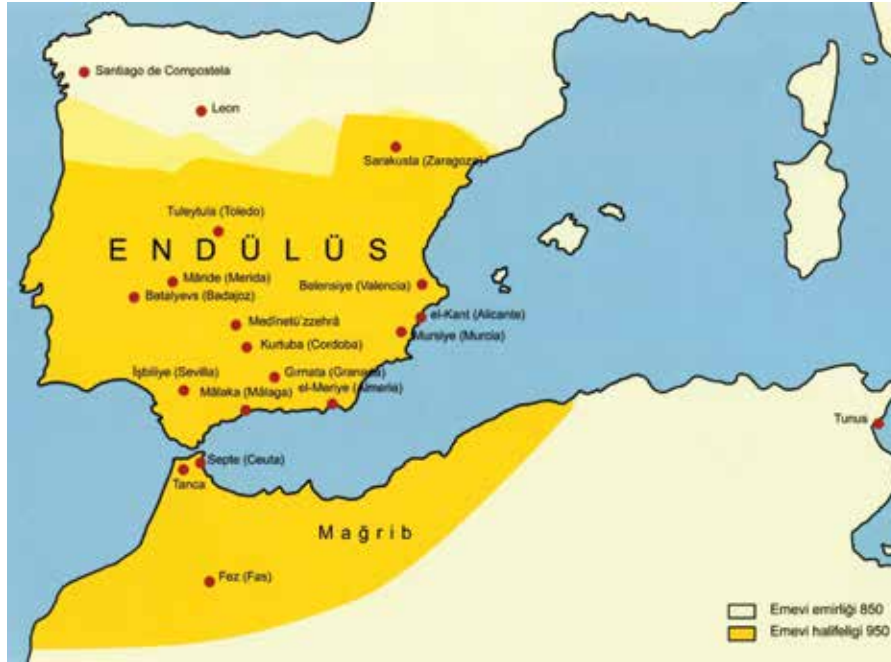
822-852 yıllarında 2. Abdurrahman'ın saltanatı döneminde emirlik en parlak dönemini yaşadı. Endülüs iktisaden zenginleşti ve Abbasileri örnek alarak devlet idaresi güçlendirildi. Buna bağlı olarak da İslam dini ve Arapçanın yayılışı hızlandı. Dönemin sonuna doğru yerli Müslümanlar (müvelledler^[17]) nüfusun çoğunu oluşturuyordu. Kurtuba, Sevilla ve Toledo gibi şehirlerde Hıristiyan halk dahi din adamların tepkisine rağmen Arapçayı kullanır hale geldi. Özellikle gençler Arapçayı ana dillerinden daha iyi okuyup yazabiliyordu.

2. Abdurrahman döneminde İspanyol krallıklara karşı Endülüs'ü koruma başarılıydı. 844 yılında denizden hücum eden Normanlar (Vikingler) da etkisiz hale getirildi. Bu arada Bizans İmparatoru Theophilos elçi göndererek Emevi devletiyle diplomatik ilişki kurdu. Bu başarılarından dolayı 2. Abdurrahman dönemi “ eyyamül – arus “ düğün günleri olarak anıldı.

Sonraki dönemde küçük çalkantılar başladı. Müvelledler artık Endülüs'te bir güç oldular. 2. Abdurrahman'dan sonra Berberiler, Araplar ve Müvelledler otoriteyi artık dinlemediler. Emirliğin otoritesi sadece Kurtuba da hissedilir oldu. Ülkede hem sosyal hem de siyasi çalkantılardan dolayı merkezi idareye şeklen bağlı veya tamamen bağımsız 20'ye yakın küçük devletçikler oluştu.

Endülüs'ü içine düştüğü bu krizden 21 yaşında tahta çıkan 3. Abdurrahman (912-961) kurtardı. Kısa sürede isyancı zümrelerin mahalli isyanlarını kontrol altına aldı. Bu başarıdan güç alarak bu birlikteliği sürdürebilmek bir yandan da Kuzey Afrika'daki Şii Fatimi halifeliliğiyle baş edebilmek için kendisini 929 yılında Lidinillah unvanıyla halife ilan etti. Böylece Endülüs Emevi Emirliği, halifelğe dönüştü.

¹⁷ **Müvelledun**; Kelime olarak, doğmuş, doğrulmuş manasındaki müvelled'in Endülüs'teki karşılığı, İslam'ı kabul etmiş Hristiyanların çocuklarıdır.

940 yılında, Emevi hanedanı idaresinde gücünün zirvesindeki Endülüs Devleti coğrafyası (Albaraka, Endülüs)

ENDÜLÜS EMEVİ HALİFELİĞİ (929 – 1031)

Üçüncü Abdurrahman, iç parçalanmada önemli rol oynayan Arap kabileleri arasındaki rekabeti kaldırarak “ tek bir ümmet “ oluşturmak için devlet kapılarını her zümreden insana açma yoluna gitti ve eğitimin yaygınlaşmasına önem verdi. Öte yandan Kurtuba’yı birçok mimari eserle donattı. Beyt’ül - mal’ın gelirleri yükseldi. Endülüs Emevileri’nin en büyük hükümdarı olan 3. Abdurrahman öldüğünde yerine âlim kişiliğiyle tanınan 2. Hakem geçti.

2. Hakem dönemi Endülüs’ün ilmi gelişmelerinin temelini atıldığı dönemdir. Babası zamanında başlanmış dünyanın en güzel saray şehirlerinden biri olan Medinetüzzehra bu dönemde tamamlandı. 2. Hakemden sonra yerine (962 – 976) çocuk yaştaki oğlu 2. Hişam tahta geçti. Onun çocukluğundan faydalanan İbnü’l ebi Amr ve iki oğlu iktidarı ellerine geçirip kendi adlarıyla

anılan Amirler dönemini başlattılar. Bu arada Arapların ve sakalibe^[18] nin nüfuzunu kırmak için ordunun çoğunu paralı berberi askerlerden teşkil ettirdi. Ebu Amir in halife gibi davranması Emevi taraftarlarını isyan ettirdi. Sayıları artan Berberi askerlerin taşkınlığı da Kurtuba halkını rahatsız ediyordu. Bu gelişmeler sonunda umumi bir isyan patlak verdi. Amiriler’in ve onlara bağlı devlet adamlarının oturduğu Medinetüzzahire (Amiriler

Haritada Endülüs Emevi Halifeliğinin son dönemlerinde Hâcib el-Mansûr İbn Ebû Âmir’in Hristiyan İspanya krallıklarına karşı düzenlediği seferlerin bir kısmına işaret edilmektedir. (Albaraka, Endülüs)

tarafından Medinetüzzehranın yerine kurulan şehir) tahrip edildi. Hacıp ebu Amir öldürüldü ve Halife 2. Hişam kayıplara karıştı. Bu isyandan sonra Endülüs özellikle Kurtuba tam bir karışıklığın içine düştü. Kurtubalılar ve Emevi taraftarları bu hanedanın devamı için farklı isimler tahta geçirdiyse de hiçbirisi karışıklığın üstesinden gelemedi.

18 Sakalibe; köle tacirleri veya korsanlar tarafından Endülüs’e getirilen Slav asıllı köleleri ifade etmek için kullanılmıştır.

1016 yılında Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini iddia eden Şii Hammudiler Emevi Hanedanlığının içinde bulunduğu aciziyet'ten faydalanarak Kurtuba ve tahta sahip oldular. Önce sükûneti sağladysalar da onlarda mevcut meseleleri çözemeler. Sonunda 1022 yılında halk tarafından Kurtuba'dan sürüldüler. Daha sonraki dönemde yaklaşık yedi yıl Emevi hanedanlığına mensup kimselerin mücadelesiyle geçti. Bu durumdan sonra Kurtuba'nın ileri gelenleri ve halk halifelığı lağvederek hanedanlığa mensup kimseleri sürgüne gönderdiler. İdareyi de eşraftan oluşacak bir Şûra'nın üslenmesine karar verdiler. 756 yılında kurulan Emevi Emirliği 1031 de yıkılmış oldu.

MÜLÜKÜ'T – TAVAİF (BEYLİKLER - YEREL EMİRLİKLER, 1031 – 1090)

Endülüs Emevileri'nin yıkılışından sonra Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan pek çok güç sahibi aile bağımsızlığını ilan etti. Bu dönemdeki devletçikler hakkında tam sayı vermek zor fakat aralarında kıyasıya savaşlar, Endülüs'teki en önemli hadiseleri oluşturuyordu. Bu durum, yöresel küçük devletleri zayıf düşürdü ve İspanyol krallıkların "reconquista"^[19]yı hayata geçirmek için bir fırsat oldu. İlk olarak Kastilya^[20] Kralı Batalyevs'e hücum ederek Eftasiler^[21]i, 1062 de de Toledo'daki Zünnüniler^[22] ile Sevilla'daki Abbadiler^[23]i ağır haraca bağladı. 1085 yılında Kastilya Kralı 6. Alfanso'nun Endülüs'ün 2. Büyük şehri olan Toledo'yu zapt etmesi, o döneme kadar Hristiyan krallıkların indirdiği en ağır darbe oldu. Bu hadise Endülüs'te müthiş bir infial etkisi yarattı. Halk paniğe kapılmış artık Endülüs'ün geleceğinden endişe ediyordu. Toledo'nun düşmesi, Endülüs'ün İspanyol Krallıklar karşısında en önemli savunma hattının yok olması demektir. Benzeri bir tehlike Kurtuba ve Sevilla'yı da tehdit edebilirdi. Bu tehlikenin

19 Reconquista; Yeniden fetih. İber yarımadasındaki Hristiyan devletlerin Endülüs'ü Müslümanlardan geri alması.

20 Kastilya; İber yarımadasında kurulmuş eski bir krallık, adım adım Portekiz hariç diğer krallıklarla birleşerek önemli güç haline gelmiş ve 1479 yılında yerini İspanya Krallığına bırakmıştır. Endülüs'teki Müslüman hâkimiyeti onunla sonlanmıştır.

21 Eftasiler; Mülükü't Tavaif devletçiklerinden olan ve Batı Endülüs'te 1022-1095 yılları arasında hüküm süren Berberî hanedanı. Eftasiler Devleti'nin kurulduğu bölge; Endülüs'ün batı kesiminde Vâdiâne'yi (Guadiana) ve bugünkü Portekiz'in büyük bir kısmını içine alıyordu.

22 Zünnüniler; Mülükü't Tavaif devletçiklerinden, (1036-1090) Toledo ve çevresinde hüküm süren berberî kabilesi Hevvâre'ye mensup bir hanedan.

23 Abbadiler; Mülükü't Tavaif devletçiklerinden, 1023-1091 yılları arasında Sevilla ve bölgesinde hüküm süren Berberî hanedanı.

Mülükü't-Tavaif (Bağımsız Beylikler) döneminde Endülüs Devleti coğrafyası (Albaraka, Endülüs)

yaklaşmakta olduğunu hisseden bazı emirlikler ulema ve halkın da teşvikiyle Kuzey Afrika'da hüküm süren Murabıtlardan yardım istediler.

MURABITLAR (1090 – 1147)

Toledonun kaybindan sonra Endülüs Müslümanları adına Abbadi Emiri İbn Abbad'ın daveti üzerine Marakeş – Fas merkezli bir Kuzey Afrika devleti olan Murabıtlar'ın hükümdarı Yusuf b. Taşfin Toledo'nun zaptından bir yıl sonra büyük bir orduyla Endülüs'e geçti. Bu sırada Batalyevs'i tehdit eden 6. Alfanso'yu Zellake savaşında büyük bir yenilgiye uğrattı (1086). Bu zaferle İspanyolların güneye doğru olan gelişmeleri bir süreliğine durdurulmuş oldu. Yusuf b. Taşfin Endülüs'teki emirlere düşman karşısında birleşme tavsiyesinde bulundu ve sonra da Mağribe geri döndü. Kısa bir süre içerisinde yerel emirlikler tekrar birbirleriyle mücadeleye girişince İspanyol Krallıklar tekrar hücumlarını başlattılar. Bu sebeple Yusuf b. Taşfin tekrar Endülüs'e geri döndü. Ancak bu sefer sadece yardım maksatlı olmayıp, bazı emirlikler

ve fukuha'nın da teşvikiyle Endülüs'e hâkim oldu ve burayı Murabıtlara bağlı bir vilayet haline getirdi. Bu hâkimiyet yaklaşık altmış yıl sürdü.

Murabıtların yıkılışıyla (1147) Endülüs'ün siyasi istikrarı tekrar bozuldu. Bu parçalanmadan istifade eden Kastilya krallığı, Aragon^[24], Pizze^[25] ve Cenovalılar^[26] dan oluşan bir Haçlı ordusuyla Mersiyeyi (1147), Katalonya kontluğu^[27]da, Turtuşe (1148) ve Laride'yi (1149)ele geçirdi. Bir taraftan siyasi parçalanmanın devam ettiği, diğer taraftan İspanyol krallıkların toprak

1120 yılı Murabıtlar döneminde Kuzey Afrika ve Endülüs Haritası.

kazandığı bu dönemde Endülüs'ün imdadına Marakeş – Fas merkezli diğer bir Kuzey Afrika devleti olan Muvahhitler yetişti.

MUVAHHİTLER (1147 -1229)

Murabıtlar gibi Muvahhitler de Marakeş - Fas merkezli bir Kuzey Afrika devletiydi. Murabıtlardan farklı olarak kendilerinden yardım isteyen bazı dost emirlikleri hasımlarına karşı korumak maksadıyla Endülüs'e geçtiler.

24 Aragon; 11. ve 15. yüzyıllar arasında bugünkü İspanya'nın kuzeydoğusunda yaşamış devlet. Daha sonra Kastilya Krallığı ile birleşti.

25 Pizze; 11. ve 14. Yüzyıllar arasında İtalya yarımadasının en güçlü 4 deniz cumhuriyetlerinden biri (diğerleri; Venedik, Genova ve Amalfi).

26 Cenovalılar; Ceneviz Cumhuriyeti ya da Cenova Cumhuriyeti, 11. yüzyıldan 1797 yılına kadar İtalya Yarımadası'nın kuzey batısında, bugünkü Cenova civarında hüküm sürmüş bir şehir devletidir.

27 Katalonya kontluğu; Barselona bölgesinde bir özerk alan olup 15. Asırda İspanya krallığına dâhil oldu.

İlk yıllarda Kurtuba, Sevilla, Batalyevs ve Şilb gibi şehirleri kontrol altına aldılar. Muvahhit ordularının Kuzey Afrika'ya geri dönmesinden sonra tekrar harekete geçen Hristiyan krallıklardan Portekizler 1189 da Fransız, Alman ve İngilizlerin de katıldığı Haçlı ordusuyla Şilb'i işgal ettiler. Bu sırada Kastilya Kralı 8. Alfanso da Sevilla ve Kurtuba'nın kuzeyindeki kaleleri zapt etmişti. Muvahhit Hükümdarı Yusuf el Mansur bu sefer Haçlıların ilerleyişini durdurmak için tekrar Endülüs'e geçti. 1195 de Erek denilen mevkide Kastilya kuvvetlerine karşı zafer kazandı. Ardından kuzeye yürüdü ve bazı kaleleri geri aldı. 1196 da Toledoyu kuşattı fakat bir sonuç elde edemedi.

Erek galibiyetiyle üstünlük tekrar Müslümanların eline geçti. Bu durumu engellemek için Papa 3. Innocent'in çağrısı üzerine Kastilya Kralı 8. Alfanso ve Başkiskopos Rodrigo Jimenez de Reda'nın öncülüğünde Aragon, Navarra^[28], Leon^[29], Portekiz ve Fransız güçlerinin katıldığı büyük bir haçlı ordusu teşkil edildi. 16 Temmuz 1212 de yapılan ikap savaşında Ebu Yusuf el Mansur'un yerine geçen Nasır Lidinillah'ın kumandasındaki Muvahhit ordusu bozguna uğradı. Bu mağlubiyetten sonra muvahhitlerin Kuzey Afrika ve Endülüs'te zayıflaması, buna bağlı olarak da kısmen durdurulan "reconquista" hareketi tekrar hız kazanmış oldu. 1227 de bu gelişmelerden sorumlu tutulan Muvahhitlere karşı isyanlar başlatıldı. İsyancı liderler buldukları bölgeleri hâkimiyet altına aldılar. Bu sırada Endülüs gibi Kuzey Afrika'da da siyasi parçalanma yaşayan Muvahhitlere karşı Tunus'ta Hafsililer^[30], Cezayir de Abdulvadiler^[31], Fas'ta ise Meriniler^[32] bağımsızlıklarını ilan ettiler.

1230'da Kastilya ve Leon krallıklarını birleştiren 3. Fernando ile 1. Jacques Muvahhitlerin bu durumunu iyi değerlendirdiler. Ve tekrar hızlı bir istila hareketi başlattılar. Bu çerçevede Aragon Kralı 1. Jacques 1227-1239 yılları arasında Balear adalarını, 1238 de Valensiya'yı, 1244 de Denia'yı, 1246 da Şatibe ile diğer bazı küçük şehirleri, Kastilya – Leon Kralı 3. Fernando da 1236 da Kurtubayı, 1246 da Ceyyan ve Arjona'yı aldılar. Portekizliler ise

28 Navarra; Bugün Fransa ile İspanya arasında ki Pirene Dağları arasında kalan 824-1620 yılları arasında var olmuş tarihi bir Bask krallığıdır.

29 Leon; İber yarımadasının kuzey batısında bağımsız bir Leon Krallığı 913 yılında kurulmuştur. Krallık 16. yüzyıla kadar devam etmiş daha sonra İspanya Krallığı ile birleşmiştir.

30 Hafsililer; 1228-1574 yılları arasında Tunus'ta hüküm sürmüş bir Berberi hanedanı.

31 Abdulvadiler; Cezayir'in batısında Tilemsen merkezli olarak 1236-1555 yılları arasında devlet kuran Berberi hanedanıdır.

32 Meriniler; Mağribi'de hüküm süren ve başkentleri Fes şehri olan bir Berberi hanedanı (1196-1465).

Muvahhidler'in son dönemi ve Gırnata Emirliği'nin ilk yıllarında (XIII. yüzyıl) Endülüs Devleti coğrafyası. Oklar, Hristiyan saldırılarının yönünü göstermektedir. (Albaraka, Endülüüs)

1242 de Şilb'i, 1250 de Santarem ve Algerve'yi ele geçirdiler. Bu istilalar Endülüüs'ün en büyük dönüm noktası oldu. Bundan sonra Müslümanların elinde sadece Endülüüs'ün güney doğusunda kalan Gırnata ve çevresi kaldı.

BENİ AHMER (GİRNATA) EMİRLİĞİ VEYA NASRİLER (1238 – 1492)

Muvahhitlerin 1212 ikap yenilgisi Endülüüs'ün en büyük dönüm noktalarını oluşturur. Artık müdafaa dönemi başlar. Bu mağlubiyetin ardından çok sayıda şehir düşmüş, elde kalanlarda da otorite boşluğu oluştu. Bazı liderler kendi bulunduğu bölgede kendi başlarına hareket etmeye başladı. Bunlardan İbn-ül Ahmer diye tanınan Muhammet b. Yusuf, aşağı yukarı; Granada merkezli Malaga ve Almera bölgelerini içine alan Nasriler hanedanlığını kurdu. 250 yıl civarında hüküm süren bu devlet, kurucusuna nispet edilerek Beni Ahmer, başşehirine de nispet edilerek Gırnata Sultanlığı veya Emirliği diye de zikredilir.

Muvahhitlerin yıkılmasından sonra Fas merkezli kurulan Meriniler hanedanlığı ile Cebelitarık ve Tarif gibi bazı şehirleri askeri üs olarak kullanması için ittifak kuruldu. Bu ittifakla binlerce Magripli gönüllü askerin Endülüüs'e geçmesine zemin hazırladı. Çevredeki Hristiyan krallıklara karşı Gırnata da "Ceşşül- Guzat" adlı her an savaşa hazır birlikler oluşturuldu. Böylece Merini – Nasri kuvvetleri Hristiyan krallıklara karşı önemli zaferler kazandı. Savaş aletleri üzerine de önemli gelişmeler kaydettiler. İbnü'l Hatip^[33]'in anlattığına göre 1324 yılında Avrupa da ilk top, Eşkar (Haescar) kalesi kuşatmasında Nasriler tarafından kullanılmıştır.

Endülüüs'te Nasriler sürekli denge politikaları takip etti. Her zaman Meriniler ile iyi ilişkiler içinde olmadı bazen de topraklarını gasp ederler korkusuyla diğer Hristiyan krallıklarla dostluk kurdular. Bazen de Kastilya krallığına karşı Aragon krallığıyla ittifak yaptılar. 2. Muhammet 30 yıllık saltanatı boyunca hep bu denge politikalarını takip etmeye dikkat etti. Onun oğlu 3. Muhammet el Mahlu döneminde Nasiri Merini ilişkisi bozuldu.

4. Muhammet 1329 da Kastilya krallığının tertip ettiği bir haçlı saldırısında bazı kaleleri kaybetmesi üzerine Fas'a geçerek tekrar Merini hanedanlığından yardım istedi ve 1333 da Cebelitarık geri alındı. Onun yerine geçen 1. Yusuf ta 20 yıllık saltanatı boyunca Hristiyan sultanlarla mücadele etti. Aragon, Kastilya ve Portekiz kuvvetlerinin ortak saldırısına karşı oda diğer ecdadı gibi Meriniler den yardım istedi. Ancak Kuzey Afrika'dan gelen kuvvetler ağır bir yenilgiye uğradı. Bu savaşın akabinde Taife ve Ceziretühadra kaybedilmiş boğaza bakan sahilde sadece Cebelitarık kalmış. Kuzey Afrika'dan gelen yardımları sona erdiren bu mağlubiyet Nasriler için bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra artık Savunma politikası izlenmeye başlandı.

5. Muhammet'in otuz yıllık ikinci saltanatı döneminde Aragon ve Kastilya krallıklarıyla iyi ilişkiler içinde oldu. 1365-1366 yıllarında Tunus ve Mısırda temasa geçildi. Aynı tarihlerde Hristiyan krallıklara karşı her an tetikte

33 İbnü'l Hatip (1313-1374);Diğer adıyla Lisannüddin İbnü'l Hatip. Gırnata Emirliğinde yaşamış şair, yazar, tarihçi, filozof, fizikçi ve politikacı. Şiirlerinden bazıları Elhamra sarayının duvarlarını süsler. Gırnatada Nasriler'in ilk veziri olmuştur. İbnü'l-Hatib'in siyasi aktivitesi bununla kalmamış, daha sonra Fas'ta Meriniler, Tilemsan'da Abdülvâdiler ve Tunus'ta Hafşiler'in; hatta Portekiz, Kastilya ve Aragon Hristiyan krallıklarının siyasi dışişatlarında da etkili bir isim olduğu söylenmektedir.

bekleyen ve Merinilerle beraber kurulan Ceyşül – Guzat ordusu dağıtıldı. Nasriler'e en parlak dönemini yaşatan 5. Muhammet ilk defa Endülüs'teki Kuzey Afrika varlığına son verdi. 1375 yılında büyük bir hastane inşa ettiren 5. Muhammet, El Hamra sarayının en önemli bölümlerinden biri olan aslanlı avluyu da yaptırdı.

5. Muhammet'ten sonra kısa süreli sık sık hükümdarların değişeceği zayıflama dönemi başladı. Bu karışık dönemde Kastilya ülkenin büyük kısmını harabeye çevirerek 1462 de de Cebelitarık'ı ele geçirdi. Kuzey Afrika

Endülüs Devleti'nden kalan son toprak parçası Gernata Emirliği (1232-1492). (Albaraka, Endülüs)

ile irtibat sağlayan bu kritik şehrin İspanyolların eline geçmesi Nasriler için büyük bir darbe oldu, artık Endülüs Müslümanları kaderleriyle baş başa kalmıştı. Bundan sonra Kastilya kralının hâkimiyetini tanımayı ve ona yıllık vergi ödemeyi kabul etti.

İç savaşların bitmediği ve sarayda kadınların hâkim olduğu bu dönemlerde Ebu'l Hasan Ali ile Kastilya krallığının yardım ettiği kardeşi 12. Muhammet

arasında üç yıl süren taht kavgası ülkenin fiilen bölünmesiyle sonuçlandı. Gernata ve civarı Ebu'l Hasan'da, Malaga ve civarı ise 12. Muhammet'de kaldı. Diğer taraftan 1469 da evlenip on yıl sonra da krallıklarını birleştiren Kastilyalı İzabella ile Aragon Kralı Ferdinand 1478 de Ebu'l Hasan'dan ödemekte olduğu vergiyi artırmamasını istediler. Bu tür bahaneler artık yolun sonunun geldiğini gösteriyordu.

Son dönemlerde Gernata hâkimi tahtan kardeşi 12. Muhammet adına feragat etti (1485). Bu durumda Ferdinand ve İzabella da ellerinde bulunan 12. Muhammed'in yeğeni Ebu Abdullah'ı hâkimiyetlerini tanımaları kaydıyla bir ordunun başında amcalarına karşı gönderdiler. Gernatanın doğusundaki bazı kaleleri zapt eden Ebu Abdullah 1486 da kendini meşru hükümdar ilan etti. Bu fırsattan istifade eden İspanyollar 12. Muhammed'in elindeki merkezlere saldırarak Malagayı kuşattılar. Kuzey Afrika'daki hükümdarlar ve Memluk Sultanı Kayıt Bay'dan beklediği yardımı alamayan 12. Muhammet; devlet adamları, komutanlar ve âlimler ile görüştüktan sonra 1487de şehri teslim etti. Böylece Gernata hariç 1490 yılına kadar bütün şehirler elden çıktı.

Ferdinand ve İzabella sonunda tahta kendilerinin oturttuğu Ebu Abdullah'tan Gernatayı kendilerine teslim etmelerini istediler. Devlet ricali, din adamları ve komutanlarla görüşen Sultan bu teklifi reddederek savaşmaya karar verdi. Haziran 1490 da hücumu geçen İspanyollar civarındaki yerleşim yerlerini ve ekinleri yakıp Gernata surlarına dayandılar. Beklenmedik bir kuvvetli direnişle karşılaşınca geri çekildiler. 1491 baharında toprakların desteğiyle şehri tekrar kuşattılar. Tüm zorluklara karşın şehir kış mevsimine kadar direndi fakat büyük kayıplar verildi. Son göçlerle nüfusu yüz bin civarına ulaşan şehirde erzak sıkıntısı had safhaya ulaştı ve salgın hastalıklarda başladı. Bu sırada Nasriler Osmanlıdan yardım istediyseler de Ziya Paşa'nın yorumuyla, yeterince deniz gücü olmayan ve Cem Sultan vakasıyla uğraşması yüzünden yardım gerçekleştirilemedi. Memluk Sultanı Kayıt Bay'dan da bir yardım gelmeyince, nihayet halkın canına, malına ve dinine dokunulmaması şartıyla şehrin teslimine karar verildi. 25 Ekim 1491 yılında 'ki anlaşma gereği İspanyollar, 3 Ocak 1492 de gernataya girdiler. Böylece yarımada da 781 yıl süren Müslüman hâkimiyeti sonlanmış oldu. Aynı yıl içerisinde Kristof Kolomb Kraliçe İzabella tarafından El Hamra sarayında kabul edilerek bu gün Amerika'nın keşfi diye biline sefer için onay aldı.

Ebu Abdullah bir yıl İspanyolların tayin ettiği bir yerde kaldıktan sonra ailesiyle Fas'a göç etti. Halkın bir kısmı Kuzey Afrika'ya göç ederken büyük çoğunluğu teslim şartlarına uyulacağını hesap ederek topraklarında kaldı. Ebu Abdullah için birçok kitapta anlatılan bir hikâye var hatta bu hikâye şairler tarafından da şiirleştirildi. Hikâye şu; hükümdar Sierra Nevada^[34] tepelerinden birinden şehre bakarken gözyaşlarını tutamamış ağlamış. Yanında olan annesinin ona söylediği sözler şiir formunda yazılmış;

2 Ocak 1492'de Gırnata'nın İspanyollara teslim edilmişinin temsili resmi

"Ağla oğul ağla!

Kapkara yazmalar bağla!

Farkı kalmasın ölünün sağla!

Ey dünyanın kiracısı, kendini adam sanırsın ne hakla?

Erkekler gibi yurdunu koruyamayanlara ne denir düşen;

Elbette kadınlar misali ağlamak...

Sana ancak ey sefil çocuk işte böylesi müstahak."

Bu sözler söylendi mi onları hak etti mi bilmiyorum. Ama direnmedi denemez. Ayrıca teslim kararını şehrin ileri gelenleriyle beraber aldı. Annesinin bunu bilmemesi imkânsız. O zor dönemde dünyanın en büyük güçlerinden ne Osmanlı nede Mısır yardım eli uzatabildi. Belki de her iki devlet içinde girilecek risk ile karşılaşılabilecek çıkar orantılı değildi.

34 **Sierra Nevada**; İspanyanın en yüksek dağ silsileleri. Granada bu dağların eteklerinde kurulmuş.

ENDÜLÜS'TEKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLER VE ESERLER

KURTUBA (CORDOBA)

Kurtuba şehri Fenikeliler tarafından kuruldu. 2. Kartaca Savaşı^[35]'nden (M.Ö. 218 – 201) sonra Roma için önem kazandı. Buraya yerleşen Romalılar içinde çok fazla soylu olması şehre saygınlık kazandı. Halk arasında “ particia colonia – konsiller, senatörler şehri “ denirdi. Daha sonra Müslümanlarda bu şehir için Endülüs'ün gururu demişler. Roger Garudy^[36] ise Endülüs hakkındaki yazdığı kitabın ismini, Düşüncenin Başkenti Kurtuba olarak koydu.

Kurtuba, Tarik b. Ziyad'ın komutanlarından Muğış – er Rumi tarafından pek direniş olmadan fethedildi. Muğış, Kurtubalılar'a yumuşak davrandı ve yönetimi de Katolik kilisesinin zulmüne uğrayan Yahudilere bıraktı.

2. Endülüs valisi Hür b. Abdurrahman bu şehri Endülüs'ün başşehri seçti. 750 yıllarında ise Yusuf b. Abdurrahman-el Fihri, Vizigotlar'ın St. Vicenta Kilisesini Cuma camisine çevirdi. 1. Abdurrahman bağımsız Endülüs Emevi devletini kurduktan sonra meşhur Kurtuba camisinin inşasına başladı. Amacı burayı batı İslam dünyasının merkezi haline getirtmekti. Cami, onun oğlu 1. Hişam zamanında tamamlandı.

35 2. Kartaca Savaşı; yani 2. Pön savaşı. İlkçağda Romalılarla Kartacalılar arasındaki savaşıardan ikincisi. Üç Pön Savaşından birincisi M.Ö.264-241, ikincisi M.Ö. 218-201, üçüncüsü M.Ö. 149-146 tarihleri arasında meydana geldi. Pön Savaşlarının sebebi; Romalılarla Kartacalıların Batı Akdeniz'deki hâkimiyet kurma mücadelesidir

36 Roger Garudy; 17 Temmuz 1913'te Marsilya'da doğdu. Garudy, 1952 yılında Sorbonne Üniversitesi 'den edebiyat dalında, 1954 yılında da SSCB Bilimler Akademisi'nden bilim dalında doktor unvanını aldı. Bir dönem Marksist inceleme ve Araştırmalar Merkezi müdürlüğü de yapan Garudy, Fransız Parlamentosu'nda milletvekili, Millet Meclisi Başkan Yardımcısı, Milli Eğitim Komisyonu üyesi ve senatör olarak görev yaptı. Roger Garudy, Fransız Komünist Partisi'nde en yüksek düzeyde görev yapan ve dış dünyaya Fransa'nın yüz akı olarak takdim edilen bir düşünürdü. Charles de Gaulle, Stalin, Castro, Picasso, Aragon, Gaston Bachelard, Jean-Paul Sartre, Romain Rolland gibi dünya çapında lider ve sanatçılarla yakından görüşen Garudy, 1982 yılında Müslüman oldu ve İslam'la ilgili olarak da önemli eserler verdi. Roger Garudy'nin "Hatıralar: Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum" ve "İnsanlığın Medeniyet Destanı" başta olmak üzere 30 kadar eseri Türkçe'ye çevrildi. Eserleri kırkı aşkın dile çevrilen Roger Garudy, geride 60 kadar eser ve sayısız makale bıraktı. Fransız Müslüman düşünür Roger Garudy, 14 Haziran 2012 günü Paris'te 99 yaşında vefat etti.

Endülüs Emevi devletinin zirvesini teşkil eden 3. Abdurrahman, Kurtuba'nın 8 km kuzey batısında "Cebel-i Arus" dağı'nın eteklerinde o güne kadar eşi benzeri görülmemiş Medinetüzzehra adındaki saray şehrinin yapımına başladı.

Emevi hanedanlığının çöküşü süresince 1010 yılında Kurtuba, Berberiler tarafından yağmalandı. Şehir daha sonrada Murabitlar ve Muvahhitler döneminde de bir süre devam etti. Fakat onların yıkılışıyla da zayıf yerel hanedanlıkların eline düştü. 1236 yılında da şehir Kastilya – Leon kralı 3. Fernando tarafından kolayca zapt edildi. Bundan sonra da artık eski günlerine dönemedi.

Kurtuba o dönemler İstanbul ve Bağdat gibi çok kozmopolit idi. Nüfusu; Araplar, Berberiler, Franklar, Slavlar, Grekler, Gotlar^[37], İspanyollar, Romanlar ve Batı Afrika kökenli zencilerden oluşuyordu. Pazarlarında dünyanın her yerinden gelen mallar sergileniyor, şehirde 200.000 ev, 600 cami ve medrese, 800 hamam, 500 hastane ve çeşitli sanayi tesisleri vardı.

Roger Garudy'nin ifadesiyle, medeniyetlerin bir arada yaşama tecrübelerinin en canlı örneklerin den biri burada yaşamıştır. Bu şehirde yaşayan Yahudi, Müslüman ve Hristiyan; ortak bir kültür olan Endülüs kültürünü meydana getirdi.

Kadılar Endülüste çok itibarlıydı. Hele Kurtuba kadısı, şehrin en büyük sorumlusuydu. Maliye, yargı, idare ve güvenlik teşkilatlarının tümü " Kadı'l – Cemaat" denilen Kurtuba kadısına karşı sorumluydular. Diğer taraftan halk ile yöneticiler arasında aracı kişilerdi. Nitekim meşhur "Rabaz"^[38] isyanında olduğu gibi aynı zamanda halkla birlikte Emire karşı başkaldıracak güçteydiler.

37 Gotlar; Güney İskandinavya'nın Gotland bölgesinde oturan eski bir Cermen (bugünkü Almanya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'nın batı bölümünü kapsayan Cermanya'da MÖ 3. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar yaşayan halk) kavmi.

38 Rabaz; Kelime manası kenar mahalledir. 9. Asrın başlarında 1. Hakem döneminde Kurtuba'nın kenar mahallelerinde Fukuhanın vergileri protesto amacıyla halkı kıskırtmasıyla büyük bir isyan patlak verdi. Rabazlılar'ın bir kısmı Endülüs'ün başka şehirlerine dağıldı. Asıl çoğunluğu oluşturanlar ise önce Kuzey Afrika'ya geçtiler. Bunların bir bölümü bu sırada İdrisiler tarafından yeni kurulmakta olan Fas şehrine yerleşti.

1. Abdurrahman, şehirleşme ve devletleşme yolunda ilk adım olarak Kurtuba Ulucami'nin inşasını başlattı. Fotoğrafta meşhur cami, Roma Köprüsü ve Kal'atühhurre (Calahorra) Kulesi

İlim şehri olduğu gibi müziğinde başkentiydi. Edebiyat ve müzik zevkleri olan bir şehirdi. Diğer İslam şehirlerinde olduğu gibi burada da musikiye karşı bazen şiddetli bazen de yumuşak tepkiler ortaya çıkmıştır. Kurtuba, Endülüs Emevileri'nin başkentliğini yaptığı dönemden itibaren birçok müzisyene ev sahipliği yapmış, bunlardan en meşhuru; Bağdatlı Ziryap ismiyle maruf ünlü müzisyen Ali b. Nafi dir. Kurtuba toplumunun estetik zevklerinin oluşmasında müstesna yeri olan Ziryap; hocası İshak el Mevsili^[39]'nin Bağdat'taki müzik ve sanat atmosferini burada oluşturmuş, ilk konservatuarda Ziryap döneminde burada açılmıştır.

39 İshak el Mevsili (767-850); İran'ın eski kültür bölgelerinden Rey'de doğdu. Dönemin meşhur musikînaslarından İbrahim el-Mevsilî'nin oğludur. İbrahim, şöhretinin Abbasî sarayına ulaşması üzerine ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşince İshak burada seçkin bir kültür ortamında öğrenim gördü. İshak'ın Abbasî sarayındaki ilk hamileri başta Halife Harun Reşit olmak üzere Vezir Yahya b. Halit el-Bermeki ve onun oğulları Fazl ve Ca'fer oldu. Daha sonra Halife Emin, Me'mûn, Mu 'tasım-Billâh. Vâsik-Billâh ve Mütevekkil-Alellah devrinde bu hükümdarlardan ilgi ve itibar gördü. Babasının vefatından sonra dönemin önde gelen musikînası olarak büyük servet sahibi oldu. Hayatının son yıllarında gözlerinin görmediğine dair bazı rivayetler bulunan İshak el-Mevsilî Bağdat'ta vefat etti. Ölümü üzerine Halife Mütevekkil'in, «İshak'ın ölümüyle devletim bir şeref ve ziynetten mahrum kaldı» diyerek üzüntüsünü belirttiği nakledilir. İshak el-Mevsilî fıkıh ve kelâm konularında kendini yetiştirdiği gibi şair, edebiyatçı ve dilci olarak da takdir toplandı, sarayda düzenlenen ilim meclislerinin vazgeçilmez bir üyesi olmuştur.

10. asırda Kurtuba da okuma yazma bilmeyenlerin adedi çok azalmış, sadece İslam dünyasından değil Avrupa'dan da birçok kişi ilim öğrenmek için buraya gelmişti. 925 yılında Avrupa dan kurtuba'ya gelen öğrenci sayısı 700 civarındaydı. Bunların içinde Fransa Kralı 4. Louis'in kızı Elizabeth başkanlığında bir grup vardı. Kral Philip ise vezirinin nezaretinde 215 öğrenciyi ilim tahsili için yollamıştı. Yine İngiliz Kralı 2. George ise kardeşinin kızı Dubant'ın içinde bulunduğu bir grup kız öğrenciyi göndermişti. Alman İmparatoru büyük Otto'nun bir ilmi heyeti ise Jean Kortez başkanlığında 953'te Arapça ve tabiat ilimlerini öğrenmek için Kurtuba'da idi. Avrupa da çeviri hareketinin öncüsü Rahip Gerbert de Oraliac 967-970 yılları arasında burada üç yıl kalarak Kurtuba Camisinde eğitim görmüş daha sonra 2. Silvester adıyla papa olmuştur.

Halife 2. Hakem döneminde "varrakin"^[40] adı verilen kişiler diğer ilim merkezlerinden kitap toplamaya gider, oralardaki değerli eserleri satın alır gelirlerdi. Bunun haricinde kitap kopyalayan "nüssahın" denilen kişiler de vardı. Bunlarda Kahire, Bağdat, Şam ve İskenderiye gibi şehirlerde satın alınamayan eserleri kopyalar Kurtuba'ya gönderirlerdi.

Kurtuba pek çok ilim dalında temayüz etmiş insan yetiştirdi. Bunlardan; "El-İkdü'l - Ferid" adlı şiir antolojisiyle doğuda ve batıda bir klasik haline gelen ibn Abdurrabbih, ilk dönem filozoflarından İbn Meserre, aşk üzerine yazdığı "Tavkü'l – Hamame" adlı eseriyle tanınan aynı zamanda da ilk ciddi karşılaştırmalı dinler tarihi kitabının yazarı İbn Hazm, Hay b. Yakzan'ın yazarı İbn Tufeyl, Yahudilerin 2. Musa dedikleri filozof, tabip ve ilahiyatçı Musa b. Meymun, Maliki fakih İbn Rüşd, onun torunu filozof, tabip ve fakih İbn Rüşd, kıraat âlimi Dani, tarihçi, fakih ve hadisçi İbn Beşkuval, nahiv, kıraat ve hadisçi İbn Sedun el Kurtubi ile hadisçi ve tefsirci Muhammet b. Ahmet el Kurtubi en önemlileridir.

Şehirde çok sayıda kütüphane vardı. Bunların bir kısmı yöneticilerin oluşturduğu devlet kütüphaneleri, bir kısmı da esnaf ve ulema 'ya ait hususi kütüphanelerdi. Halife 2. Hakem 'in özel ilgisi sebebiyle Kendisinin oluşturduğu bir saray kütüphanesinde 400.000 adet eserin olduğunu söyler Makarri^[41].

40 Varrakin; kitap çoğaltan, ticaretini yapan.

41 Makarri, Ebu'l-Abbas Tilemsânî (ö.1631): Magripli edip ve biyografi müellifidir. Bütün Mağrip ve doğu İslam bölgelerini gezip görmüştür. Kendisi, tarihçi İbnü'l-Hatîb'in hayranlarından. Bu sebeple, meşhur

Kurtuba, İslami dönemde Şam'dan Emeviler ile birlikte geldikleri zannedilen gümüş ustalarıyla meşhurdu. Bugün dahi buralarda çok güzel gümüş işlemler yapılmaktadır. Aynı zamanda kendi adıyla anılan ince ve parlak renklere sahip; "cordoban – cordovan" adıyla anılan bir deri türü 'ki özellikle bu deri türünden yapılan kitap ciltleriyle tanınır.

12. asrın şairi Kurtubayı şöyle dile getirir:

Bana Bağdat sarayından ve onun görkeminden söz etme,

İran'ın ve Çin'in sayısız zenginliklerini övme,

Çünkü yeryüzünde Kurtuba'ya benzer hiçbir yer yoktur.

KURTUBA ULU CAMİ

Bugün Cordoba Katedrali denilen Kurtuba Ulu Cami (El – Mescidü'l Kebir) Endülüs mimarisinin en büyük ve tanınmış eseridir. Şam da Endülüs Emevileri'nin ataları tarafından yapılan Emeviyye Camii'ni örnek almıştır. Mimari ve tezyinatıyla müstesna bir eser olan cami, bu özelliğiyle diğer camilerden daha fazla öne çıkmaktadır. 1. Abdurrahman tarafında 780 yılında yapımına başlanan eser, zaman içerisinde çeşitli ilave ve değişikliklerle bugünkü ebatlarına (180m x 150 m) ulaşmıştır. Bizans ve Abbasi etkisini taşıyan süslemeler Endülüs sanatına has özelliklerle uyum sağlamış. İnşasında antik döneme ve Vizigotlar'a ait devşirme malzemeye de yer verilen camide, taş ve tuğla birlikte kullanılmış ama taş daha fazla yer verilmiştir.

Cami, sade görünüşlü dış cephesine mukabil iç mekânda zengin bir tezyinat hâkimdir. Caminin her yerinde kullanılan at nalı şeklinde ki kemerin Vizigot mimarisinden alındığı günümüzde bilinmektedir. Tavana daha fazla yükseklik kazandırmak için çift katlı kemer kullanılması yeni bir uygulamaydı ve muhtemelen Roma su kemerlerinden mülhemdir. İçeride bulunan 900

tarihçinin hayatını ve eserlerini anlatan bir kitap yazmaya koyulmuş, kitap bittiğinde ortaya büyük bir Endülüs tarihi ansiklopedisi çıkmıştır. Makkarî, doğu İslam dünyasındaki uzun ikametine rağmen Endülüs tarihi ve hal tercümelerine dair bilgi ve vesikalarını, Cezayir ve Marakeş şehirlerindeki Sa'dî sultanlarının kütüphanelerindeki yazma eserlere dayandırmıştır.

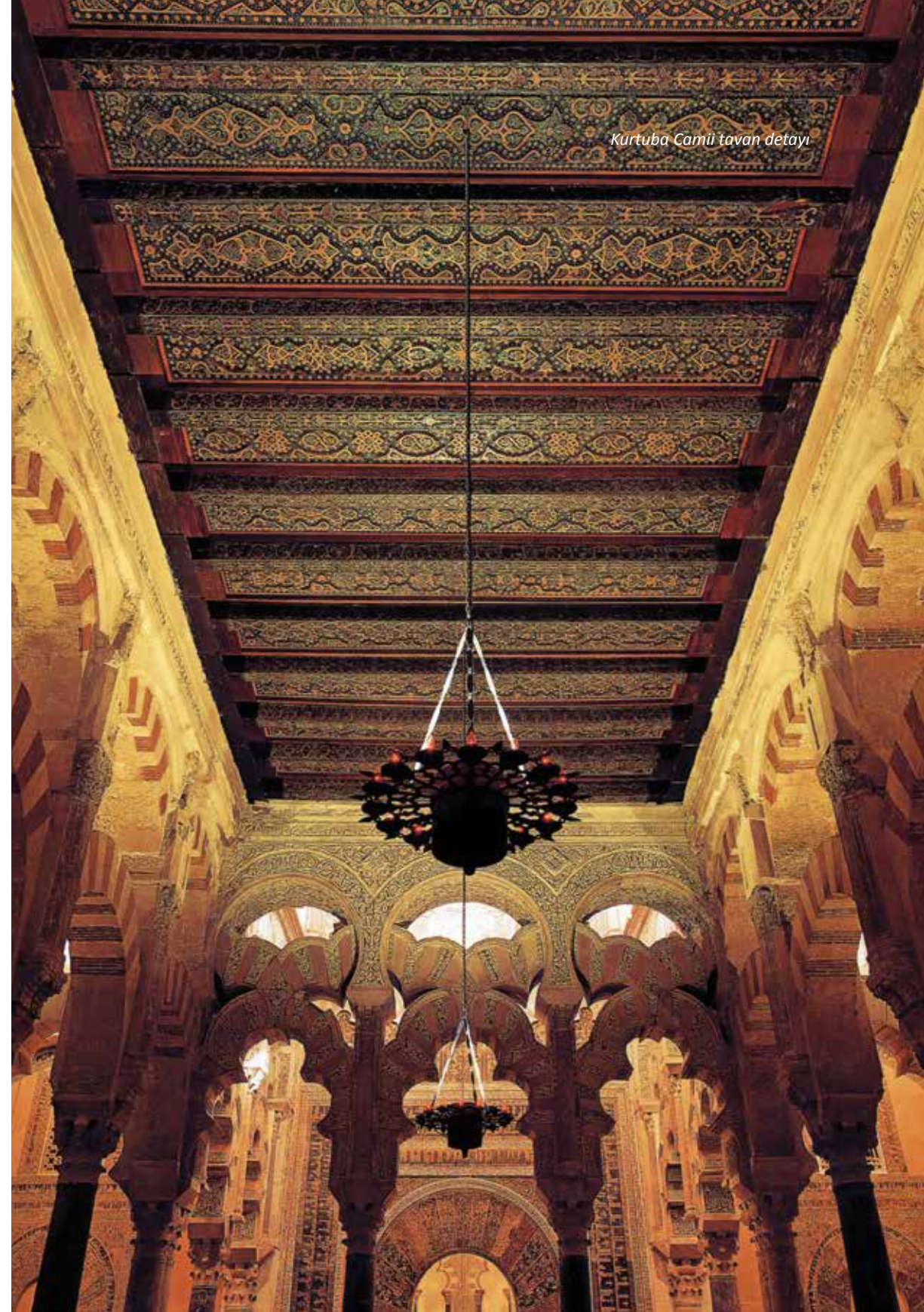
civarındaki sütunlar iç mekâna bir ihtişam kazandırarak adeta sütun ormanını hatırlatmaktadır. Sedir ağaçlı tavan, alt kısma uyum sağlayacak şekilde tezyin edilmiş, kırmızı, mavi ve Yeşil'in hâkim olduğu renklere boyanmıştır. Genel tezyinat; yazı, bitki ve geometrik motiflerden meydana gelmiş, süslemeler ise en fazla mihrabın önünde yoğunlaşmıştır. Zengin bir görüntü arz eden mozaiklerin yanı sıra kabartma yüzeylerin üzerinde kullanılan altın yıldız görüntüye ayrı bir hava katmakta. Mihrap, İslam mimarisinin nadide örneklerinden biri olup genel kabul gören görüşe göre bu eserin zirvesi, 2. Hakem tarafından ilave edilen mihrap etrafında yer alan şatafatlı kemerler ve girift süslemelerin bulunduğu kısımdır.

Kurtuba'nın 1236 da tekrar Hristiyanların eline geçmesiyle kiliseye çevrilen cami, üç asır aynen muhafaza edilmiş, 16. Yüzyılda orta bölüme Rönesans üslubunda bir katedral eklenmiş, 18. Yüzyılda bazı değişiklik yapılsa da, eser mimari özelliklerini korumuştur.

Orta çağda İspanyol edebiyatında en fazla övülen eser muhtemelen Kurtuba camiidir. Toledo başpiskoposu Rodrigo Jimenez de Rada (Ö. 1247) Cronica isimli eserinde binanın Santa Maria Katedrali olarak kutlandığı törende hazır

Kurtuba Camii'nin dış görüntüsü.

Kurtuba Camii tavan detayı

bulunanlar üzerinde bıraktığı etkiden bahseder ve yarımada Müslümanların sahip olduğu en büyük güzellik ve ihtişama sahip eser olduğunu söyler.

Pakistanlı düşünür ve şair Muhammet İkbal, 1932 de İspanyaya yaptığı seyahatte görevlilerden zorlukla izin alarak Kurtuba Caminde namaz kılmış ve şu şiiri yazmış:

*Ey Kurtuba Cami, aşktandır varlığın senin!
Allah'ın varlığını nakşediyorsun kalplerimize.
Cebrail'in kanatlarının açısıdır minaren,
Müslüman asla kaybolmayacak senden,
Çünkü yayıyor hala onun ezanları,
Hz. Musa ve Hz. İbrahim'in sırrını,
Ufku uçsuz bucaksız, sınırsız toprağıyla,
Vadiülkebirin⁽⁴²⁾ suyu bir dalga denizinden,
Akıyor hala Dicle, Nil ve Tuna gibi canlı.*

Kurtuba Camii içi kemerleri.

MEDİNETÜZZEHRA (936- 976)

Kurtuba Ulu Camii genişletme çalışmaları nedeniyle, mevcut saray “El-Kasr”, dar mekâna sıkıştığı için yeni bir saray inşası düşünülmüştür. Bu amaçla Halife 3. Abdurrahman 936 da Medinetüzzehra'yı bir yönetim külliyesi olarak yaptırmış, bu Saray-Şehir'e, gözde cariyesi Zehra'nın ismini vermiştir. İçinde sarayı, camisi, hamamı, pazarı, kışlası ve diğer müstemilatıyla küçük bir şehir (Medine) görünümü hükümdedir.

III. Abdurrahman'ın kurduğu Medinetü'z Zehra'dan farklı bir kesit

Kurtuba'nın 8 km kuzey batısı “Cebel-i Arus” dağının eteklerinde kurulan şehrin inşası 936'da başlamış ve halifenin oğlu 2. Hakem gözetiminde devam etti. Halife, vergi gelirlerinin üçte birini buraya harcadığı, hiçbir masraftan kaçınmayıp, bütün imkânları seferber ettiği inşaat sırasında her gün on bin işçi, 1500 yük hayvanı çalıştırıldığı ve altı bin ton günlük taş yontulduğu (Mısır'daki en büyük piramit olan Keops'un yapımında yerleştirilen günlük taş miktarı yaklaşık 600 – 800 ton gibidir.) belirtilmektedir.

42 Vadiülkebir (Guadalquivir); Kurtuba şehrini ortadan bölen Endülüs bölgesinin en uzun ırmağı.

Coğrafyacı İdrisi^[43]'ye göre üç kademeli inşa edilen şehrin üst kısmında; halifenin sarayı, harem dairesi ve kale, orta kısmında; bahçe ve yeşil alanlar, alt kısmında; büyük cami ile köle ve hizmetlilere mahsus evler bulunuyor. Şehrin üst kısmının tabanı orta kısmın çatısına, orta kısmın tabanına alt kısmın çatısına denk geliyor. Şehir 1500 x 750 m²'lik dikdörtgen alana kurulmuş; doğu batı ve güney kısmı çift surla güçlendirilmiş, kuzeyi ise topoğrafik sebeplerle boş bırakılmış.

Medinetü'z Zehra

Medinetüzzehra'nın en önemli birimi Darü'l-Mülk olarak adlandırılan sarayıdır. Sarayda bulunan 4300 sütunun 1010'ü Kartaca ve Tunus'tan, 140'ı İstanbul'dan, 19'u ise Frank krallıklarından getirilmiş. Geri kalanlar da Endülüs topraklarından temin edildi. Sarayda kullanılan mermerlerde

43 İdrisi (ö.1154): Septe-Fas'da doğmuş, Palermo-Sicilya'da vefat etmiştir. Tahsilini Kurtuba'da yapmıştır. Coğrafya ve botanik alanında İslam dünyasında yetişen büyük bilginlerdendir. Eğitimini tamamladıktan sonra seyahatlere çıkmış, bu arada Sicilya adasına gitmiştir. Orada Kral 2.Roger'in sarayındaki bilginler arasına katılmış ve itibar görmüştür. Kral Roger, İdrisi'nin başkanlığındaki coğrafyacı bilginlere gümüş bir yer küresi maketi yaptırdı. Bilginler bu maketin üzerindeki yer haritasında adı geçen yerleri tanıtan Arapça bir coğrafya kitabı yazdılar. O eserin adı, *Kitâbü Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâkı'l-Âfâk* veya *Kitâbü Ruger*'dir. Bir giriş kısmından sonra iklimlere göre batıdan doğuya doğru dünya ülkelerinden bahseder. Eser, o zamanın bilinen bütün dünya ülkelerinden bahsetmektedir. Afrika, Endülüs ve Avrupa hakkında verdiği bilgiler, kitaptaki haritalar çağına göre doğru ve tutarlıdır.

Tunus ve Afrika'nın farklı bölgelerinden getirildi. Sarayın mimari tarzı, Kurtuba caminin planıyla benzerlik göstermekte olup, Abbasi saraylarında ki eksen simetrisi burada da vardır. Resim, süsleme ve heykel sanatlarının göze çarptığı sarayın girişinde halifenin gözde cariyesi Zehra'nın bir heykeli yer almaktaydı.

Sarayın misafirleri için yapılan doğu ve batı salonu bahçelerle birbirine bağlanmıştır. Doğu salonu özellikle duvar dekorasyonları ile dikkat çeker. Salon Rico diye de adlandırılan bu salon, sarayın mimari özellikleriyle benzerlik taşır. Resmi görüşmelere tahsis edilen bu salon, üç sahan'lı iç mekânının her biri at nalı şeklindeki altı kemeri taşıyan iki dizi sütun ile bölünmüş. Salonun ortasındaki altın nakışlı havuz, Ahmet – el Yunan-i tarafından İstanbul'dan getirilmiş, havuzun etrafında mücevherlerle süslenmiş on iki adet heykel dikilmiştir. Aslan, geyik, timsah, ejderha, kartal, tavuk, çaylak, ördek, şahin, güvercin, akbaba ve horozu temsil eden heykellerin ağızından su akıyor (El Hamra sarayındaki aslanlı avlu buradan mülhemdir). Burada ayrıca su arklarıyla ile dört çiçek bahçesi bulunmakta, bahçe alanının merkezinde dört havuzla çevrelenmiş bir köşk vardır. Salon Rico'nun doğusunda beyaz mermerlerle kaplı odalar ve küçük bir hamam vardır.

48 gün gibi kısa zaman içerisinde şehirde bir de cami inşa edilmiş, inşaatta 1000 usta ve işçi çalışmaktaydı. Kırmızı renkli mermerlerle tefriş edilmiş caminin ortasında birde fiskiyeli havuz vardı. Şehir kullanıldığı dönemde ortaçağ eczacılığın önemli merkezlerinden biriydi. Meşhur cerrah ve farmakolog Zehravi burada doğmuş ismi de bu şehirden geliyor.

Halife 13.750 genç, 6314 kadın ve kız çocuğu, 3750 kişiden oluşan kuzey kavimlerinden devşirilmiş muhafız kıtasıyla birlikte Medinetüzzehra'da yaşamaktaydı. Çeşitli ülkelerden gelen elçiler, 10. Yüzyılın en şaşıla mekânı olan bu şehirde ağırlandı. Burayı görenlerin ortak kanaati, yeryüzünde daha böyle bir şehir görülmediği şeklindedir. Endülüs halkına göre de insanlığın yeryüzünde inşa ettiği en muhteşem eserdir.

936 yılında başlanan saray, 2. Hakem döneminde 976 da tamamlanabilmiştir. 2. Hakem saltanatını çok az bir kısmını burada geçirmiş ve bazı ilaveler

yaptırmıştır. 2. Hişam ve onun hacibi^[44] Amr el – Mansur devrinde değerini yitirmeye başlamıştır. Amr el – Mansur Medinetüzzehra'ya karşı (978 – 979) yılında Kurtuba'nın doğusunda Medinetüzzahire'yi inşa ettirmiş, saray ve yönetim birimlerini buraya taşımıştır. Amiriler'in ortadan kaldırılmasıyla da yaşanan kargaşada şehir, Berberiler tarafından 1010 da yağmalanmıştır. Ardından gelen Murabıt ve Muvahhitler döneminde şehir harap olmaya devam etmiş, Hristiyan krallıklar döneminde ise taş ve sütunları farklı zamanlarda inşa edilen kilise, saray, köprü ve manastırlarda kullanıldı.

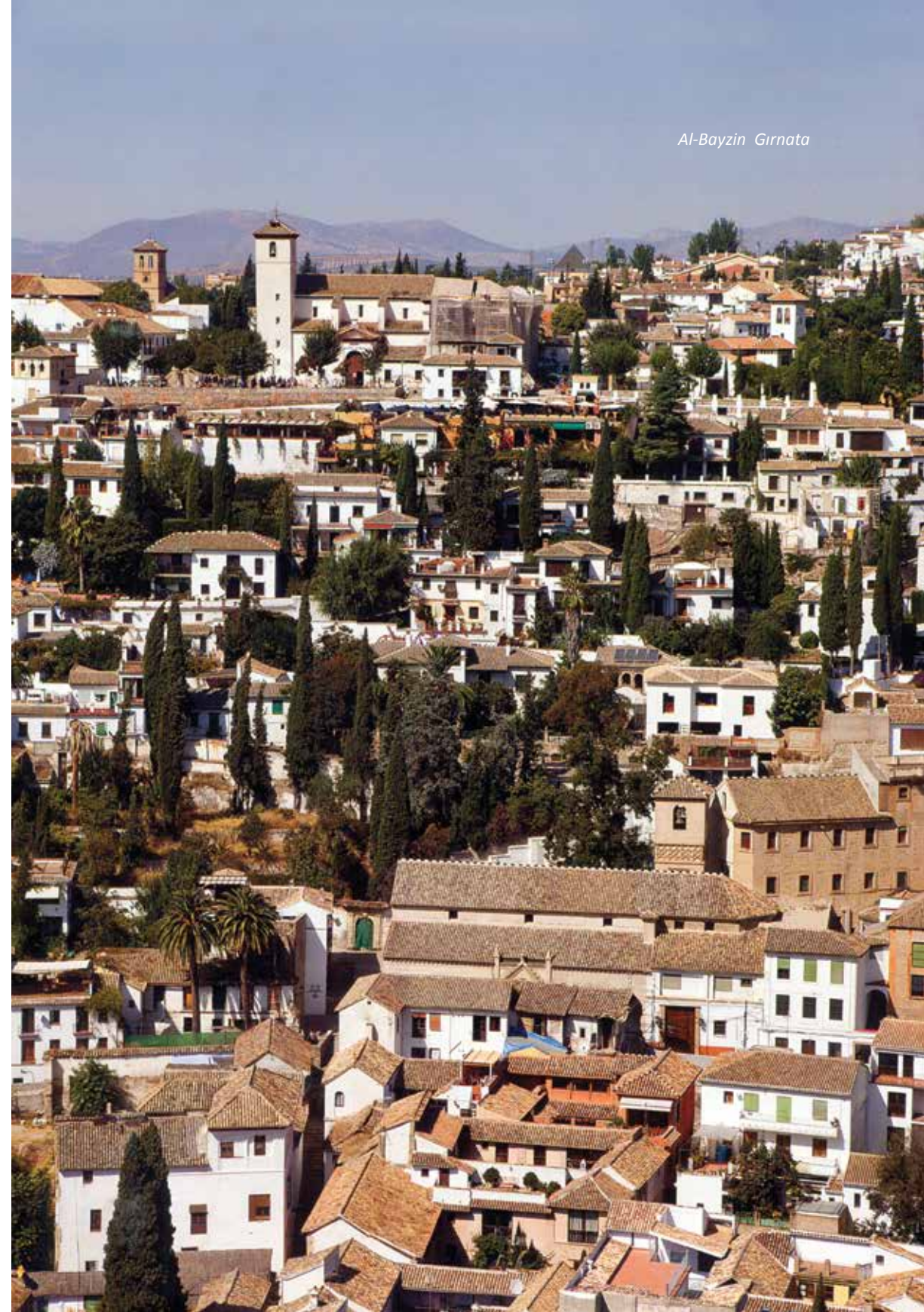
GIRNATA (GRANADA)

Şehir isminin menşei üzerinde farklı bilgiler var. Bölgede çokça yetişen granado (nar) dan geliyor olabilir veya fetih sonrası yerleşen Berberi kabilesi Kernata kabilesiyle bağlantılı da olabilir. Başka bir görüş ise 1. Yüzyılda veya daha eskiden buraya göç eden Yahudiler tarafından kurulmuş ve buraya göçmenler yurdu manasında Gar – Anat denmiştir.

Müslümanlar Gırnata'yı fethedince diğer bölgelerde yaptıkları gibi civardaki Yahudileri toplayarak buraya yerleştirdiler ve şehrin güvenliğini az sayıdaki Müslüman muhafızla birlikte onlara bıraktılar. Ancak 713'de Hristiyan halk Yahudileri hedef alarak ayaklandılar. İsyan ancak yıl içerisinde Musa b. Nusayr'ın oğlu Abdullah tarafından bastırıldı.

Başlangıçta çoğunluğunu oluşturan Araplarla İslam'ı kabul eden İspanyollardan (müvelledun) ve Hristiyan zimmilerden (müsta'ribun) oluşan yerli halk arasında 10. Yüzyıla kadar tam bir kaynaşma olmadı. Bunda Emevilerin Arap olmayanlara karşı Arapları üstün tutma anlayışının, Endülüse'ye göç eden Araplar tarafından buraya taşınmasının da büyük rolü var. Bu anlayışın neticesinde 889 yılında yerli halk bölgedeki Araplara karşı silahlı mücadeleye kalkıştı. Bu ihtilaflar ancak 3. Abdurrahman'ın 912 yılında işbaşına gelinceye kadar sürdü.

44 **Hacib;** Eski İslâm devletlerinde sadrazam, vezir, mabeyinci vb. Yüksek derecede vazifelilere verilen unvan.

Al-Bayzin Gırnata

Gırnata şehri

11. asrın başlarından itibaren Gırnata, Berberi asıllı Ziriler'in buraya yerleştirilmesiyle ilk defa Kurtuba, Sevilla, Toledo ve Saragusa gibi büyük şehirler arasında zikredilmeye başlandı. Daha sonra merkezi idarenin zayıflamasından sonra Ziriler de diğer Mülukü't – Tavaif^[45] gibi 1013 yılında bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ziriler'in buraya yerleşmesinden sonra komşu İlbire halkının da büyük çoğunluğu güvenlik sebebiyle buraya yerleşti.

1090 yılında Marakeş merkezli Kuzey Afrika da ki Murabıtlar Gırnatayı zapt edip Ziri dönemine son verdiler. Şehrin Murabıtlar hâkimiyetine geçmesinde, Endülüs birliği için bunu destekleyen ulemanın rolü oldu. Bu dönem Gırnata Murabıt hükümdarının gönderdiği vali ile idare edildiğinden içeride isyanlar, dışarıda da İspanyolların saldırıları eksik olmadı.

45 Mülukü't – Tavaif; Endülüs'te 1031-1090 yılları arasında hüküm süren emirlikler. Tavâif-i Mülük şeklinde de kullanılan tabir, Arapça taife (fırka, bölük) ve melik (hükümdar) kelimelerinin çoğul şekillerinden oluşmuştur. Genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri, özelde Endülüs Emevî Devleti'nden sonraki yirmi civarında küçük beylikler için kullanılan terim.

Murabıtların zaafa düşmesi ve yıkılmasından sonra Mağrip'te olduğu gibi Endülüs'te de onların yerine geçen Yine Fas - Marakeş merkezli Muvahhitler hanedanlığı hüküm sürdü. Muvahhitler'in 1212 de Kastilya krallığının öncülüğünde oluşturulan haçlı ordusuna ikap savaşında yenik düşmesi, Endülüs'teki hâkimiyetlerinin zayıflamasına ve burada bir otorite boşluğuna yol açtı.

Bu sırada Ceyyan vilayetinde Muhammet b. Yusuf b. Nasri güç kazandı. 1238 de Gırnatayı ele geçirerek Endülüs'te 1492'ye kadar 250 yıl yaşayacak ve Gırnatanın başkentliğini yapacağı Gırnata (Nasri) Emirliği kurulmuş oldu. Bu sırada da Mağrip'te Muvahhitlerin yerine başkentleri Fes olan bir başka Berberi hanedanlığı kuruldu. Onların selefleri gibi Endülüs'te doğrudan hükümranlığı olmadı fakat Nasrileri hep desteklediler hatta Gırnata'da Haçlı saldırılarına karşı " Ceyş – ül Guzat " adlı hazır kuvvetler kurulmasına yardımcı oldular. Daha sonra onların yıkılmasıyla Gırnata Emirliği zayıfladı ve yarımada'daki İspanyol krallıklara karşı savunmasız kaldı.

1492 yılında Gırnatanın düşmesinden sonra bir kısım halk mağrip'e göç etti. Asıl geride kalan kısmı ise burayı zapt edenlerin, halkın; mal, can ve din güvenliği hakkında verdikleri söze istinaden yerlerinde kaldılar. Ancak yeni idareciler 1497 'den itibaren verdikleri sözleri tanımadılar. Önce Müslüman halkın bazı medeni haklarını kısıtlamaya gittiler. Güvenlik maksadıyla bile olsa silah taşımalarına izin vermediler. İdari meclisindeki görevlerine son verildi. Şehir merkezinde oturanlar, şehrin dışına veya kenar mahallelerde oturmaya zorlandı. Başka bölgeden gelen Hristiyan aileler onların boşalttıkları yerlere yerleştirildiler. 1499 yılı Gırnatalı Müslümanların daha zor bir sürecin başlangıcı oldu. Zira bu sene şehre gelen Toledo başpiskoposu^[46] " F. Ximenez de Cisneros " kral ve Kraliçe'nin de onayını alarak Müslüman halkı zorla Hristiyanlığa yönelik faaliyetlere başladılar. Önce para ve mal vererek fukaha ve lider konumundaki insanları din değiştirmeye çalıştılar. Bu taktik başarılı olmayınca halkın İslam ile ilgili bilgi kaynaklarını kurutmak için Arapça dini kaynakları toplatıp yaktılar. Dirençleri kırılmayanlar toplatılıp zindanlara atıldı ve ağır işkencelere tabi tutuldu. Camiler, başta Beyyazın semti olmak üzere kliseye çevrildiler. Bu uygulamaya karşı Beyyazın halkı topyekûn

46 Başpiskopos; Katoliklerde papazlığın en yüksek aşamasına ulaşmış olan, belli bir bölgenin din işlerini yürüten papazların başı.

ayaklandı. Üç gün süren bu ayaklanmaya katılanların hayatları topluca vafiz edilmelerini kabul etmeleri şartıyla bağışlandı.

1500 yıllarında Buşarat bölgesinde yeni bir isyan başladı. Bu da diğerleri gibi sert bir şekilde bastırıldı. 28 Şubat 1502'de çıkarılan bir fermanla o zamana kadar dininden vazgeçmeyen Müslümanlardan ya Hristiyanlığa girmelerini ya da ülkeyi terk etmelerini istediler. Göç şartları çok çetin olduğundan takiyye^[47] yapmayı tercih ettiler. Bu insanların yeni dinlerine bağlılıklarını anlamak için takip sistemleri kurdular. Aksi davrananları da cezalandırmak için engizisyon mahkemeleri tesis edildi. Görünüşte Hristiyan aslen Müslüman olan bu insanlara “ morisko “ denir. Gırnata'lı moriskolar^[48]ın diğer bölgelerdeki Müslümanlarla görüşmeleri, Arapça konuşmaları, örf ve adetlerini yaşamalar farklı tarihlerde çıkarılan emirnamelerle yasaklandı. Ancak bu yasaklamalar, bu insanları dinlerinden vazgeçirmedi. Nitekim 1567 – 1570 yılları arasında tekrar isyan ettiler. İsyanı 1571 yılında bastıran İspanya krallığı, binlerce Gırnatalıyı ülkenin başka bölgelerine nakletti. 1609'da da diğer morisko cemaatleriyle birlikte hepsi beraber yurtdışına sürüldü. Böylece 1492'de kaybedilen siyasi hâkimiyet, cemaat olarak da kaybedilmiş oldu.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre 10. Asrın ikinci yarısında Gırnata denilince akla, “Sebika“ tepesine inşa edilen El Hamra kalesi geliyor. Kalenin dışında yine surlarla çevrili olması muhtemel birde Yahudi Mahallesi de vardı. Yahudi nüfusun kalabalık olmasından dolayı buraya “ Şehri Gırnata 'ül – Yahud “ denirdi.

Gırnatanın Nasriler döneminde öne çıkan özelliklerinde biri, her tarafının bahçeler ve çiftliklerle kuşatılmasıydı. Şehri çevreleyen bu bahçeler 'in sayıları, İbnü'l Hatip'in ifadesine göre 100'ü geçmişti. Ancak 1492'de yaşanan sürgün ve göç neticesinde buralar viraneye dönmesine rağmen şehir, yabancı seyyahların beğenisini kazanmaya devam etti. İtalyan asıllı yazar Pedro Martir 16. Yüzyılın ilk çeyreğinde Venedik, Roma ve Floransa ile karşılaştırdığı Gırnatayı, gerek iklim ve akarsuların bolluğu, gerekse toprakların verimliliği, çiftliklerin çokluğu ve zenginliği açısından bu şehirlerden daha üstün bulur.

47 **Takiyye;** Kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesi anlamında bir terim.

48 **Moriskolar;** İspanyol hâkimiyeti altında yaşayan zorla Hristiyanlaştırılmış eski Müslümanlara verilen ad.

Şehir ahalisi hassa ve amme şeklindeki iki zümreden teşekkül etmekteydi. Nüfuzlu aileler, asker ve sivil idareciler Hassa'yı, geri kalanlarda Ammeyi oluşturmaktaydı. Bunlara bir de statüleri kalıcı olmayan harp esirlerini katmak gerekir. 13. Yüzyıla kadar diğer Endülüs şehirlerinde olduğu gibi burada da Hassa'nın konuştuğu fasih Arapça, Ammenin konuştuğu Arapça - Berberice lehçeleri - Latince karışımı olan melez dil ve yerli halkın dili olan Latince konuşulmaktaydı.

Sürekli dış tehditlere maruz kaldıklarından Gırnatalı' lar askeri eğitime önem veriyorlardı. İbnü'l Hatip okul yaşına gelmiş çocuklara Kur'an-ı Kerim yanında silah kullanmayı ve savaş taktikleri öğretildiğini bildirmektedir. Ayrıca şehrin bazı meydanlarında halk sürekli askeri eğitimden geçirilir, sık sık savaş oyunları gösterileri tertip edilirdi.

Nasriler dönemine ait bilgilerde; Gırnata 'da ki zirai hayat, ürün ve verimlilik bakımından çok zengindi. Şehir arazisinin büyük bir bölümü hanedana aitti. İçinde mescitler, küçük hisarlar ve değirmenlerin bulunduğu bu arazileri çiftçiler işletir karşılığında mahsulün bir bölümünü alırlardı. Buraya bağlı 600 köyde ipek börekçiliği yapılıyordu. Elde edilen ipeğin büyük kısmı şehir halkı tarafından tüketilirdi.

Nasriler döneminde, önceki dönemden farklı olarak tasavvufi düşünce ve hayat Gırnataya iyice nüfuz etmiş, şehrin değişik yerlerinde çok sayıda zaviye^[49] açılmıştır. Şehirdeki esnafar arasından çıkan mutasavvıfların bir kısmı Gırnata 'lı olmayıp Semerkant, Tebriz, Horasan ve Konya gibi Doğu İslam dünyasından gelerek buraya yerleşen kimselerdi.

Gırnata İspanyolların eline geçmesinden sonra çok sayıda ilim adamı mağribe göçtü. Bundan dolayı şehirde kalanların ilmi seviyesi çok düştü. Bu arada Arapçanın yasaklanması ve bu dilde yazılmış eserlerin toplatılıp imha edilmesi için tuzu biberi oldu. Geçmiş ile olan irtibatlarını devam ettirebilmek

49 **Zaviye;** Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân. Şehir kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği yer. Zaman ve mekâna göre değişik terimlerde kullanılmış. Bunlar; ribat, hangah, imaret, tekke, dergâh, asitane (bulmacalarda İstanbul'un eski ismi sorusunun cevabı; asitane dir) vb. gibidir.

için çocuklarına gizlice öğrettikleri “Aljamia alfabeti”^[50] ile daha çok dine bağlılık ve heyecanı sağlam tutmaya yönelik menkıbevi ve yarı efsane türden çok sayıda küçük eserler vücuda getirdiler.

İspanyol Şair Antonia Machado’nun Gırnata’da bir cinayet işlendi şiiri:

Gırnata 'da bir cinayet işlendi!

Haberiniz var mı bundan?

Zavallı Gırnata, zavallı şehir!

Yapın bana dostlarım,

Elhamra'da yapın,

Bir mezar

Taştan ve rüyadan!

Bir mezar kazın bana,

Hani suyu hiçkırarak akan

Orada bir çeşme var ya,

İşte tam onun yanına!

EL HAMRA SARAYI

Endülüs mimarisi kadar bütün İslam sanatı içinde de büyük bir gurur kaynağı olan El Hamra Sarayı, dış görünümü itibarıyla oldukça sadedir. İç kısmında ise İslam sanatının zirvesine ulaşılmıştır. Kızıl anlamına gelen “el hamra “, inşaatta kullanılan kil harcın kızıla çalan renginden dolayıdır. Tarih boyunca çeşitli tahribatlara maruz kalmasına ve bazı bölümlerinin yok olmasına rağmen dünya çapında bir şöhrete ve İslam âleminde imtiyazlı bir konuma sahip olup bu güne kadar eski ihtişamını koruyarak gelmiştir. Bir taraftan küçük bir devleti sembolize ederken diğer taraftan da ince sanatlarda ulaşılan zirveyi göstermektedir.

50 Aljamia alfabeti; Arap harfleriyle yazılan İspanyol lehçesi.

Amerikalı romancı Washington İrwing, 1829 yılında Gırnataya geliyor ve valiliğin izniyle El Hamra Sarayına yerleşiyor. Yazarın kendi ifadesiyle: “ Tek başıma, büyümlü taşların cazibesine esir olmuş vaziyette burada aylarca kaldım. “. İrwing, 1832 yılında da “ Tales of Alhambra “ eserini kaleme alıyor. Bu eserden sonra El Hamra batı âleminin dikkatini çekiyor.

EL Hamra Saray’ı, 9. Yüzyılın son çeyreğinde kale olarak yapıldı. Kalenin yapılması, o dönemde Gırnatadaki Araplarla yerli Müslümanlardan olan müvelledun arasındaki çatışmadan dolayı Araplar tarafından yaptırıldı. Araplar bu kaleyi uzun süre kullanmadı. 890 yıllarının başlarında merkezi otoritenin kontrolü ele almasından sonra kale atıl duruma düştü. 11. Asrın 2.

Alhambra Sarayı

Yarısından sonra Ziri Emir’inin Yahudi veziri Samuel b. Nagrello tarafından tepenin eteğinde Yahudi mahallesini de içine alacak şekilde büyütüldü ve yıkık yerleri tamir edildi.

El Hamra, Gırnata civarında Nasri emirliğinin kurulmasıyla (1232) öne çıktı. Bu devletin temelini atan Muhammet b. Yusuf, 1238 yılında idari merkez olarak seçtiği Gırnata’ya geldiğinde “El – Kasabatü’l Kadime”^[51]

51 El – Kasabatü’l Kadime; el Hamra sarayının en eski bölümü. Ziri emirlerinin sarayının olduğu bölüm.

ye yerleşti ve El Hamra kalesinin bulunduğu yerde ölçüleri eskisine göre daha büyük bugünkü El Hamra'nın kurulmasını emir verdi. Bu proje, eski El Hamra kalesine göre sade bir kale olmaktan çok 3. Abdurrahman'ın 10 asırda inşa ettirdiği Medinetüzehra gibi başta emir ve haremi olmak üzere vezirler ve diğer başka devlet ricalinin ikamet ettiği saltanat şehri olarak hedeflenmekteydi. Ancak bu büyük proje ilerleyen zaman dilimi içerisinde de köklü değişikliğe uğrayarak farklı emirler döneminde yapılmak üzere 150 yıllık bir zaman aralığında son şeklini almıştır.

İspanyol tarihinde “Katolik krallar” adıyla bilinen Aragon’lu Ferdinand ile Kastilya’lı İzabella’nın Nasri sultanlığına 1492 de son vermesinden sonra, “reconquiste”^[52]nin tamamlanmasını simgeleyen zafer alameti olarak muhafaza edilmesi için özel gayret sarf edilip binalar kraliyet korumasına alındı. Ancak 1526 yılında 5. Karlos’un Gırnataya gelmesi El Hamra için bir talihsizlik olmuştur. Zira buraya Rönesans üslubunda bir saray yaptırarak El Hamra’nın bütünlüğünü bozdu.

El Hamra sarayı İspanyanın en yüksek dağları olan “Sierra Nevada” (3500 m. Yükseklikte)’nin eteklerinde 735 metre yükseklikte yayvan bir tepe üzerinde olup, Gırnata şehrine ve yanından geçen “Darro” nehrine yukarıdan bakmaktadır. Saray kompleksinin etrafı yüksek ve büyük kulelerle takviye edilmiş güçlü surlarla çevrilidir. Üzerinde bulunduğu tepenin konumuna göre şekillenen ve bu çerçevede saray, el - kasaba ve bazı idareciler ve esnafın yaşadığı şehir olmak üzere üç bölümden teşekkül etmiştir. Bu yeni kale şehir eskisi gibi “El – Kasabatü’l Hamra, El – Medinetü’l Hamra ve Kasrul – Hamra “ isimleriyle anılmıştır.

El Hamra’ya asıl şöhretini kazandıran saray bölümü birçok binadan müteşekkil olup mersin ağaçlarının bulunduğu havuzlu avlu ile aslanlı avlu adını taşıyan iki büyük avlunun etrafında toplanmıştır. Çifter sütunlu revaklarla çevrili aslanlı avlunun yapımı 1377’de tamamlanmıştır. El Hamra’nın en tanınmış bölümü olup ihtişam ve güzelliğiyle çok etkileyicidir. Avlunun adı ve

Elhamra adı Gırnata ve civarında Nasriler Devleti’nin kurulmasından sonra öne çıkmıştır. Bu devletin temelini atan Galib Billah Muhammed b. Yusuf, 1238 yılında idare merkezi olarak seçtiği Gırnata ‘ya girdiğinde geçici olarak (El-Kasabatü’l-Kadime)’ye yerleşti.

52 Reconquiste; Yeniden fetih hareketi

Yazlık Sarayı, El Hamra

şöhreti, orta kısımdaki ağızlarından sular akan 12 aslan heykelinin taşıdığı çanak şeklindeki fiskiyeli havuzdan gelmektedir. El Hamra nasıl ki saray şehir olan Medinetüzzehra'dan mülhemse, muhtemelen 12 aslanlı avluda Medinetüzzehrada'ki ağızlarından su akan 12 hayvanlı havuzdan mülhemdir. Yalnız buradaki hayvanların on ikisi de farklıdır. Havuzdan akan sular kanallar vasıtasıyla avlu etrafındaki salonlara nakledilir.

El Hamra sarayı için oluşturulmuş özel sutaşıma sistemi bulunmaktaydı. “Nuria” adı verilen su çarklarıyla istenilen seviyelere indirilip çıkartılan su sayesinde kesintisiz su sağlanabiliyordu. 14. Asırda bu bahçelerde 400'e yakın aromatik tıbbi bitki yetiştirilmekteydi. Saray içindeki avlularda uygulanan havuz – kanal planlaması ve bu sistemin bitkilerle kaynaştırılması muhteşem bir görüntü arz etmekteyse de “Cennetü'l Arif” bahçeleriyle aynı adı taşıyan yazlık saray çok daha tabii bir uyum sergilemektedir. Tepenin eteğinde olan bu kısım İslam bahçe mimarisinin en güzel örneği olarak kabul edilmektedir. Uzun dikdörtgen bir avlunun etrafında sıralanmış binalardan teşekkül eden “Cennetü'l Arif” sarayının avlusunun iki başına rastlayan kısımları çift katlıdır. Üst katlarda çevreyi seyretmeye uygun üstü kapalı geniş verandalar bulunmakta. Avlunun ortasında bulunan havuzlu su yollarının tamamı karşılıklı ark yapan fiskiyelerle donatılmış ve tepedeki depolardan gelen basınçlı sularla devamlı bir su şırlıtısı sağlamaktadır.

SEVİLLA (İŞBİLİYYE)

Eski çağ ve Roma döneminde adı “Hispalis” olan şehir 712'de Musa b. Nusayr tarafından fethedilip ilk idari başkent oldu. Endülüs Emevileri döneminde idari merkez Sevilla'dan Kurtubaya nakledildi. Şehrin ticari hayatı zeytinyağı üretimine dayalı idi. O dönemde Araplar, müvelledler (İspanyol Müslümanlar) ve mevali^[53] arasındaki sürtüşmeye rağmen şehir ekonomik açıdan kalkındı.

Sevilla, Mülükü't Tavaif devrinden sonra 1091'de Fas – Marakeş merkezli Murabıt hanedanlığının eline geçti. Bu dönemde şehir mamur hale getirildi.

53 Mevali; Arap olmayan Müslümanlar.

Sevilla

1132'de ise şehir Kral Alfanso tarafından yağmalandı ve Murabıt valisi de öldürüldü. Murabıtların sahneden çekilmesiyle onların boşluğunu Endülüs'te ve Mağrip'te yine Marakeş merkezli Muvahhit hanedanlığı doldurdu. Şehir Marakeş'den sonra 2. Hükümet merkezi haline geldi.

Sevilla Muvahhitler döneminde birçok imar faaliyetlerine sahne oldu. Fas'ın bazı şehirlerinde olduğu gibi buraya da uzak mesafelerden su getirildi. Bu dönemde artık şehrin nüfusu arttı, halkın gelir düzeyi yükseldi, artık şehir, "Arusu Biladi'l Endülüs - Endülüs ülkesinin gelini" diye tanınmaya başlandı. Muvahhit Hükümdarı Ebu Yusuf buraya büyük bir cami yaptırdı (1171). Caminin çan kulesine dönüştürülen ve " Giralda " adı verilen minaresi Sevilla'nın sembolü durumundadır. Minare çok yüksek ve geniş olduğundan zamanında müezzin buraya atla çıkıyordu. Bunun bir benzeri de yine aynı hanedanlık tarafından Marakeş'te Kurtubiye camisinin minaresi olarak yapılmıştı. Bu minarede Marakeş'in sembolüdür.

Şehrin en önemli yapılarından olan Alkazar^[54] sarayının yapımı Muvahhitler zamanında başlamış ancak İspanyol hâkimiyeti zamanında tamamlanmıştır.

⁵⁴ **Alkazar**; İspanyolcada al kazar olarak söylenen kelime, Arapça köşk, saray manasına gelen el – kasır dan gelir. İber yarımadasının birçok yerinde görülen müstahkem orta çağ sarayıdır. Genel itibarı ile bu ifade, Endülüs'teki İslam hâkimiyeti ve onu takip eden Müdaccenler dönemine ait saraylar için kullanılmıştır.

Muvahhitlerin buraya inşa ettirdikleri altın kule günümüze kadar gelmiştir. 13. Yüzyılda Toledo'dan sonra Sevilla'da da tercüme okulları açılmaya başladı. Meşhur botanikçi İbnü'l Avvam Sevilalıdır.

Sevilla'nın simgesi Giralda Kulesi (Minaresi). Küçük fotoğrafta ise aynı dönemde Muvahhidler tarafından Marakeş'te yapılmış Kutubiye Minaresi görülmektedir.

Yıllar süren savaşlar ve 18 aylık kuşatmadan sonra (1248) de Kastilya Kralı 3. Fernando şehri ele geçirdi. 400.000 kadar insan bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Ulu Cami, Santa Maria Kilisesi'ne çevrildi. Muvahhitlerden sonra Mağrip'te hüküm süren Merini hanedanlığı Sevilayı ele geçirmek için uğraştılar ama başarılı olamadılar.

ALKAZAR (EL - KASR)

İspanyolcada al kazar, Portekizcede alkaser olarak söylenen kelime, Arapça köşk, saray manasına gelen el – kasır olup İber yarımadasının birçok yerinde görülen müstahkem orta çağ sarayıdır. Genel itibarı ile bu ifade, Endülüs'teki İslam hâkimiyeti ve onu takip eden müdaccenler^[55] dönemine ait saraylar için

⁵⁵ **Müdaccen**; Endülüs'te, Müslüman ve Hristiyan sanatkarların, İspanyol krallıklarının hükmü altında beraber oluşturdukları üslup.

İşbiliye (Sevilla) el-Kasr-Alcazar'ının bahçesinden farklı bir açısı.

kullanılmıştır. Bunların en önemlisi, bizimde üzerinde duracağımız Sevilla'da bulunan Alcazar dır.

Bugün ki Saray, Kastilya – Leon Kralı 1. Zalim Pedro (1334 - 1369) için, onun yardımıyla 2. Kez tahta gelen Gırnata Sultanı 5. Muhammet'in gönderdiği mimar ve ustalarla, Toledodan getirilen Müslüman marangozlar tarafından inşa edilmiştir. Bir İspanyol eseri olmasına ve sonradan farklı krallar tarafından 16. Asırdan 18. Asra kadar Avrupalı tarzda restore edilmesine rağmen, hala müdeccen sanatının en güzel örneğini temsil etmektedir. Bundan dolayıdır ki İslam mimarisi adına çok önem arz eder.

Portakal ve limon ağaçları ile yaseminlerin karakterize ettiği geniş bir bahçe içinde yer alan saray, ortası havuzlu üstü açık avlularla çevrelenmiş, havuz ve çeşme sularından yansıyan güneş ışınlarının duvardaki parlak çiniler üzerine aksetmesi ve bu duvarlarla revakların da havuz üzerinde yansımaları amaçlayan İslam saray mimarisinin tipik bir örneğidir.

Saray'ın önemli bölümlerinden birisi, ince sütunlara oturan sıra kemerlerle çevrili bebekler avlusudur. Bu sütunlar 10. asırda inşa edilen Medinetüzzehra sarayından getirtilmiştir. Bir Hıristiyan hükümdar adına inşa edilmesine

rağmen binanın birçok yerinde Arapça kitabeler bulunmakta ve Kral Don - Petro'ya hayır dua eden bu kitabeler, 14. Yüzyıl İspanyasının nasıl Müslüman kültürünün tesiri altında olduğunu göstermektedir.

TOLEDO (TULEYTULA)

Roma döneminde Toletum olan şehrin ismi, Arapçaya Tuleytula olarak geçti. İber yarımadasının merkezine yakın bir yerde granit bir tepe üzerine kurulan şehir, Tacuh nehrinin bir kavisi içinde yer aldığından, üç tarafı da bu nehir tarafından kuşatılmış muhafazalı bir konuma sahiptir. Kuruluşu çok eskilere giden şehir, M.S. 193'te Roma hâkimiyetine girdi. Bu dönemde demir işçiliği ve para basımında ün kazandığı gibi piskoposluk^[56] statüsüne kavuşmuştu. 6. Asrın 2. Yarısında Vizigot kralı Leovigilt tarafından başşehir ilan edilince hem dini hayata hem de siyasi hayata hükmetti. Vizigotlar zamanında gerçekleşen Toledo konsilleri^[57] kilise tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir. Vizigot ve Roma kökenli asilzadelerin çoğu buraya yerleşti. Coğrafyacı İdrisi ve

Toledo

⁵⁶ **Piskopos;** Katoliklerde, bir bölgenin din işlerine başkanlık eden, papazlığın en yüksek aşamasında olan din görevlisi.

⁵⁷ **Konsil;** Katolik Hristiyan literatüründe dinî meseleleri tartışıp çözmek üzere bir araya gelen yüksek düzeydeki din adamları kuruluna verilen ad.

Ebul Fida^[58] stratejik konumunun mükemmelliğine, su depolarının beslediği kanallar ve bahçelerine vurgu yapar.

Toledo, Tarık b. Ziyad tarafından 712'de fethedildiğinde fazla bir mukavemetle karşılaşmadı. Muhtemelen halkın büyük bir bölümü daha önceden şehri terk etmiş olmalı. Berberi komutan buranın fethinden sonra güvenliğini sağlamak için, az sayıdaki Berberi askeri ile civarda tecrit edilmiş hayat süren Yahudileri şehre yerleştirdi.

Fetih sırasında ne ile karşılaşacağını bilmeyen ve bundan dolayı şehri terk eden Hıristiyanlar, sağlanan mal, can ve din güvencesinden sonra geri döndüğü anlaşılmaktadır. Fethin akabinde önce Sevilla daha sonra da Kurtuba'nın başkent seçilmesinden sonra Toledo siyasi üstünlüğünü kaybetse bile Hıristiyanlar için dini hayatın merkezidi.

Endülüs dinlerin bir arada yaşama pratiğinin en iyi örneklerinden birisi olmakla beraber, burada Arapların diğer ırklarla kaynaşması sağlanamadı. Şehirdeki Arap askerlerin ahalinin evinde kalması, valilerin şehrin halkından değil de Araplardan tayin edilmesi, zaman zaman aşırı vergi talepleri, ayrıca kuzeye yakın olması ve Hıristiyan nüfusun yoğunluğu ve Leon Krallığının teşviki gibi faktörlerden dolayı, Toledo; 9. Asrın başları itibari ile en önemli isyan merkezlerinden biri haline dönüştü.

Toledo da ilk büyük isyan 799 yılında Müvelledler tarafından başlatıldı. 1. Hakem'in komutanlarından kendisi de bir Müvelled olan Amr b. Yusuf, Toledolular arasında ikilik çıkarmak suretiyle isyancı lideri Ubeyde b. Humeyd'i tasfiye etti. Toledolular 2. Kez isyan ettiğinde Amr b. Yusuf, 1. Hakem'in emri doğrultusunda Toledo'nun ileri gelenlerini ortadan kaldırmak için kışlada büyük bir ziyafet verdi. Ziyafete katılanların yüzlercesinin boynu vurulup kışlada açılan hendeğe atılmasından dolayı bu olaya; " Vak'atül Hufre - hendek vakası " denildi. Hendek vakasından dolayı Hakem ve onun idarecilerine beslenen nefret, Arap düşmanlığına dönüştü. 815 yılında çıkan bir ayaklanmayı 1. Hakem bastırmak için bizzat kendisi sefere çıkmak zorunda

58 Ebul Fida (ö.1331); 1273 Tarihinde Dimaşk'ta doğmuş 1312 tarihinde el-Melikü's-Salih lâkabıyla Hama sultanı olan, Eyyubi hanedanına mensup olup Mümlükülül döneminde yaşamış sultan, tarihçi ve coğrafyacı.

kaldı. 2. Abdurrahman devrinde Toledolular tekrar ayaklandı, isyan ancak 831 yılında bastırıldı. Ardından yine küçük çaplı isyana kalkışsalar bile 2. Abdurrahman döneminde ciddi ayaklanmalar görülmedi. Onun ölümünden sonra Toledo tekrar ayaklanmaya sahne oldu. Bu sefer Müsta'ripler^[59] belirgin bir rol oynadı. İsyanda hem Leon krallığının destek ve teşviki hem de Kurtubada'ki "Fedailer hareketi"^[60] nin tesirleri vardı. Toledolular topyekün bir ayaklanma başlattılar. Rabah kalesine saldırıp oradaki Arap nüfusun çoğunu kılıçtan geçirdiler. Emir Muhammet bizzat Toledo üzerine sefere çıkmak zorunda kaldı. Kurtuba da bu harekâta büyük önem verildi. Bu sefer, asi bir şehre değil de " darül harp "^[61] e yapılmakta olan bir sefer gibi telakki edildi. Burada pek çok zahit ve fukuha orduya iştirak etti. Bu seferde Kurtuba'nın üstünlüğü kabul ettirildiyse bile 857'de Toledolular yine ayaklandılar. Emir Muhammet bir yıl sonra tekrar sefere çıkmak zorunda kaldı. Bu defa da şehir eman dilese de sonra tekrar isyan ettiler. Merkezi yönetim diğer daha yakın bölgelerdeki isyanlarla uğraştığından burada otorite boşluğunu önce " Şentemeriyye Berberileri," ardından da "Beni Kası ailesi" Toledoya hâkim oldu (896). Bu ailenin hâkimiyeti 906 yılına kadar sürdü. Daha sonra Toledolular Beni Kası ailesini şehirden sürerek idareyi ellerine aldılar.

10. asır boyunca Toleda'da isyan olmadı. Endülüs Emevileri'nin, Özellikle 3. Abdurrahman ve 2. Hakem dönemleri merkezi idarenin en güçlü olduğu dönemdir. 11. Asrın başında Endülüs Emevileri'nin otoritesi Kurtuba ile sınırlı kalınca, Toledo'nun ileri gelenlerinin oluşturduğu meclis idareyi ele aldı. Daha sonra Meclisteki anlaşmazlık yüzünden Berberi kabilelerinden olan Zunnuniler buraya hâkim oldu. Toledo'yu emirliklerinin başkenti yaptılar.

1075 yılında Zunnunilerin tahtına genç tecrübesiz Yahya el - Kadir çıkarıldı. Onun bu durumundan dolayı Sarakusa Emiri Beni Hud Toledoya saldırdı.

59 Müsta'ripler; Endülüs'te İslam hâkimiyetinde yaşayan ve kültüründen etkilenen yerli Hristiyanlar veya başka bir ifadeyle; Müslümanlaşan, Müslüman gibi görünen manasındaki müsta'rip kelimesi, böyle bir değişime uğramayan kuzeydeki Hristiyanlardan ayırmak için kullanılmıştır. İspanyol kaynaklarında " mozarap " şeklinde kullanılmıştır.

60 Fedailer hareketi; Hristiyan tebaa ve hatta din adamları arasında Arapça ve diğer kültürel öğelerin yaygınlaşmasını istemeyen, karşı duran bir hareketti. Hareketin lideri Ulucyus (Eulogius) idi. Bu keşişler peygamberimize ve dine açıktan hakaret ederek kendilerine ölüm cezası verilmesini istiyorlardı. Hatta Dozy'nin dediklerine göre; 'Sonraları Arap dili ve kültüründen intikam almayı başardılar. Öyle ki Kardinal Ximenes, Hristiyanlar İspanya'yı ele geçirdikten sonra 80.000 cilt Arapça kitabın Grnatadaki kitap yakma şenliğinde yakılmasını emretti.

61 Darül harp; Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi.

Toledo

Bu saldırılara cevap veremeyen Kadir, Kastilya – Leon Kralı 6. Alfanso'dan yardım istedi. Yahya el-Kadir Toledolular'ın çoğunun istememesine rağmen 1081'de Hristiyan askerlerin arasında Toledoya girdi. 6. Alfanso çevredeki emirlikleri baskı altına alarak haraca zorladı ve Toledo'nun istilasının zamanının geldiğini düşündüğünden önce Zunnuni Emiri Kadir'i tahta oturtup şehrin mukavemetini kırdı. 1085'de ise Yahya el – Kadir şehri teslim etmek için gizli anlaşma yaptı. Buna göre şehirde kalan Müslümanların can ve mal güvenliği sağlanmış olacak. Kendi kadınlarının başkanlığında kendi hukuklarını uygulayacaklardı. Kralın taahhüdüne rağmen burada yaşayan Müslümanların büyük bölümü şehri terk ederek Müslüman idaresindeki diğer şehirlere göç etti. Sadece küçük bir cemaat burada kaldı. Onlar genelde zanaatkar ve işçilerden ibaretti. Tarihin bir cilvesidir 'ki çok kolay fethedilen Toledo aynı kolaylıkta teslim edildi.

Hristiyan hâkimiyeti altında kalan Müslümanlar, bulunduğu yere yerleşip kalmış uyum sağlamış manasında "müdeccen" olarak adlandırılır. Endülüs'teki ilk müdeccen topluluğu Toledo işgalinden sonra ortaya çıktı. Toledo'nun düşmesi 6. Alfanso'yu yeniden fetih hareketini devam ettirme hususunda cesaretlendirdi. Bundan sonra Mulukü't – Tavaif'in daha güneydeki topraklarına baskıları artırdı. Hristiyan ilerleyişini durdurmak için büyük bir orduyla mağripten Endülüs'e geçen Murabıtlar, 1086 yılında Zellaka savaşında Kastilya ordusunu hezimete uğrattıysa da Toledo'yu geri alamadı. Daha sonra da 1090, 1108 ve 1118 de Murabıtların baskıları bir sonuç vermedi. Aynı şekilde Muvahhitler'in 1196 ve 1197 deki hamlelerinden de netice çıkmayınca artık Toledo Kastilya'nın bir şehri oldu.

Toledo Yahudi cemaati, bu olaylardan sonra da varlığını muhafaza edip eski işlerini sürdürdüler. Bu arada Kastilya sarayının, hekim, vergi tahsildarlığı ve mütercimlik gibi önemli görevlerini üstlendiler. İstila sonrasında Müslümanlardan kalan bir kısım yerlere Müsta'ripler yerleştirildi.

Toledo da Endülüs'teki kültürel gelişmelere vakıf Müdeccenler, Müsta'ripler ve Yahudilerden oluşan nüfus yapısının ayrıca İslami eserler ihtiva eden kütüphanelerin varlığı, şehri; 12. ve 13. Asırda Avrupa'nın değişik ülkelerinden araştırmacılar için bir merkez haline dönüştürdü. 12. Asırda ilmin Toledo'da olduğu Avrupa'nın her yerinde biliniyordu. Bundan dolayıdır ki şehirde bulunan Arapça yazılı eserlerin tercüme faaliyetleri burada başladı. Farabi'nin eseriyle başlayan tercüme, Gerard de Cremone ve Dominicus Gundissalinus ile tıptan felsefeye kadar çok sayıda eseri kapsadı. Aristo felsefesi, İbn Sina, Gazzali ve İbn Cebirool gibi müelliflerin eserleri yeniden yorumlandı. Toledo Endülüs'teki ilmin elde edileceği bir yer olarak kabul edilmekteydi. Toledo'ya seyahati hakkında geniş bilgi veren Morley'li Daniel, ilim tahsili için önce Paris'e gitmişti. Burada aradığını bulamayınca ilmin Toledo'da olduğunu öğrenip buraya geldi.

Johannes Hispalensis^[62] tarafından tercüme edilen eserlerin listesi, o dönemdeki çabaların büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Eskiden

62 Johannes Hispalensis; 1135-1155 yılları arasında Toledo da Arapçadan Latinceye ilk kitap çevirilerini yapan vaftiz olmuş Yahudi asıllı mütercim.

Hristiyan olan bu Yahudi mütercim, aritmetik, astronomi, astroloji, tıp ve felsefe alanında yaklaşık 20 eseri Arapçadan Latinceye tercüme etti. Yine aynı zat ilk kez yedi felsefi eseri Latinceye kazandırdı; Yakup b. İshak el Kindi, Farabi ve Gazalinin eserleri de bu tercüme arasında. Toledo da gerçekleştirilen bu çalışmaların batıdaki modern bilim ve ilmi gelişmeye önemli katkılar sağladığı ilim tarihçilerinin malumudur. “ Singrid Hunke ” nin yazdığı “ Avrupa Üzerine Doğan İslam Güneşi “ adlı esrinde zikredilen ilim akışının en önemli ayağı Toledo dur.

Tercüme faaliyetleri felsefe ve pozitif ilimlerle sınırlı kalmadı. İslam’a karşı İslam kaynaklarından faydalanılarak reddiyeler hazırlamak maksadıyla 1139’da Toledo’ya gelen Cluny^[63] rahibi “ Peter el Venerable ”nin teşvik ve himayesiyle bazı dini metinler Latinceye tercüme edildi. Bu suretle misyoner rahiplerin kullanabileceği yedi eserden müteşekkil “Toledo külliyesi”^[64] ortaya çıkmış oldu.

Endülüs medeniyeti temsilcisi Müdeccenlerin Toledo’daki varlığı tercüme faaliyetlerinden başka mimari sahada da şehre önemli katkılar sağladı. 12. ve 13. asırlarda birçok köşk, manastır ve kilise Müslüman ustalar tarafından inşa edildiğinden Müdeccen sanatın buradaki temsilcileri olarak temayüz etti. Müsta’rib ustaların eserleri de aynı üsluba sahipti.

Toledo’da, Müdeccen, Müsta’rib ve Yahudi Cemaati 13. Asrın ortalarından itibaren şehirde Cluny rahipleri ve Frankların etkisiyle ağırlığını gittikçe daha fazla hissettiren “ haçlı ruhu “ yüzünden aşamalı bir şekilde tasfiye edilmeye başlandı. 1485’de Toledo engizisyon mahkemesinin kurulması ardından 1492’de İspanyada diğer Yahudilerle birlikte Toledo Yahudileri de ülkeden sürüldü.

63 Cluny rahibi; Fransa’nın Burgonya eyaletinin Kluni manastırında kurulan Hristiyan tarikatı. 10. yüzyılda bütün Fransa’ya yayıldıktan sonra İsviçre, İspanya, İngiltere, Almanya ve Macaristan’a kadar genişledi. Bu tarikattan olan rahipler, imparatorlar ve krallar üzerinde nüfus kazandılar. Kiliseye de etki ederek din adamlarına ortaya atmış oldukları reform fikrini kabul ettirdiler. İçlerinden Papalığa kadar yükselenler de oldu.

64 Toledo külliyesi; Toledo’da tercüme faaliyetleri tıp, matematik, hendese, astronomi vb. alanlardaki eserlerle sınırlı kalmadı. İslâm’a karşı İslâm kaynaklarından yararlanarak reddiyeler hazırlamak amacıyla 1139’da Toledo’ya gelen Cluny rahibi Peter El Venerable’nin teşvik ve himayesiyle bazı dini metinler Latince ’ye çevrildi. Bu suretle misyoner rahiplerinin kullanabileceği yedi eserden müteşekkil Toledo Külliyesi/Toledo Koleksiyonu (Corpus Toletanum/Colectio Toletana) ortaya çıkmış oldu.

1519’da 5. Carlos kral olunca Toledoyu başkent yaptı. 1561’de Madrid başkent oluncaya kadar başkent kaldı. Buradaki Müdeccen sanatının izlerini taşıyan birçok mimari yapı kısmen veya tamamen günümüze ulaşmıştır. Endülüs dönemi Toledo’sunda Dimaşk (Şam’ın merkez şehir olarak eski ismi) kökenli metal işleme sanatı “damascino “ adı altında yeniden hayat bulmuştur. Toledo ustalarının kılıç üzerine yaptığı ince işlemler eskiden beri meşhurdur. Geçmişteki silah yapımı günümüzde büyük ve modern bir silah fabrikasıyla devam etmektedir. Bütün bu özelliklerinin yanında orta Çağ’da üç semavi dinin bir arada yaşamasına imkân tanıyan ve bunu mimari eserlerde yansıtan tarihi dokusu hesaba katılarak 1987 de dünya kültür mirasına dâhil edildi.

ENDÜLÜSTE SOSYAL YAPI

711 yılında İslam fethinden önce Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı yarımada fetihten sonra üçüncü bir unsur olarak Müslümanlar da eklendi. Ekseriyeti 800 yıl boyunca değişik Müslüman hanedanlıkların hâkimiyeti altında yaşayan cemaatler 1492'den sonrada 1609 - 1614 yılına kadar da Hristiyan hâkimiyeti altında yaşadılar. 1492 den önce değişik zamanlarda bir kısım Yahudiler ve Müslümanlar, yarım adayı terk ettiler. 1492'de Yahudiler, 1609 - 1614 tarihlerinde de Müslümanlar yarımadadan kovuldu veya kaçmak zorunda kaldı. Müslümanların yarımadadaki macerası görkemli başladı ama hazin bir şekilde sona erdi.

Yarımada yaşayan Müslüman unsurun en önemlisi Araplardır. Sayıca az olmasına rağmen aristokrat kesimi oluşturuyorlardı. En mümbit ve güzel bölgelere yerleşmişlerdi. Kendilerini diğer Müslüman unsurlardan üstün görüyorlar bundan dolayı da bu topluluklarla iyi ilişkiler kuramadılar. Bunun neticesinde de bir sürü siyasi olaylar oldu. Ancak 10. Asrın ortalarından itibaren 3. Abdurrahman'ın refahı, eğitimi yaygınlaştırması ve idari hayatı toplumun her kesimine açması sonucu bu olaylar çözüme sürecine girdi. 11. Asırda bu husumet sınırlı da olsa edebi alana kaydı. Yerli Müslümanlardan "İbn Garsiyye"^[65]nin Arapları aşağılayan ve kendilerini yücelten risalesi meşhurdur.

Berberiler de Araplarla beraber fetihle yarımada geldi. Onların nüfusu Araplardan fazlaydı, fetih sürecini oluşturan ana unsur olmasına rağmen Araplarla aynı statüde değillerdi. İç kısımlara ve kıraç bölgelere iskân ettirildiler. Berberiler de Araplara husumet içindeydi. Bu topluluklar her fırsatta Arap hegemonyasına isyan ettiler.

65 İbn Garsiyye; Ebû Âmir Ahmed b. Garsiyye el-Beşkenşî (ö.1084). Endülüslü edip ve şair. Endülüs'ün kuzeyindeki Beşkenş (Basque) beldesinde doğdu. Bask asıllıdır. Küçük yaşta esir alınarak İspanya'nın güneyindeki Dâniye'ye (Denia) götürüldü. Daha sonra Müslüman oldu. Dâniye Emiri Mûcahit el-Amiri ile (1010-1044) oğlu İkbâlüddevle Ali'nin (1044-1076) hizmetinde kâtip olarak çalıştı. Yaşadığı dönemde Endülüs'te Şuûbiyye cereyanları (Emeviler ve Abbasiler döneminde Arap olmayan Müslümanlar arasında gelişen hareket) yaygındı. Slav asıllı emirler, çevrelerindeki Arap kökenli emir ve krallara karşı Slavların ve Arap olmayan diğer Müslüman unsurların fazilet ve üstünlüklerini ortaya koyacak edip ve şairlere ihtiyaç duyuyorlardı. Şuûbiyye cereyanından büyük ölçüde etkilenen İbn Garsiyye dedelerinin Bizans Rumları ve Sâsânî İranlılar olduğunu, Rum, Yahudi ve İranlıları Araplara tercih ettiğini söylemiş, Yazıldığı tarihten itibaren yaklaşık iki asır boyunca edip ve şairleri meşgul eden Risâletü'ş-Şuûbiyye için çok sayıda reddiye kaleme alınmıştır.

Diğer bir Müslüman taife ise Müvelledün diye anılan İslam'ı sonradan kabul etmiş yerli halk ve onların çocuklarıdır. 9. Asrın ortalarından itibaren Endülüs'teki nüfusun çoğunluğunu bu gurup oluşturuyordu. Arap asabiyeti, Arap - Müvelled düşmanlığına sebep oldu. Uzun süre kaynaşamadılar. Müvelledler uzun süre kendi kültürel farklılıklarını sürdürdüler. Bu sebeplerden biri de eski dindaşları olan Müsta'riblerle (İslam adetlerini uygulayan Hristiyanlar) iç içe yaşamalarıydı.

Müslüman taifelerin bir diğer kısmını ise Sakalibe oluşturuyordu. Bunlar köle tacirlerinden satın alınarak saraya getirilen, Müslüman olmaları ve saray adabı öğrenmeleri sağlanarak değişik hizmetlerde kullanılan esas itibarıyla Slav kökenli olup onların yanında Fransız, İtalyan, Alman vb. asıllı kölelerdi. Asabiyet faktörünü köreltmek gayesiyle 3. Abdurrahman 10. Asırda kumandanlık ve vezirlik makamlarına Arapların yerine onları tayin etmesi ve iktidarlarında bağışlar sebebiyle büyük servetler edinmeleri toplum içindeki nüfuzlarının artmasına vesile oldu. Bir diğer köle grubundan olanlarda "Abid" olarak isimlendirilen Sudanlılardır. Bunlar halifelik döneminde Afrika'dan getirilerek topluma katılmışlardır. Daha çok orduda muhafız olarak görevlendiriliyorlardı. Kadınları ise saray ve konaklarda mutfak işlerinde istihdam edilmişlerdir. Bu gurup isyanlarda Berberilerin yanında yer aldılar. Devletin haberleşmesini sağlayan " Berid " isimli bir haberleşme teşkilatı vardı. Bu teşkilatta daha çok Sudanlı zenciler görevlendiriliyordu.

Gayri Müslim tebaaya gelince bunlar Hristiyan ve Yahudilerden ibaretti. Kaynaklarda "Muahidun; Ehli zimmi ve Acem " denilen Hristiyanlar fetih esnasında yapılan anlaşmalar çerçevesinde, dinlerini, mabetlerini, örf ve adetlerini muhafaza hakkına, can ve mal emniyetine sahiptiler. Buna karşılık devlete cizye ve toprağı olanlarda haraç ödüyordu. Hristiyan halk zamanla İslam kültürünün derin tesirinde kaldı. Kendi ana dillerinin yanında Arapçayı da yazı ve konuşma dili olarak kullanılır hale geldiler. Giyim – kuşam, yeme – içme ve günlük hayatlarını ilgilendiren pek çok konuda Müslümanları taklit ediyorlardı. Onlara bundan dolayı, " Müsta'rib; Araplaşmış - Müslümanlaşmış " denilmekteydi. Bunlar ordu da dâhil devlette çeşitli görevler üstlenerek idari, sosyal ve kültürel hayata katkıda bulundular. Arapça ve Latinceye vakıf olmaları hem de İslam kültürünü yakından tanımaları sayesinde bu cemaat, Endülüs ile Hristiyan İspanya hatta Avrupa'nın diğer ülkeleri arasında kültürel alış-verişte köprü vazifesi görüyorlardı.

Gayri Müslim tebaanın diğer bir gurubu olan Yahudiler ise, Vizigotların son döneminde dini hakları tamamen ellerinden alınan ve köleleştirilmeye çalışılan durumdaydılar. Fetihle beraber yeniden dirilme ve dinlerini yaşama hakkını elde ettiler. Devletle olduğu kadar komşuları ile de ilişkileri iyi idi. Geniş ticari faaliyetleri sayesinde iktisadi hayatta, İbranice, Arapça ve Latince bilmeleri sebebiyle de idari ve kültürel hayatta önemli yer işgal ettiler.

Endülüs toplumu zengin ve şaşalı bir hayat sürdürüyordu. İçme suyu da sağlanmış evleri genellikle iki katlı ve bahçeliydi. Bazılarının geniş bir kütüphanesi bile vardı. Hükümdarlar ve devlet adamlarının sarayları, vilayetlerde ise valiler ve diğer idarecilerin yaşadığı yerler adeta küçük bir şehir merkezi mahiyetindeydi. İdareciler ve zenginlerin evlerinde edebiyat ve ilmi münazara meclisleri, av partileri tertiplenir satranç gibi oyunlar oynanırdı.

ARAPLAR

İslam öncesi Araplarda asabiye fikri çok ileriye gitmişti. Asabiye^[66]; bugün vatan, ırk veya kültür fikrinden çok bir kabilenin üstünlüğüne dayanan dar kapsamlı bir anlayıştır. İlk İslam toplumunda itibar görmeyen kabile asabiyeciliği, Endülüs'ün de bağlı olduğu Emeviler'de tekrar ortaya çıktı. Kabileler arası eski defterler açılmaya başlamıştır. Mesela; Suriye de, Kaysiler – Yemeniler, Horasan da Mudarlılar – Ezdliler ve Endülüs'te de Suriye'nin uzantısı olarak Şamlılar (Kaysiler) – Belediler (Yemenliler) arasında sürtüşmeler ortaya çıkmıştır. Bunun da ötesi sonradan Müslüman olanlar da, bu Arap kabilelerle kaynaşamadı. Daha da ötesi birçok isyanın kaynağı oldu.

Arap yayılmasında, önce Suriye'ye yerleşenlerin çoğunu Yemenliler oluştururken, genişleme ile ilgili bölgelerde iskân edilenlerin çoğunu Kaysiler oluşturdu. Aralarındaki gerilimin kaynağı burada ekonomik ve sosyal farklılaşmalardan başlamıştır. Eyaletlerde vuku bulan olaylar bir derece başkentte cereyan eden olayların yansıması olabilirdi. Kaysılar ve Yemenliler

66 **Asabiye**; Bugün vatan, ırk veya kültür fikrinden çok bir kabilenin üstünlüğüne dayanan dar kapsamlı bir anlayış.

hilafet merkezinde halifenin yanında olmak için çekişiyorlardı. Halife hangi tarafın desteğini arkasına alırsa eyalet görevlerinin çoğu o kabilenin üyelerine veriliyordu.

Arapların çoğu Endülüs'e fetihle birlikte yerleşti. Bunların çoğu Suriye'den gelen Kayslı ve Yemenli kabilelerdendi. İlk kabile Tarık b. Ziyad'tan bir yıl sonra 712'de Musa b. Nusayr ile beraber Endülüs'e çıkan 18.000 kişilik ordunun içinde yer alan ve çoğunluğu teşkil eden guruptur. Ardından 716 yılında 4000 kişilik grup gelir. Bu son iki guruptakilerin çoğu Suriye merkezli Yemenlilerdi ve bunlara " Belediler " denir. Çünkü Endülüs topraklarına ilk yerleşen kendileri olduğu için kendilerini oranın yerlisi addettiler. Daha sonra zaman zaman Endülüs'e yerleşen Araplar da olmuştur. 741 yılında bu kez 10.000 civarındaki Şam birlikleri mağripte Berberi isyanını bastırmaya geldiler fakat başarısız olunca Endülüs'e sığındılar. Şam birlikleri, mevcut yapıda Yemenlilere karşı Kaysiler'in askeri üstünlüklerini takviye etmişlerdi.

Araplar, sonraki yıllarda Endülüs topraklarında hem yerli halklara, hem de kendileri gibi fetih ile gelen Berberilere nispetle azınlık olmalarına rağmen, hâkim güç olarak kalmayı başarmıştır. Diğer Müslüman cemaatler ile aralarındaki rütbe farkı, Arap olmayanların İslam'ı kabul etmelerine rağmen ortadan kalkmadı. Aksine bu yapı, Müslüman İspanyadaki iç gerilimin ana kaynağını teşkil etti. Bir de Arapların kendi aralarındaki kabile kavgalarını da yabana atmamak lazım. Bu kavgalar, kabileler ve onlara ait alt gruplar arasındaki asabiyet ile ilgiliydi.

Endülüs'te meşhur convinence^[67] (dinlerin bir arada yaşaması tecrübesi) sağlanmıştı ama asabiyet fikri aşılammıştı. İsyanların ekseriyeti Araplara karşı diğer Müslüman unsurlar tarafından çıkarılmıştır.

Endülüs Tarihi kitabının yazarı Montgomery Watt'a göre; **Endülüs'teki ilk Müslümanların kültürü İslami olmaktan ziyade Arap kökenliydi ve Arap unsurun baskınlığı karakteristik özellik olmaya devam etti. Maliki**

67 Convinence; Farklı dinlerin bir arada yaşaması tecrübesi.

mezhebinin kabulü de bu durumun tezahürüdür. Çünkü bu mezhep köken itibarıyla en açık Arap mezhebiydi. Hâlbuki diğer mezhepler Helenistik ve İran'i fikirlerin nüfuz ettiği Arap yarımadası dışında ortaya çıkmıştır. Berberi asıllı Murabit ve Muvahhidler döneminde Arap unsurun yerini İslami unsura bırakmıştır.

BERBERİLER

Tarihin eski devirlerinde Berka'dan (Libya-Bingazi yakınlarında bir yer) Atlantik sahilleri ve güneyde Nijer nehri kıvrımına kadar olan bölgede yaşayan, Sami^[68] dil ailesiyle irtibatlı Kuşi^[69], Hami^[70] dil ailesinden olan bir kavim. Bu topraklarda 5000 yıldır yaşayan Berberiler kendilerini Amazing diye adlandırıyorlar. Birbirlerinden farklı lehçeler, alfabe, müzik ve sözlü edebiyat gelenekleriyle, Afrika'nın en eski halklarından biridirler.

Romalılar bir türlü öğretemedikleri dillerini ve kontrol edemedikleri bu halka, Yunanlılardan öğrendikleri "barboı - bizden olmayan" manasında Berber diye adlandırdılar. Bu sıfat Amazingler tarafından yeniden anlamlandırılmış, isyankâr ve özgürlükçü karakterlerinin ifadesi olarak kullanmaya başladılar.

Endülüs fatihi Trarık b. Ziyad'ın Berberi olmasından dolayı ordusunun büyük bölümü de Berberilerdendi. Buna rağmen, Araplar kendilerini yeni ülkenin sahibi olarak görmüşler, bu psikolojinin etkisiyle Endülüs'te ki bütün imtiyazları kendileri için tabi hak kabul ettiler. Fetihden sonraki iskân planında, kendileri güneydoğu ve orta bölgelerdeki en verimli ovalar ve muhkem kalelere yerleşip güvenlik içinde iktidarın sahibi olurken, Berberiler dağlık bölgelere kıraç arazilere ve kuzey kısmındaki düşmana yakın sınır

68 Sami Dilleri; Sami dil ailesi ya da Semitik Diller olarak bilinen diller, Ortadoğu'da yaygın olan dillerin çoğunu kapsamaktadır. Bunların arasında Arapça, İbranice ve Aramice en fazla konuşulan Sami dillerken, İbranice, Arapça, Aramice lehçelerinden Süryanice, Keldanice de bölgede kullanılan Sami dillere örnek olarak gösterilebilir.

69 Kuşi dilleri; Afrika'nın doğusunda, özellikle Etiyopya'nın yüksek kesimlerinde konuşulur. Beca, Agaw, Sidama dil öbeklerine bağlı Şaho, Afar, Somali, Meto vb gibi dilleri içerir.

70 Hami dilleri; Mısır dili (Eski Mısır dilleri ve Kipti dili), Kuşi dili, Berber dili (Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ile Mali ve Nijer'deki küçük Berber toplulukları tarafından konuşulan, birbiri ile yakın akraba olan bir diller grubudur) ve Çad dilinin oluşturduğu dil gurubu.

hattına yerleştirilmişlerdi. Bu iskân şartları Araplara zengin ve rahat bir hayat sunarken, Berberiler Araplara nispetle daha zor hayat şartlarıyla mücadele etmişler, güvenlik olarak da daha zayıf ve savunmasız durumda idiler. Bu bakımdan Berberiler zaman içinde çıkan isyan fırsatlarını değerlendirmeden çekinmemişlerdir.

Emevilere karşı mağrippte 739 yılında başlayan Berberi isyanları, 741 yılında İfrikiye^[71] (Tunus) Eyalet valisinin ordusuna karşı savaşın kazanılması üzerine yayılmıştır. Netice itibarıyla halifenin ordusu yenilmiş, savaştan kalan Şamlı askerler Septe'ye oradan da Endülüs'e sığınır. Mağrippteki bu Berberi isyanlarının başarıları, iskân işlemlerinde haksızlıklara maruz kaldıklarına inanan Endülüs'teki Berberileri de hareketlendirmiş, Araplara karşı kinle dolu olan Berberiler, nüfuslarının yoğunlukta olduğu bölgelerde ayaklanarak Kurtuba üzerine yürüyüp Endülüs idaresini ele geçirmek istiyorlardı. Ancak vali Sebte'de zor şartlarda bekleyen Şamlı askerleri Endülüs'e çağırdı ve onların yardımıyla bir yıl içerisinde isyanlar bastırıldı.

Endülüs'te yönetici ve seçkin Arapların asabiye duygularıyla hareket etmeleri, Berberi asabiyetini doğurmuş ve dini bütünleşmeyi de zorlaştırmıştır. İç çekişmelerden etkilenen bir kısım Berberilerde zamanla mağribe dönmüşler buna bağlı olarak Kuzey Endülüs'ün Müslüman nüfusu azalmış, bunun neticesinde de Kuzeydeki Hristiyan krallıklara karşı büyük bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Artık kuzey bölgelerinde reconquiste için toparlanma başlamış, Galicia – Leon ve Navara krallıklarının oluşumunu tetiklemiş, atak konumdaki Müslümanlar savunmacı konuma düşmeye başlamışlardır.

Diğer taraftan da Arapların bu durumu Berberilere olumlu vasıflar kazandırdı. Müreffeh hayat yaşadıkları için cihattan geri duran Araplara karşın, Berberiler Endülüs tarihi boyunca devam eden cihat hareketlerinde daha etkin rol oynadılar. Ayrıca kendilerini Arap olmayanlardan üstün gören Araplara nispetle yerli halkla daha kolay kaynaştılar.

MÜVELLEDLER

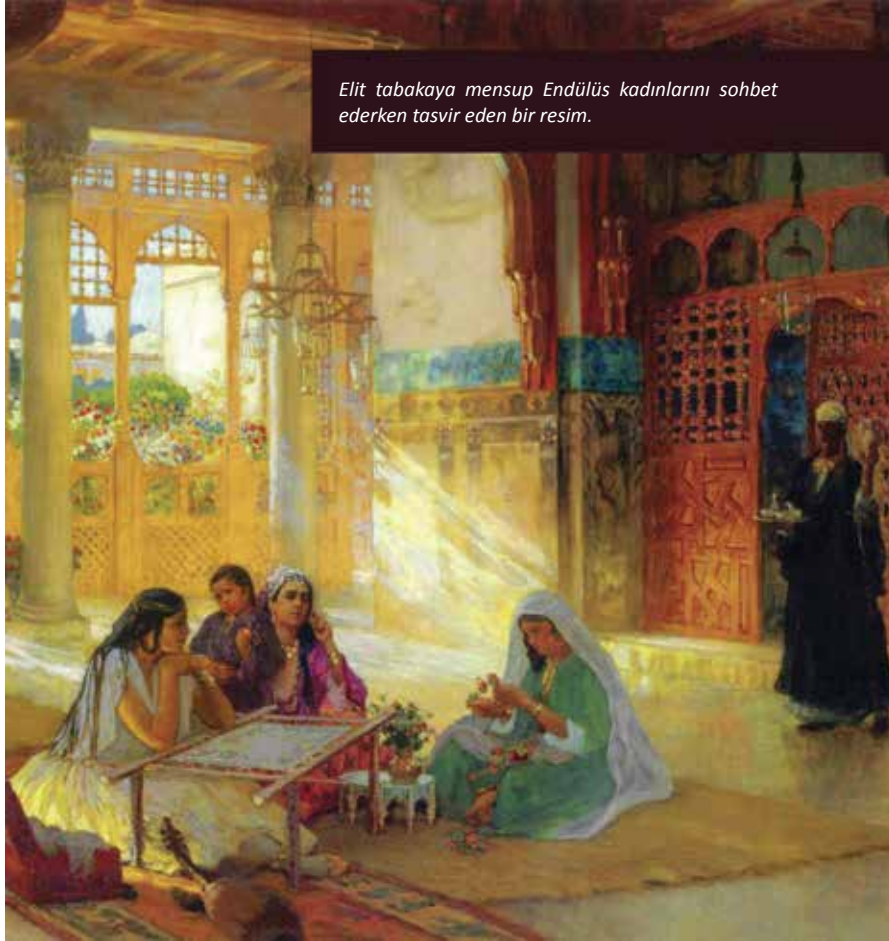
Kelime olarak, doğmuş, doğrulmuş manasındaki müvelled'in Endülüs'teki karşılığı, İslam'ı kabul etmiş Hristiyanların çocuklarıdır.

Endülüs'te Müvelledun'un ortaya çıkışı, İslam'ın tedrici (aşamalı) olarak yayılmasının neticesidir. İlk fetih yıllarında Hristiyanlar baskı görmemiş kendiliğinden Müslüman olmuşlardı. Bunda daha önceki Vizigot döneminden daha adil davranılması, küçük çiftçi ve kölelerin şartlarının düzeltilmesi ve yerli halkla kurulan iyi komşuluk gibi faktörlerin tesiri büyüktür. Ayrıca Endülüs Emevileri doğudaki Emeviler gibi mali endişelerle yerli mühtedilerden (din değiştirenler) cizye^[72] alma yoluna gitmemiştir. 9. Asırdan itibaren Endülüs'teki Müslüman nüfusun çoğunluğunu Müvelledlerin teşkil ettiği zannedilmektedir. Özellikle ülkenin güneyi ve doğusunda Müslümanlaşma daha yüksekti. Sevilla ve Toledo gibi yerlerde Araplar ve Berberiler şehre yakın yerlerde otururken, şehir merkezi genellikle Müvelledler den oluşan yerli halkın elindeydi. Nüfustaki bu yapının, 9. Ve 10. asrın başında Toledo'nun sık, sık merkezi idarenin kontrolü dışına çıkmasında önemli bir etken olmuştur.

Müvelledler, Kurtuba gibi şehirlerde daha çok varoşlarda toplanmıştı. Taşradan gelen işçiler, Müsta'ribler (Müslümanlaşmış Hristiyanlar) ve özellikle 1. Hişam döneminde sayıları çoğalan fakihler den gruplarda bu bölgelerde yaşamaktaydı. Fakihlerin halk üzerindeki etkisi büyüktü. Nitekim 1. Hakem zamanında Rabaz ayaklanması diye bilinen isyana varoş halkını sevk edebilmişlerdir. Ayaklanma sebebiyle 20.000 kişinin sürgün edilmesi, onların nüfusu hakkında fikir vermektedir. Müvelledler Hilafet devrine kadar, Kurtuba ve Merida dışında Arap ve Berberilerle pek karışmamış, kuzeyde kalan Toledo gibi bazı şehirlerin merkezlerinde ise dikkate değer bir Arap ve Berberi nüfus mevcut değildi. Bu şehirler genelde Müvelled ailelerin yönetimindeydi. Onlar kendilerinden başkalarıyla beraber oturmak istemiyorlardı. Buna karşılık gerek şehir merkezlerinde gerek köylerde Müvelledun ile Müstağribun iç içe yaşarlardı. Bu iki cemaat din farkına rağmen birbirleriyle sürekli irtibat halindeydiler. Öte yandan sosyal statüleri itibari ile Müvelledlerin, Araplardan daha düşük bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

71 İfrikiye; Ortaçağ'da Arapların Mağrip'i'n doğusuna, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isim.

72 Cizye: İslâm devletindeki gayrimüslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi.

Elit tabakaya mensup Endülüs kadınlarını sohbet ederken tasvir eden bir resim.

Nitekim orijinal kaynaklarda Araplardan “ eşraf “, Müvelledler den de ekseriya “ amme “ diye bahsedilmesi, Arap şairlerinin Müvelled topluluklara “ beni abid “ (köle nesli) demesi böyle bir ayrımın varlığına işaret eder.

Endülüs tarihinde Müvelledün adını öne çıkaran asıl gelişme 9. Asır boyunca bu zümre tarafından Emevi idaresine karşı yapılan ayaklanmalardır. Bu ayaklanmaların temelinde, iktidarı elinde bulunduran Emevilerle, yerli aristokrat aileler arasında yaşanan nüfuz çatışması, devletin fazla vergi alması, bazı idarecilerin veya Arap toplulukların buldukları bölgelerde Müvelled toplulukları baskı altında tutmaları gibi faktörler yatmaktaydı.

Birde 9. Asrın 2. Yarısında merkezi idarenin zayıflaması, Endülüs içindeki Müsta'ribun cemaati ile kuzeydeki Hristiyan krallıkların Müvelledun asilerini desteklemesi bahis olunan isyanlara devamlılık getirmiştir.

Müvelledun isyanlarına 3. Abdurrahman tarafından 10. Asrın ilk çeyreğinde son verilmiş, halifeliğin inşasıyla merkezi idareyi kuvvetlendirilip Endülüs'te yeniden bütünlük sağlanmıştır. Bu dönemde Arap, Berberi veya Müvelled olmaktan çok Endülüslü olarak kendini hissedeni yeni nesil teşekkül etmiştir. 12. Asrın başından itibaren de kaynaklarda Müvelled ismine rastlanılmamaktadır.

MÜSTA'RİBLER (MOZARAPLAR)

Endülüs'te İslam hâkimiyetinde yaşayan ve kültüründen etkilenen yerli Hristiyanlar veya başka bir ifadeyle; Müslümanlaşan, Müslüman gibi görünen manasındaki müsta'rip kelimesi, Müslümanlaşan Hristiyanları böyle bir değişime uğramayan kuzeydeki Hristiyanlardan ayırmak için kullanılmıştır. İspanyol kaynaklarında “ mozarap “ şeklinde kullanılmıştır.

Endülüs Emevi döneminde “kumis“ denilen ve kendileri tarafından seçilip devlete karşı cemaati temsil eden liderleri vardı. Aralarındaki ihtilaflara kayıtlarda “kadı'n – nasara, kadı'l – acem“ ismiyle geçen hâkimler bakıyordu. Müsta'ribler, Hristiyan inançlarına sahip çıkmakla beraber zamanla Müslüman topluma büyük ölçüde entegre oldular. Müslüman isimler almanın dışında, mahalli “ İberik Romans “ (İber yarımadasındaki halkların Latince etkisindeki yerel dilleri) dillerin yanı sıra hatta onlardan daha fazla Arapça kullanır hale geldiler. Gençlerin Arap edebiyatına, düzgün ve akıcı Arapça konuşmaya tutkun olmaları 9. Asırda bütün Hristiyan âleminin dikkatini çekmiştir. Yeme – içme ve giyim – kuşamda da Müslümanları örnek alıyorlardı. Aristokrat aileler arasında çocuklarını sünnet ettirme âdeti de yaygınlaşmıştı. Kuzeydeki Hristiyan topraklara göçtükten sonra da uzunca bir zaman bu hayat tarzlarını sürdürdüler. 11. asrın sonlarına doğru Murabitlar'ın Endülüs'e geçmelerinden sonra, toplumsal ahenk kısmen değişti. Bu yeni dönemde Müslüman devletlerle Hristiyan devletler arasında meydana gelen savaşlar sebebiyle

kuzeye doğru gittikçe artan oranda Müsta'rip göçü yaşandı. Diğer taraftan onların Hristiyan krallıklarla irtibatlarının artması ve Endülüs Müslümanları aleyhinde genişlemeleri sırasında onlara lojistik destek vermeleri üzerine bu cemaat üzerinde baskılar uygulandı. Mesela Murabıtlar zamanında Gırnatada bir kilise yıkıldı. 1126 yılında kalabalık bir cemaat, bir yıl önce Aragon Kralı 1. Alfanso'nun yaptığı sefere destek verdikleri gerekçesiyle Kuzey Afrika'ya sürüldü. Bu süreç Endülüs'teki Müsta'rip varlığının büyük oranda ortadan kalkmasına vesile oldu.

Müsta'ribler Endülüs'teki kültür faaliyetlerine katıldılar. Onlardan bazılarının Dioscorides^[73]'in "Materia Medica" adlı eserinin tercümesine, 2. Hakem döneminde "Calendor of Cardova"nın telifine önemli katkıda bulundular. Müsta'ribler birden fazla dil bildiklerinden diplomatik faaliyetlerde görevlendirildiler. Müslümanların Rebi b. Zeyd dedikleri Piskopos Recemendus önce Germen İmparatoru 1. Otto^[74]'nin sarayına, ardından 3. Abdurrahman döneminde Medinettüzzehra'nın inşası için lazım olan bazı malzemelerin temini amacıyla İstanbul ve Şam'a gönderildi. Onlar Hristiyan topraklarına göçlerden sonra da İslam kültürünü Hristiyan Latin dünyasına taşınmasında önemli rol oynadılar. Bazıları Başpiskopos Raimunda tarafından kurulan Toledo Tercüme Okulu'nda Arapça yazmaların Latince ve İspanyolcaya çevrilmesinde rol aldı. Günümüzde Toledo da, evlenme - boşanma, alım - satım, miras vb. konularda Arapça belgelerden oluşan zengin bir koleksiyon bulunmaktadır. Kuzeye Müsta'ribler tarafından götürülen Endülüs sanatı tesiriyle 10. Yüzyılda en olgun halini alan bir mimari üslup gelişmiş ve daha çok kilise ve manastırlarda uygulanan bu sanata müsta'rib sanatı denilmiştir.

73 Dioscorides; Pedanius Dioskorides M.S. 1. yüzyılda yaşamış Roma Ordusu'nda görev yapmış bir hekimdir. Dioskorides'in eseri De Materia Medica da antik çağın en önemli farmakoloji kitapları arasında kabul edilmektedir. Kendisinden önce bu konuda yazılmış kitaplar bulunsa da Dioskorides materia medica yazarlarının öncülerinden sayılabilir. Dioskorides' in bu çalışması 1500 yıl boyunca Doğu ve Batı bilim dünyasında farmakoloji ve botanik dallarında söz geçiren bir eser olmuş ve Süryanice, Arapça, Farsça ve Latince gibi dillere çevrilmiştir. Ortaçağ tıbbının özelliklerinden birisi bitkisel kaynaklı ilaçlara önem vermesidir. Bu nedenle De Materia Medica İslam medeniyetinin hâkim olduğu coğrafyada da yakından incelenmiştir. Eser sadece incelenmemiş aynı zamanda bilim adamları tarafından eserlerini yazarken sıklıkla başvurdukları bir kitap haline gelmiştir

74 Otto; Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun kurucusudur. I. Heinrich'in oğludur. Kilise ile anlaşarak Schwaben, Lorraine ve Bavyera dukalıklarını kendi otoritesi altına aldı. Fransızları ve Macarları yendi. Almanya içinde kendisine karşı olan büyük Alman feodal beylerinin isyanını bastırdı. Daha sonra Almanya'yı doğudan tehdit eden Slav akınlarını durdurdu. Bu başarıları karşısında 2 Şubat 962'de Papa XII. Johannes eliyle imparatorluk tacını giydi. Böylece Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu kurulmuş oldu. Daha sonra Papalığı ve İtalya'yı egemenliği altına almaya çalıştı. Roma topraklarını Papa'ya bıraktı. Buna karşılık Papa seçimini ve Papalık topraklarını kontrolü altına aldı.

MÜDECCENLER

Bulunduğu mekâna yerleşip kalmış, oraya uyum sağlamış manasında olup, 11. Asırdan itibaren İber yarım adasındaki Hristiyan krallıkların geri aldığı Endülüs şehirlerinde, anlaşmalar çerçevesinde Hristiyan hâkimiyeti altında yaşamaya devam eden Müslümanlar için kullanılmış bir tabirdir. Bu ifade mudejar biçiminde İspanyolcaya girdi.

İlk Müdeccenler, 1085 yılında Toledoyu ele geçiren Kastilya Krallığında ortaya çıktı. Aynı krallığın 13. Asırda Kurtuba ve Sevilla'yı da topraklarına katmasından sonra bu şehirlerde büyük Müdeccen nüfus oluşmuştur. O dönemde Portekiz sınırları içinde de az sayıda da olsa Müdeccen cemaati mevcuttu.

1099 – 1170 yılları arasında Aragon Krallığı, Kastilya'ya nispetle daha fazla Müdeccen nüfusa sahipti. Bunlar genellikle şehir merkezlerinin dışına çıkarılmıştır. 1365'de Aragon Krallığının 230.000 olan nüfusunun %30'u Müdeccen idi. Diğer küçük krallıklarda da az miktarda Müdeccenler yaşıyordu. Şehir dışındaki kasaba ve köylerde yaşayanların bir kısmı Gırnata Emirliği topraklarına, bir kısmı da Kuzey Afrika'ya göçtü.

Kastilya sınırları içindeki Müdeccenler, âlimlerin istilalar sırasında oradan göçmeleri sebebiyle ilim ve kültür sahasında herhangi bir varlık gösteremediler. Kendi dillerinin yasaklanmasın neticesi dini eserleri Arap harfleriyle İspanyolca yazma zorunluluğu "aljamiado" denilen edebiyatı ortaya çıkardı. Aragon krallığında da benzer durum vardı ancak Belensiye'de Müdeccenler ile birlikte Müsta'ribler ve Yahudiler arasında Arapça yaşamaya devam etti. Burada derebeyler ve kontlarla anlaşmalar yapılarak okullarda Arapça eğitimi devam etti.

Müdeccenler genelde getto türü mahallelerde veya köylerde ikamet ediyorlardı. Onları devlet nezdinde temsil eden "El – Kadı" ismiyle anılan liderleri vardı. Müslümanlar arasındaki davalara bakma onların görevi idi. Hristiyanlar ile olan davalara ise sadece Hristiyan hâkimler bakmaktaydı. Ceza takdirinde Hristiyan Müslümanlardan daha değerliydi.

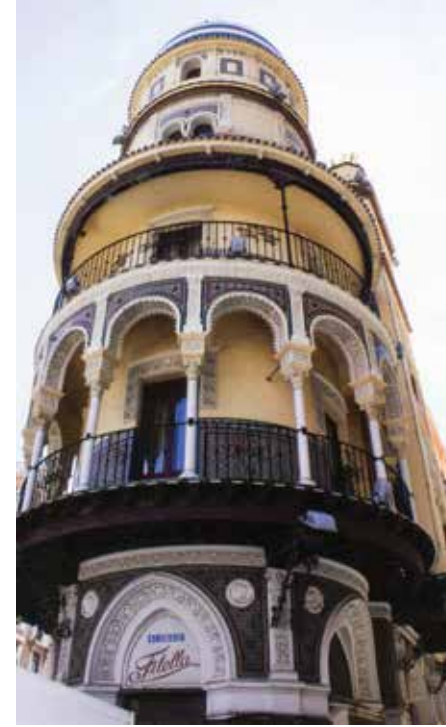

Müdeccen sanatın merkezi Sevilla'da (İşbiliye) bu üslubun şaheserlerinden biri sayılacak yapı. Müdeccen Pavyonu: Popüler Sanatlar ve Görgüler Müzesi)

İber yarımadasının Müslümanlardan geri alınmasını amaçlayan reconquiste hareketinin 11. Asrın ortalarından itibaren haçlı savaşı karakteri kazanmasına bağlı olarak gelişen dini taassup sonucu Müdeccenlerin varlığı, gerek İspanyol kilisesi gerekse papalık nezdinde rahatsızlık unsuruydu. 13. Asırdan itibaren bazen papalar, bazen de konsiller tarafından Kastilya ve Aragon krallığındaki Müslümanların ya Hristiyan yapılması ya da sürgün edilmesini bu krallıklara bildirdiler. Ancak bunların yapılmaması takdirde aforoz edilecekleri tehdidine rağmen yöneticiler, Müdeccenlerin ekonomiye katkıları dikkate alınarak, bu uyarıları kulak arkası ettiler. Ancak bu uyarılar Müslümanlara nispetle daha korumasız durumda olan Yahudi cemaatine uygulandı. Müdeccenler ise yoğun bir misyonerlik faaliyetlerine tabi tutuldular. Papa 7. Gregorius, 11. Asrın sonlarında Endülüs topraklarına misyoner rahipler göndermiş 1492'de Gırnata Emirliğini ortadan kalkmasıyla Hristiyanlaştırma politikası Yahudilerden sonra Müslümanlara da uygulandı.

Gırnata son kalan Müslüman belde olduğundan en büyük Müdeccen nüfusta burada oluştu. Siyasi otoriteye göre şehirdeki bu büyük nüfus

İşbiliye (Sevilla) / Müdeccen mimarisine örnek yapılardan biri.

meşhurdünyasında yaktırdı. Gırnatanın teslim şartlarına aykırı olarak camilerin tamamını kiliseye çevirdi. İbadet yapılmasını önlemek için halka yıkanma yasağı getirdi. Fakat bu baskılar istenilen sonucu vermediği gibi isyanlara da yol açtı. Bu isyanlar kanlı bir şekilde bastırılarak Gırnata anlaşmasını da geçersiz saymayı fırsat bilip, anlaşmanın çiğnendiğini gerekçe yaparak Müdeccenlerin ya Hristiyan olmalarını ya da ülkeyi terk etmelerini istediler. Halkın çok azı sürgünü göze alabildi; asıl çoğunluğu vaftiz edilmeye boyun eğdi. Toplu vaftizin ardından yeni Hristiyanların tesir altında kalmamaları için başka şehirlerden gelecek Müslümanların Gırnataya girişi yasaklandı.

1502'de Kastilya ve Leon topraklarında yaşayan Müdeccenlerin hemen ülkeyi terk etmelerini aksi takdirde Hristiyanlığa girmiş kabul edilecekler. Bu karar daha sonra Kastilya Krallığına bağlı Navarra'da da uygulandı. Kastilya ve Leon topraklarındakilerin büyük bölümü vaftiz olurken Navarra'dakilerin

tehdit kaynağıydı. Ayrıca İspanya kilisesinin de ülkedeki dini birliği sağlamak için yöneticilere baskıları devam ediyordu. İlk çalışmalar Piskopos "Hernando de Talavera" tarafından başlatıldı. Talavera, iknaya dayalı yöntemle, işsizlere iş bulma, hastaları ziyaret etme, yoksulları giydirme gibi hamleleri bir kısım insanları etkilediyse bile asıl süreci hızlandıran Talavera'nın yerine 1499'da tayin edilen Toledo Piskoposu " F. Ximenez de Cisneros " oldu. Ximenez önce çeşitli vaatlerle halkın ileri gelen bazı liderlerini din değiştirmeye çalıştı ancak pek başarılı olamadı. Bunun üzerine zor kullanma yolunu seçti. Müslümanların dini bilgilere ulaşamaması için bütün bu sahadaki kitapları toplatıp şehir

bir bölümü Fransa'nın yakınlığı sebebiyle bu ülkeye göç ettiler. Diğer taraftan bu politikaya karşı Gırnata Müdeccenleri Memlûklular ve Osmanlılardan yardım istediler. Memlûk sultanı "Kayıtbay" yapılan bu baskılardan vazgeçilmezse, kendisi de hâkimiyeti altında bulunan Hristiyanlara aynı muameleyi uygulayacağını ilan etti. Fakat İspanyadan gelen elçinin girişimi sonucu bu kararı uygulamadı. Osmanlı padişahı 2. Beyazıt ise bu baskılara son verilmesi için papalık nezdinde girişimde bulunurken diğer taraftan da Kemal Reis'i donanmayla 1505'de Akdeniz'e gönderdi, Kemal Reis bu sefer sırasında Malaga ve Balaer adalarını vurdu bu sırada da bir kısım Müdecceni Kuzey Afrika ve İstanbul'a taşıdı.

SEFARED (ENDÜLÜS - İSPANYA) YAHUDİLERİ

Sefared ismi, Yahudilerin "Espamya" olarak adlandırdıkları İspanya ülkesine denir. Yahudilerin buradaki kökenleri Babil (M.Ö. 586) ve Roma (M.S. 70) sürgünlerine dayanır. Daha sonraki dönemlerdeki göçler Yahudi nüfusunu artırmıştır. Roma'dan sonra önce Vandalların sonra Vizigotların hâkimiyetinde kalan Yahudiler, 711'den itibaren de Müslümanlarla beraberce yaşadılar.

Vizigotlar'ın son döneminde Yahudi cemaatine karşı sert baskılar vardı. Kral ile piskoposlar arasındaki iyi ilişkilerden dolayı Krallık, yönetimle ilgili faaliyetlerin çoğu kilise toplantılarında görüyordu. Kiliseye bağlı otoriteler tabi olarak teolojik algılamalardan etkilenip Yahudilere düşman gözüyle bakıyorlardı. Özellikle 693'deki acımasız konsey kararları Yahudilerin tüccar olarak faaliyetlerini imkânsız kıldı. Öte taraftan Vizigotların bu sert tavrı, ticarete olan ihtiyacı kavrayamamaktan da kaynaklanıyor olabilir. Zira Yahudilerin çoğu tacirdi. Bu baskılar karşısında çoğu Kuzey Afrika'daki dostlarıyla gizli ittifaka girdi. 694'de çıkarılan ek yasa ile Yahudiler vaftiz edilecek, kabul etmeyenler ise köle muamelesi göreceklerdi. Bu karar sonunda hafifletilip tam manasıyla uygulanmasa bile, Yahudilerin içindeki sert duygular Müslümanları bölgeye teşvik etmelerine vesile olmuş olabilir. Nitekim Kuzey Afrika'daki Yahudiler ellerindeki bilgileri paylaşmaya çoktan hazırıldılar.

İlk İspanya fetihleri sırasında İber yarımadasındaki Yahudi nüfus azımsanmayacak seviyedeydi. Hristiyan zulmü altında yaşadıkları için Müslümanları Mesihî - kurtarıcı bir coşkuyla karşılamış, bu fetihlerinde gönüllü müttetikleri olmuşlardı. Tarık b. Ziyad, Kurtuba'yı ele geçirdiğinde şehrin muhafızlığını Yahudilerin eline verdi. Bu tavır, onların Müslümanlarla beraber canla başla savaşmalarını sağladı. Be destek bölgenin fethini kolaylaştırdı. Tarık, Toledo'yu ele geçirdikten sonra Hristiyanlardan boşalan yerlere Yahudileri yerleştirdi. Bu politikadan sonra daha önceleri baskı ve zulümden dolayı Kuzey Afrika'ya göç edenler de İspanyaya geri döndüler.

Endülüs'teki hoşgörü ortamı, Yahudilerin devlet yönetiminde önemli görevlere gelmelerini sağladı. Özellikle 3. Abdurrahman döneminde (912 – 961) pek çok Yahudi önemli mevkilere yükseldi. O dönemin meşhur veziri Hasday b. Şarput (Ö. 970) bunların en bilinenlerinden biriydi. Halifenin veziri ve özel doktoru Hasday, Alman imparatoru 1. Otto'nun elçileriyle resmi müzakere yapmış, Yahudiliğe giren Hazar^[75] hakanı Yosef'le mektuplaşmıştır. Bazı tarihçiler bu mektuplaşmayı Hazar hakanlarının Museviliğine delil kabul eder. Bu kudretli vezirin desteği ve Kurtuba baş hahamı Moşe b. Hanoh'un gayretleriyle İspanya Yahudi cemaati idari ve sosyo-ekonomik açıdan büyük ilerleme kaydetmiştir. Hatta Iraktaki tarihi cemaat kurumlarından bağımsız olarak faaliyet göstermeye başlıyor. Kurtuba ise adeta Batı Kudüs haline geldi. 1020 de Gırnatada 30 yıl süreyle vezirlik yapan Samuel ben Nagrela (ö. 1054), Müslüman âlim İbn Hazm ile tartışacak kadar İslam ilimlerine vakıf bir aydıydı. Bu ikilinin birbirine karşı yazdığı reddiyeler günümüze kadar ulaşmıştır.

1031 de Endülüs Emevilerinin yıkılmasıyla ülke küçük emirliklere bölündü bundan sonra inisiyatif ekseriyetle İspanyol krallıkların eline geçti. Bu krallıklar, yeniden fetih mefkûresi ile Endülüs'ün güneyindeki Müslüman ve Yahudilere yönelik saldırıları yoğunlaştırdılar. Bu dönemde Yahudiler İslam beldeleri olan Gırnata, Sevilla ve Saragosa gibi şehirlere toplandılar. Özellikle

75 Hazarlar (630-1030); Hazar Devleti, Kafkaslarda kurulan, Museviliği benimsemiş tek Türk devleti olma özelliğini taşır. Hazarlar, bugün Rusya ve Avrupa'daki Musevilerin kökenini oluşturmaktadır. Hazar Devleti, Türk Tarihi açısından dikkatle ele alınması gereken dönemlerden biri olma özelliğini taşır. Zira Gök Tanrı ve İslam inancının dışında bir inanışa sahip az sayıda Türk Topuluklarından biridir. Hazarlar, Karadeniz'in Kuzeyinden Avrupa'nın Doğusuna kadar olan Kafkasya bölgesinde hâkimiyet kurmuş, Avrupa'nın önemli devletlerinden biri haline gelmiş, bölgedeki ticareti ve dönemin politikalarını şekillendiren önemli bir politik unsur olma özelliğini taşır.

Gırnata önemli bir merkez olmuştur. Öte yandan Endülüs tarihinde de 12. Asırda, Murabıtlar ve Muvahhitler devrinde Yahudiler üzerinde de bazı toplumsal kısıtlamalar geldiği olmuştur. Muvahhit hükümdarı Abdülmümin ülkesindeki Yahudi ve Hristiyanların Müslümanlar ile iyi geçinmelerini ya da ülkeyi terk etmelerini buna muhalefet edenler için de ölüm emri çıkarmıştır. Meşhur Musa b. Meymun bu dönemde Endülüs'ü terk etmiştir. Hatta bir kısım Yahudi de o dönemde Hristiyanların eline geçen eski Müslüman şehirlere taşınmıştır. Müslüman düşünür Roger Garudy, bu dönemdeki uygulamalara hayıflanır.

Avrupa'da Maimonides olarak şöhret bulmuş Talmudik dönemden sonra yetişen en önemli Yahudi din ve ilim adamı Musa b. Meymun (Ö. 1204), şair İbn Gabriol (Ö. 1058), Yahudi mistizminin önde gelen şahsiyetlerinden Bahya ben Pakuda (10.asrın başı), Yahudi edebiyatının müelliflerinden Yahuda ha – Levi (1075 – 1141) ve şair ve matematikçi İbn Ezra (Ö. 1167) gibi pek çok düşünür, Endülüsün verimli ortamında yetişmiştir. Endülüs'te, Yahudi hukuku (halaha), şiir, felsefe ve mistizim gibi farklı sahalarda önemli eserlerin kaleme alındığı bu dönem Yahudi tarihinde "altın çağ - tor zahav" olarak anılır.

Yarımadada Müslüman varlığı zayıflamaya başlayınca, Endülüs yavaş yavaş Katolik krallıkların eline geçmeye başladı. Böylece bu bölgelerdeki Yahudiler de Hristiyan egemenliğinde yaşamak zorunda kaldılar. Onlara yönelik baskı ve zulümler 12. Asrın başında başladı, Hristiyan olmaya zorlandılar. Kendilerine ait kan iftiraları arttığı gibi ticari faaliyetlerinde de kısıtlama getirildi. 1391 yılında Sevilla'da Yahudi Mahallesi ateşe verildi. Bu tür uygulamalar genele yayılınca, cemaat yavaş yavaş yok olmaya başladı.

1469'da Kastilyalı İabella ile Aragonlu Ferdinand'ın evlenmeleri, hem Müslümanlar hem de Yahudiler için dönüm noktası oldu. Güçlerini birleştirerek katı mezhep kurallarına bağlı Katolik bir İspanya kuran bu ikili krallık, Müslümanların kurduğu, Yahudilerinde önemli katkılar sağladığı Endülüs'teki medeniyeti adım adım tahrip ettiler. 1492'de çıkarılan bir kanunla Yahudiler ya Katolik Hristiyan olacak ya da ülkeyi terk edeceklerdi. Pek çoğu asırlardır yaşadığı ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. Geriye

kalanlar din değiştirerek katolikleştirildi. İhtida edenler " marranko – gizli Yahudi " olarak isimlendirildi. Ülkeyi terk edeceklere bir ay süre tanındı. Bu süre zarfında menkul ve gayrimenkul satışlarına izin verildi. Yok pahasına ellerindeki varlıkları ve mülkleri satarak tekrar dönecekleri umuduyla ülkeyi terk ettiler.

Endülüs Yahudisi Sefaradların İspanya'dan göç yolları. (Albaraka, Endülüs)

İspanyadan 150.000 – 200.000 arasında Yahudi Osmanlı topraklarına göç ettiği kabul edilir. Yahudi ve Türk tarihinde sefaretim olarak isimlendirilen cemaatler, İstanbul, Edirne, Selanik, İzmir, Bursa, Gelibolu, Amasya gibi şehirlere yerleştirildiler. Sefaret Yahudileri beraberinde getirdikleri bilgilerle sıralarda küçülmekte olan doğu Yahudiler için taze bir soluk olmuş. Sürgünden gelen bu göçmenler sanat ve ticaretten anlayan, hekimlik, matbaacılık, ateşli silah üretimi, dokuma, tekstil boyacılığı ve bakırcılık alanında uzman kişilerdi. Bu yüzden bu sürgünler yükselme döneminde olan Osmanlı devletine kendi çapında katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Osmanlı ülkesi de Yahudiler için bir cazibe merkezi olmuştur.

Gutenberg 1436 yılında matbaayı buldu. İlk kitap ise 1456 yılında basıldı. İbranice ilk eser ise 1475 yılında İtalya'da basıldı. İspanyada ilk İbranice kitap 1482'de Kastilya bölgesinde basıldı. Ancak İspanyol devletinin 31 Mart 1492 tarihli fermanı sonrası ülkedeki bütün İbranice eserler ve kitaplar yakıldı. Matbaanın icadı, özellikle Portekiz ve İspanya çıkışından sonra değişik ülkelere dağılmış Yahudiler arasında iletişime yeni bir boyut getirdi.

Osmanlıda ilk matbaa Yahudiler tarafından kurulduğu kabul edilir. Ancak Yahudi matbaacılar İbranice, Yunanca ve Latince baskı yapabiliyorlardı. O dönemler Arap harflerle basıma izin verilmiyordu. İlk kitabın basım tarihi tartışmalıdır. Kabul edilen görüşe göre ilk matbaa, Sefared Yahudilerinin Osmanlıya göçü üzerinden bir yıl geçmeden 1493 yılında David ve Samuel İbn Nahmias adlı iki Yahudi tarafından İstanbul da kuruldu. Basılan ilk kitapta Toledo kökenli din âlimi Yaakov ben Aşer'in "Arbaah Turim" olarak anılan eseridir. Basım tarihi ihtilafıda olsa 1504 tarihi genel kabul görmüştür.

ALJAMIA (EL – ACEMİYYE)

Endülüs'te 17. Asrın başlarına kadar konuşulan ve Arap harfleriyle yazılan İspanyol lehçesi. Endülüs Emevileri kendi sınırları dışında kalan Kuzey İspanyadaki; Galicia, Kastilya, Aragon ve Katalonya gibi bölgelerde konuşulan İspanyol diyalektikleri ve Portekizceye, yabancı dil manasında " el – acemiyye " adını vermişlerdir. Doğuda da özellikle Farsça için kullanılan bu ifade, aljama şeklinde İspanyolcaya girmiş.

Bu lehçe Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden hemen sonra oluşmaya başladığı, siyasi tarihe bağlı olarak farklı kesimde ve uzun sürede geliştiği görülmektedir. Aljama'nın yazı dili haline gelmesi ve bir edebiyata sahip olması 11. Asırda Arap Alfabesinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte. Önce İslam'ı kabul eden İspanyollar ve Müslüman baba İspanyol anneden doğan nesil, sonra Müslüman olmadıkları halde onun kültürünü benimsemiş olan İspanyollar ve daha sonra da Müslüman siyasi üstünlüğünün sona ermesinden sonraki yıllarda azınlık durumuna düşerek Arapçayı unutan veya konuşmaları

yasaklanan Müslümanların; Arapça karışık İspanyolca, Arap harfleriyle yazmaya başlamışlardır. Bunlara, İber yarımadasına Müslümanlardan önce gelmiş ve fetih sırasında yardımcı olmuş Museviler de eklenmiştir. Böylece Arapça ve çok azda İbranice ihtiva eden İspanyol lehçesi meydana gelmiştir. Ayrıca Türkiye Yahudilerinin ana dilinin aljama olmasının sebebi onların İspanyadan gelmeleridir. Bugün Türkiye'deki Yahudiler kendi konuştukları dile "ladino" diyorlar.

1609 yılında bütün azınlıkların sınır dışı edilmesi üzerine, İspanyada aljamanın yazılıp konuşulması son bulmuştur. Müslüman ülkelere göç edenler arasında bu dil unutulup son bulmasına mukabil Türkiye'ye göç eden Yahudiler arasında adı Yahudiceye (İbranice değil) çevrilen bu dilin halen ana dilleri olarak kullanılmaya ve İbrani harfleriyle yazılmaya devam etmektedir.

Aljama tabii olarak fazlaca Arapça kelime ihtiva eden ve fonetiği Arapçanıninkine benzeyen bir İspanyol lehçesidir. Arap alfabesinin bu dile uyarlanmasında Türkçe, Farsça ve Urduçada olduğu gibi alfabeğe bazı harflerin eklenmesiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Arapçadan farklı olarak sesli harflerin tamamının gösterilmesi sağlanmıştır. Aljama edebiyatı İspanyol edebiyatına göre daha düşük seviyede kalmıştır. Bu dil, Müsta'ribler ve Müdeccenler arasında ortak kullanılmış olmasına mukabil bu toplumların edebiyatlarına katkıları farklı olmuştur. Müsta'ripler genellikle edebiyat, felsefe ve müspet ilim ile ilgilenmişler. Klasik Yunan, İslam filozof ve hekimlerinin eserlerini kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Dinlerini ve kültürlerini terk etmeleri için şiddetli baskı altına tutulan Müdeccenler ise milli ve dini duyguları canlı tutabilmek, yeni nesillere aşılacak ve dinin gereklerini onlara öğretebilmek için daha çok iman, ibadet, hukuk ve ahlak konularını işleyen, İslam büyüklerinin hayatlarını anlatan kitaplar yazmışlar veya Arapçadan tercüme etmişlerdir. Engizisyon ve reconquista (yeniden fetih) hareketleri sırasında toplu halde yakılmaktan kurtulan bazı kitaplar da mevcuttu. Bunların en önemlileri; çeşitli Kur'an tefsirleri, fıkıh eserleri, dua kitapları, Hz. Yusuf'un kıssası, Zülkarneyn kıssası, Hz Muhammet'in hayatı ve savaşları, Hz. Ali ve Halit b. Velid'in kahramanlıklarını anlatan destanlardır.

MORİSKOLAR

İspanyol hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanların zorla Hristiyan edilenlerine Morisko denir. Hristiyan ahaliye göre ise onlar, vaftiz edilmiş zındık kâfir idi.

16. ve 17. Asırda İspanya tarihinde özel bir yere sahip olan bu yeni topluluğun temel hususiyeti; biri açık diğeri gizli çift kimlikli oluşudur. Bunlardan birisi, evlerde gözlerden uzak yerde ortaya çıkan Müslüman kimliği, diğeri ise çarşıda pazardaki Hristiyan kimliği. İspanyollar, Moriskoların dinlerinden vazgeçip Hristiyan toplum içinde erimeleri için bazı yasaklar devreye soktu. Öncelikle İslami usullere göre kesim yapan mezbaha ve kasaplar kapatıldı. Müslüman isim ve unvanların kullanılması, Arapça konuşulması ve kitap bulundurulması, çocukların sünnet edilmesi, kadınların tesettüre uygun örtünmesi yasaklandı. Altı yaşından küçük çocukların Hristiyan terbiyesiyle yetiştirilmesi için ailelerden alınıp manastıra yerleştirilmesi gibi bir dizi uygulama kararlaştırıldı. Bu kararlara uyulup uyulmadığını kontrol için Gırnata ve onun gibi büyük şehirlerde engizisyon mahkemesi kuruldu. Bir Moriskonun ramazan ayında kendisine ikram edilen yemeği yahut herhangi bir günde domuz eti yememesi, cuma günü temizlik yapması ve evine kilitlenmesi, ağzından Allah, Muhammet gibi lafızların çıkması veya yatak odasında halı bulundurması gibi sebepler engizisyon mahkemesine sevki için yeterliydi.

Papalık tarafında engizisyona 1481-1517 yılları arasında gözlemci gönderilen Rahip Lorenzo, ülke genelinde 13.000 kişinin diri diri yakıldığını tespit etti. Onun haricinde para cezası, mal müsaderesi ve kürek mahkûmu cezası da vardı.

Osmanlı devletinin Kanuni devrindeki Akdeniz de ulaştığı güç, Moriskoların kendi kimliklerine daha sıkı sarılmalarına vesile oldu. Diğer taraftan Barbaros Hayrettin Paşa, Turgut Reis, Piyale Paşa ve Salih Paşa gibi Türk denizcilerinin İspanya kıyılarına yaptığı düzenli seferlerle çok sayıda Morisko Kuzey Afrika'ya taşındı. Bu vakıa karşısında engizisyon mahkemesi daha da sertleşerek Gırnatadaki Moriskoların mallarını ellerinden aldı. Bunun üzerine

Gırnata Moriskolarından vaftiz ismi “ Cordova de Valor “ olan Muhammet b. Ümeyye önderliğinde ayaklandılar. Osmanlılardan da İspanya üzerine bir deniz seferi düzenlemesini talep ettiler. Lakin 2. Selimin Kıbrıs fethiyle meşgul olduğundan, ancak Cezayir Beylerbeyi Kılıç Ali Paşa vasıtasıyla biraz asker, erzak ve silah yardımı yapabildi. İçeride de Moriskoların bir kısmının vazgeçmelerinden dolayı 1571 de isyan sona erdi. İspanya idaresi bu olaydan sonra Gırnata civarındaki 84.000 Morisko'yu iç kısımdaki kırsal bölgelere sürdü. İbni Ümeyye isyanı Moriskoları şüphe odağı haline getirdi.

Diğer taraftan 1525 yılında cihanşümul bir güç olma yolunda ilerleyen İspanya, Atlantik ötesi taahhüt ve yükümlülükleri İspanyayı insan gücüne daha fazla muhtaç ediyordu. Askerlik çağındaki pek çok erkek ülke dışında iken potansiyel düşman unsurlarının kökten temizlenmesi öngörülüyordu. Osmanlı ile Fransa'nın gizli anlaşma yaptığını ve İspanyaya saldıracağını, Moriskolar'ın da ayaklanacağı söylentileri şüpheliyi daha da kuvvetlendirdi. Öte taraftan engizisyon gözlemcilerinin raporları hakiki manada Hristiyanlaşmanın gerçekleşmediğini ortaya koymaktaydı. Moriskolar'daki doğum oranının yüksekliği de ayrı bir tedirginlik meselesiydi. Bu gelişmeler üzerine 1609'da haklarında sürgün kararı çıkarıldı. 1614'e kadar devam eden sürgün sırasında yurtdışına çıkarılan Morisko sayısı 300.000 kişiyi aşmıştı. Bunların çoğunluğu Fas, Tunus ve Cezayir'e az bir kısmı da Selanik, Belgrad, İzmir, Adana, Şam ve Trabıusgarp gibi Osmanlı şehirlerine gitti.

Osmanlı Padişahı 1. Ahmet İngiltere kralı, Fransa kral Naibesi ve Venedik Doçu'na birer mektup göndererek ülkelerine gelen Moriskolara iyi davranılmasını ve onların Osmanlı toprağına gönderilmelerini istedi. Cezayir ve Tunus Beylerbeyine de gelenleri himaye altına alınmalarını emreden fermanlar yayımlandı. Böylece Moriskolar devlete ait topraklara yerleştirildi ve beş yıl vergiden muaf tutuldu. Denizcilikten anlayanlarda donanmada istihdam edildi.

Moriskoların zorla Hristiyanlaştırılmaya başlandığı 1501 yılından sonra, dışarıda Hristiyan evde ise gizli Müslüman olarak ikili hayat yaşamaları, dini bakımdan da sorgulanmaya başlandı. Cezayirli fakih Venşerisi, Hristiyan hâkimiyetindeki Endülüslerden gerçekten çaresiz kalanların dışındakilere

hicretin farz olduğu dolayısıyla takiyye yaparak yaşanamayacağı fetvasını verdi. Buna mukabil 1504 de bir başka Cezayirli fakih El - Mağravi, zorla yapılan içki içme, domuz eti yeme ve ikonları kutsama gibi fiillerin kalben haramlığını kabullenmek şartıyla yapılabileceğini, namazların işaret yoluyla kılınabileceğini, abdest almanın imkânsız olduğu durumlarda abdest için sadece niyet etmenin yeterli olacağı fetvalarını verdi. Moriskolar arasında Mağravi'nin fetvaları daha çok kabul gördü ve 16. Asır boyunca İslam'ın gizlice yaşatılmasında önemli rol oynadı.

İspanyol Engizisyon işkencelerini gösteren bir temsil

Engizisyon mahkemelerine ait arşiv belgelerinde, toplu sürgünün başladığı 1609 yılına kadar ibadetlerini şartların uygunluğu ölçüsünde yerine getirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Namazlar, küçük guruplar halinde, ancak belirli insanların evinde cemaatle kılınabiliyordu. Cuma namazının eksikliği gece sohbetleriyle giderilmeye çalışılıyordu. Cenaze namazları ancak geceleyin kılınabiliyordu. Dini

kitapların elde edilememesi sebebiyle dini bilgilerde zayıflama oluştu. Fakat ramazan orucu muhakkak yerine getirilmeye çalışılan bir ibadet olmaya devam etti. Yeni doğan çocuklara İslami isim verilmesi Müslüman kimliğinin korunması bakımından dikkat edilen unsurlardan biriydi. Bebekler kilisede

İspanyol Engizisyon işkencelerini gösteren bir temsil

vaftiz edildikten sonra eve getirilir, önce vücudu tamamen yıkanır, ardından da kulağına ezan okunarak ismi konurdu. En çok zorluk erkek çocukların sünnet edilmesinde yaşanıyor. Engizisyon kayıtlarına göre sürgüne yakın dönemde Belensiye'deki Moriskoların sünnetli olmasına karşılık, Aragon bölgesindekilerin yarıya yakını, Kastilya bölgesindekilerin ise tamamı sünnetsizdi.

1526'da Arapçanın yasaklanması ve bu yasağın 1567'den itibaren sıkı bir şekilde takip edilmesi neticesinde 16. Asrın sonlarına doğru Moriskolar arasında Arapça bilen pek kalmamıştı. Bunun üzerine Moriskolar da Arap alfabesiyle İspanyolca risale ve kitaplar hazırlamaya ağırlık verdiler. Aljama edebiyatının büyük bir kısmını oluşturan be eserler, gizlilik içinde yazılıp okunmakta ve muhafaza edilmekteydiler. Bunlardan ilk örneklere Moriskolar'dan kalma bir evin gizli bölmesinde 1728'de rastlandı. Bu eserlerin büyük bölümü dini muhtevalı olup, Kur'an mealleri, hadisler, ilmihal bilgileri, evlenme - boşanma ve miras hukuku gibi konulara ait risaleler, Hristiyanlığı özellikle teslis inancını eleştiren şiir ve nesirler ve dini kıssalardan ibaretti. İçlerinde az da olsa, tıp, tılsım, tarih ve edebiyata ait eserler de vardı. El Mağravi'nin Moriskolar için verdiği fetva iki kopya olarak aljama formatında saklanmış, ilki 1563 tarihli olup Aragon da, 1609 tarihli ikincisi de Aix en Provence - Fransa da bulundu.

Moriskoların İstanbul'a gelmek için kullandığı iki ana güzergâh vardı. Birincisi, Fransa - Venedik hattıdır ki en önemlisi olup pek çok Morisko'nun İstanbul'a ulaşmasını sağlamıştır. Fransa üzerinden kaçmak Moriskolar için tabii bir yoldu. Pirene dağlarından geçen bu yol 16. Yüzyılda İstanbul'a ulaşmak isteyen Valensiyalı ve Gırnatalı'nın da kullandığı bir yoldu. Kuzey Afrika'ya göre kısmen uzun olan bu yol güvenlik problemlerini de beraberinde getiriyordu. Ama yarımadadan Müslüman bir ülkeye kaçarken yakalanmak ağır cezalar getiriyordu. Buna mukabil Fransa güzergâhında problem yoktu. Aljama edebiyatıyla yazılan kaynaklar, 16. Asır İspanyanın kuzeyinden İstanbul'a varmak için kullandıkları güzergâhtan bahseder. Paris kütüphanesinde bulunan bir yazmada, yola çıkacak yolcuların sadece güzergâhını tarif etmiyor aynı zamanda yol boyunca fark edilmeden seyahat edebilmenin püf noktalarını veriyor.

İstanbul üzerine ulaşmak için kullanılan ikinci güzergâh mağrip üzerinden giden ve az kullanılan bir hat. İspanya sahillerinden doğrudan kaçış, Kuzey Afrika korsanları tarafından yapıldı. Gırnata ve Valensiya sahillerinden doğrudan Cezayir ve Fas'a kaçış vakaları bir hayli fazlaydı. Ama bu yolla İstanbul'a gitmek için önce Tunus ve Cezayir gibi Osmanlının elinde bulunan topraklara ulaşmak lazımdı. Birçok Morisko'nun varış yeri olarak İstanbul'u seçmesi yeni gelenleri bir karşılama politikasıydı. 1. Ahmet dönemindeki 1607 tarihli bir belgede Endülüs taifesinden birine ödenen meblağdan bahseder. Bu insanlar ülkelerindeki her şeylerini bırakarak gelmişlerdi. Umumi sürgünden sonra İstanbul'a daha çok Morisko gelmeye devam etmiş. Bu ilk gelenler sonradan Galata semtine yerleşen Moriskolara öncülük etmiş ve onların uyumunu kolaylaştırmıştır.

Moriskolar 'ın zorunlu göçü

ENDÜLÜSLÜ KADINLAR

Endülüs'te, Arap, Berberi, İberyalı, Zenci ve Slavlara mensup insanların bir arada yaşama tecrübesi, bu topraklara gelen herkesin kendi kültür ve alışkanlıklarını da getirip aynı potada erittiği bir kültür mozağıdır. Endülüs kadınları da bu mozaığın ürünü olup tek bir kalıba sığmaz.

Endülüs kadınlarının en önemli özelliği sosyal hayattaki görünürlüğü, politikada perde arkasında durmaları ve en önemlisi de ilim ve kültür dünyasına katkılarıdır. Aynı döneme ait Doğu İslam âlemindeki her sınıftan kadına göre özgürlük alanları daha geniştir. Kadınlar burada erkeklerin düzenlediği edebiyat meclislerine katılabilir, erkek talebelere ders verebilir, evlerini geçindirmek için çalışabilir ve kendi alanlarında uzmanlaşıp mesleklerini icra edebilirlerdi. Ayrıca halifenin sarayında kâtiplik yapabilir, fıkhi meselelerde görüş beyan eder, Kur'an – ı Kerim ve diğer dini eserleri istinsah edebilirlerdi. Ezcümle birçok sahada faaliyet gösterebilirlerdi. Bütün entelektüel ve kültürel faaliyetlerde aktif idiler. Bunlar arasında edebiyat en etkin oldukları alanlardan biriydi. İbn Hazm'ın Güvercin Gerdanlığı isimli eserinde belirttiğine göre, kadınlar arasında şifacılık, seyyar satıcılık, ebelik, kuaförlük ve eğitimcilik yapanlar da az değildi.

Endülüslü kadınlar

Dokumacılık, terzilik, pazarcılık orta sınıf kadınların meşgul olduğu işlerdendi. Bugünkü durumun aksine kadınların Cuma ve bayram namazlarına katılmaları şarttı. Kadınların buluşma mekânlarından biri de mezarlıklardı. Burada buluşup sohbet ederlerdi.

Çalışma hayatında dönemine göre etkin rol üstlenen Endülüslü kadınlara en önemli örnek; saray kâtipliğidir. 2. Hakemin (961-976) saray kâtipliğini yapan Lübne, memuriyetinin yanı sıra bir şair, dil bilimci ve mesleği icabı hattattı. Kâtibelik, Endülüs'te aristokrat kadınlar arasında çok rastlanan bir meslekti. Muvahhitler döneminde (1167 – 1238) sarayda çocuk ve cariyelerin tedavilerini üstlenen Ümmü'l – Amr binti'l Mervan tababet sahasında uzmanlaşmıştı. Kaynaklarda ismi zikredilmeyen ve Levşa kadısının eşi olarak bilinen bir başka hanım ise eşinin baktığı davalarda fikrine sıkça başvurulduğu ahalice malumdu. Bu vazifede o kadar çok tanınmıştı ki, “ keşke kocasının yerinde o kadı olsaydı “ gibi imalı sözler o dönemde ortalıkta dolaşırdu.

Ünlü müzisyen, şair ve bilgin Ziryab'ın müzik okulunda iki kızıyla birlikte 30'dan fazla Slav şarkıcı bulunduğu kaynaklarda geçer. Endülüs'te köleler arasında dansçılık ve şarkıcılık oldukça meşhur olduğu gibi hür kadınlara nazaran sosyal hayata katılımları daha fazlaydı.

Biyografi kitapları sayesinde 200' e yakın kadın biyografisi günümüze ulaşmıştır. İsmi zikredilen kadınlar arasında gramer uzmanı, doktor, astronom ve kâtibeler bulunmaktadır. Eğitimleri, şiir ve edebiyata kabiliyetleri ve ilmi müktesebatları sayesinde kayda geçmiş birçok cariyede vardır. Hayatları hakkında bilgi edinilen Endülüslü kadınlardan kariyer sahibi olanların çoğu bekârdı. Şaire Vellade ile şaire ve belagat uzmanı Aişe bt. Ahmet arasında zengin meşhurdur.

yetişmesine rağmen iyi bir eğitim almış, şaire, edibe, müzisyen, gramer ve dil uzmanı ve ders veren hoca idi. Babasından kalan mirasla Kurtubada, kızların ve köle kadınların dil, edebiyat, şiir ve müzik eğitimi almaları için medrese kurmuştu. Bu özelliklerinin yanında isyankâr bir ruha da sahip olan Vellade, peçe kullanmayı reddetmesiyle de kayıtlara geçer.

Hocalık yapmış Endülüslü hanımlara başka bir misalde, Sare el – Halebiyye dir. Kendisi, Moğol istilasının doğuyu kasıp kavurduğu 13. Asırda Halep'ten yola çıkıp Mısır ve Kuzey Afrika üzerinden Endülüs'e gelmiş filozof, edibe ve şairedir. Onun zamanında Endülüs'te adını duyurmuş birçok şaire hocalık yapmıştır.

3. Abdurrahman dönemi (912 – 931) Endülüs'ün zirve noktasıdır. O güne kadar dünyada biline en muhteşem saray şehri Kurtuba civarında yapılmıştır. Halife şehre, en sevdiği cariyesi Zehra'nın şehri manasında Medinettüzzehra ismini vermiştir. Ayrıca halifenin sık sık Zehra ya fikir danıştığı da o dönemde konuşulan mevzuuydu. Medinettüzzehra'nın içinde Zehra'nın heykeli de vardı.

Velladeye (Ö.1091) gelince: O, Endülüs'teki sıra dışı kadınların en meşhurdur. 11. Asrın ilk çeyreğinde doğan Vellade, son Emevi halifelerinden 3. Muhammet el Müstekfi'nin kızıydı. Babası 17 ay ancak tahtta kalabilmiş ve o günün kargaşa döneminde, kaçarken öldürülmüş. İşte bu olumsuz şartlarda

GEMİLER YAKILDI MI?

Gemileri yakmak dilimize girmiş çok büyümlü bir ifade, hatiplere son sözü söyleten bir deyim ve biz onu dönüşü olamayan karar; aynı zamanda da kararlılığın zirvesi olarak da anlarız.

Gemileri yakmak ile ilgili temsili resim

Hikâye şu: Emeviler'in Berberî komutanı Tarık bin Ziyad'ın 711 de bugün kendi adıyla anılan Cebeli Tarık boğazını geçerek Güney İspanya kıyılarına gelip Vizigot ordusuyla karşılaşacak askerine dönüşü olmayan bir yolda olduğunu göstermek için gemileri yakar. Ve askerlerine yüksekçe bir tepeden şöyle der: Arkanızda düşman gibi bir deniz; önünüzde deniz gibi bir düşman, ya öleceğiz ya da düşmanı yenip zafer kazanacağız." Bu bana göre tarihe altın harflerle yazılan en büyümlü ve destansı olaylardan birisidir.

Ağustos 2014'te Fas'a gittim. Gitmeden öncede çevreyi kavrayabilmek için orası hakkında bazı şeyler okudum. Cebeli Tarık Boğazının bir ucu Fas, diğer ucu İspanya'da ve en dar yeri on dört km. imiş. Bu bilgi; gemileri yakmanın bende uyandırdığı hayranlığı biraz azalttı. Biz sahil çocuğuyuz

evimiz deniz kıyısında olduğundan çocukluğumuz denizde geçmiştir. On dört km. yüzülemeyecek mesafe değil ki, sabah çıksan akşam olmadan karşı kıyıya geçersin. Ayrıca yüzme bilmesen bile basit bir salla da geçilebilir o mesafe. Boğazın her iki yakası da tarih boyu liman şehirleri olduğundan her zaman diğer kıyılara ulaşmak için bir vasıta bulunur. Her neyse sanki Tarık bin Ziyad'ın askeri benmişim gibi değişik çözümler buluyorum karşı kıyıya geçmek için.

2016 yılında müşterilerimle Endülü's'e gittik, başka yerlerde olduğu gibi burada da yaklaşık bir ay önceden gideceğimiz yerler hakkında malumatlar okumaya başladım. Dönüşte de eksik kalan şeyleri okuyup bir makale yazma arzusundaydım ama işin içine girince yazacağımız şeyler makale boyutunu aştı, yaklaşık altı aylık bir okuma süreci oldu ondan sonra aşağı yukarı yazılacak kitabın ana omurgası oluştu. Tabi burada Tarık bin Ziyad'ın gemileri yakma meselesini de farklı kaynaklardan daha derin okuma fırsatımız oldu. Bu sefer Fas ziyaretinde kısmen bozulan büyü daha da bozuldu.

Bizim Endülüs diye adlandırdığımız Güney İspanyaya ilk önce beş yüz kişilik Tarif bin Malik komutasındaki Emevi keşif birliği 710 yılının baharında geçti. Bol miktarda ganimetle dönünce, 711 yılının baharında Tarık bin Ziyad komutasında yedi bin kişilik bir kuvvet gönderildi. Aynı yıl içerisinde tekrar beş bin kişilik bir takviye kuvveti daha bölgeye geçti. 712 yılında ise Kuzey Afrika Genel Valisi olan Musa bin Nusayr komutasında 18.000 kişilik daha büyük bir ordu İspanyaya geliyor. Demek oluyor ki Tarık bin Ziyad'tan sonra iki kez farklı zamanlarda oralara ordular sevk ediliyor ve bunlarda oraya gemiler ile geçiyor.

Gemilerin yakılması, çağdaş İslam tarihi ile ilgili kaynaklarda yok. Sadece İdrisî'nin "Nüzhetü'l – Muştak" adlı eserinde var ki, kitap Endülüs fethin den üç asır sonra yazılmış. İdrisî, bizim Orta Çağ Aydınlığı adlı eserimizin kapağındaki resimde, Normandiya Kralı 2. Roger'a yazdığı coğrafya kitabı ve haritasını takdim ederken resmedilmiş. Kendisi dünyanın önemli coğrafyacılarından biri kabul edilir. Lakin yukarıda zikredilen mevzuu nereden aldığına dair kaynak belirtmemiş. Sonraki dönemdeki Müslüman ve yabancı eserler de İdrisî'yi kaynak olarak almış.

Tarık bin Ziyad'ı karşı kıyıya geçiren gemiler ile ilgili genel kanaat, gemilerin Devrik Vizigot Kralı Witiza'nın Septe[1] valisi Juliana aitti, Tarık bin Ziyad tasarrufunda değildi. Ayrıca Julian'ın kızından dolayı mevcut kral Rodrigo ile özel düşmanlığı da hikâye edilir. Gemiler haricinde Emevi ordularının oralara gitmesi Julian tarafından teşvik edildiği hatta lojistik destekler sağlandığı da aynı cümleden kabul edilir.

Gemiler gerçekte yakıldı mı yakılmadı mı bilmem ama bizim hatipler kürsülerden çok gemiler yaktı. Bu ifade, hararetli konuşmaların da anahtar kelimesi haline geldi.

1 Septe; Cebelitarık boğazının Fas tarafında kalan şehri.

ENDÜLÜS MEDENİYETİNİN BATIYA TESİRİ

711'den itibaren Endülüs'te Müslümanların ve Gayrimüslimlerin çeşitli sahalardaki faaliyetleri yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna beşiklik ederken, batı karanlık çağı yaşıyordu. İslam dünyasındaki gelişmelerin pek farkında değillerdi. 10. asırdan itibaren Kurtuba başta olmak üzere Avrupa'nın değişik bölgelerinden öğrenciler, seyyahlar Endülüs'e gelmeye başladılar. Endülüs'te gördükleri yüksek derecedeki ilim ve sanat karşısında hayrete düşen Avrupalıların zihnini meşgul eden en önemli konu, bu medeniyetin nasıl gerçekleştirildiği oldu. Bunu anlayabilmek için önce Arapça eserleri kendi dillerine tercüme etmeye başladılar. 11. asırdan sonra başlayan zayıflamayla bazı Endülüs şehirleri İspanyolların eline geçti. Bu şehirler yine İslami dönemdeki gibi Avrupa'dan gelen öğrenciler için cazip oldular.

İslam Medeniyetinin birikimlerinin Batıya aktarılması yönündeki tercüme faaliyetlerinin daha sistemli ve yoğunluk kazanması 12. Asrın başlarına rastlar. Toledo Başpiskoposu Raimundu burada Bağdat'taki "Beytül – Hikme"^[1]ye benzer bir müessese kurdu. Ondan farklı olarak Arap dili ve edebiyatının da öğretildiği müessesede çalışan, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi mütercimler tarafından felsefe, astronomi, matematik, tıp, kimya, tarih, coğrafya ve edebiyat gibi çok alanda yazılmış Arapça eserler Latinceye tercüme edildi. Bu çalışmalardan sonra Toleda farklı dinlerden ve milletlerden birçok âlimin ve mütercimlerin yaşadığı önemli bir ilim merkezi olmuştu. 13. Yüzyılda Mürsiye ve Sevilla'da da tercüme okulları açıldı.

Ortaçağ Avrupası'nın bu faaliyetler sayesinde Yunan felsefesi ve Aristo'yu ilk defa tanıma fırsatları oldu. Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştırma yönündeki fikirleri büyük yankı uyandırdı. Bu arada İbn Rüşt'ün Aristo'ya yazdığı şerhler haricinde İmam-ı Gazali'nin "Tehafütü Felasife"^[2] adlı eserine yazdığı reddiye olan "Tehafütü Tehafütü'l-Felasife"^[3] ile Avrupa da kendisine

1 **Beytül – Hikme**; Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmi araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen ad. İlk defa kimin tarafından ve ne zaman kurulduğu tartışma konusudur. Kaynakların çoğunda Abbâsî halifelerinden Memun tarafından 830'da Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansur dönemine (754-775) kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

2 **Tehafütü felasife**; Filozofların tutarsızlığı.

3 **Tehafütü tehafütü'l-felasife**; Tehafütü'l-Felasife'nin tutarsızlığı.

en çok itibar edilen filozof haline geldi. Bu büyük filozofun düşünceleri Müslüman merkezle nispetle Hıristiyan Avrupa'ya daha kolay nüfuz etti. İbn-i Rüşd'ün eserleri kilisenin itirazı üzerine bazı kısımları çıkarıldıktan sonra Paris Üniversitesi ve diğer akademik kurullar arasına girdi ve adını ondan alan "Averoisma"^[4]- İbn-i Rüşdçülük" 14. asra kadar hâkim düşünce ekolü olarak kaldı. İbn-i Rüşd'ün fikirlerini benimsemiş olan bir diğer Endülüslü filozof olan Musa ibn Meymun hem Yahudi hem de Hıristiyan ilahiyat çevrelerine tesir etti. Yapılan araştırmalarda Albert Magnus^[5], Duns Scottus^[6], Spinoza^[7] ve hatta İmmanuel Kant^[8]'ın ondan etkilendiğini göstermektedir. Albert Magnus'u etkileyen bir diğer Endülüslü filozof da İbn Bacce^[9]'dir. Kastilya – Leon Kralı 10. Alfanso el Sabio^[10], Dante^[11] ve Bacon^[12] Müslüman Mütetekirlerin tesiri altında kalan ve bunu itiraf eden Avrupalı

4 Averoisma; İbn-i Rüşdçülük

5 Albert Magnus; (1207-1280) Derin ve çok geniş kapsamlı bilgisiyle, ortaçağda kendisine doktor universalis unvanı verilmiş olan Alman düşünürü. Dominiken tarikatına girmiş ve Aristoteles'i ayrıca Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd ve İbn –i Tufeyl gibi Müslüman filozofların Aristoteles felsefesine ilişkin yorumlarını öğrenmiştir; daha sonra bu yorumlara dayanarak Hıristiyan inançlarıyla bağdaşabilecek yeni yorumlar getirmiştir. Felsefe sorunlarını akılla çözmeye çalışırken Kutsal Kitap'la çatışmamaya ve dolayısıyla inançla çelişmemeye büyük bir özen göstermiş ve bu yaklaşımıyla öğrencisi Thomas Aquinas'ı büyük ölçüde etkilenmiştir. Albertus Magnus'un Platon'dan çok Aristoteles'in felsefesini seçmiş olması tesadüfi değildir ve bu seçimi, özellikle İbn-i Rüşd gibi Müslüman filozofların etkisi ile ancak izah edilebilir.

6 Duns Scottus; John Duns Scotus, 1265-1308 yılları arasında yaşamış olan İskoç düşünür. Aristoteles'in mantık ve metafiziğini benimsemekle birlikte, daha çok Augustinusçu gelenek içinde yer alan filozof, İbn-i Rüşd'e de, Thomasçılığa da karşı çıkmıştır.

7 Spinoza; Baruch Spinoza (1632-1677) Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Amsterdam'da doğdu. Hahamlık eğitimi esnasında Yahudilikten uzaklaşarak felsefeye yöneldi. Giordano Bruno'dan ve Descartes'tan etkilenecek Bruno'nun mistisizmiyle Descartes'ın rasyonalizmi arasında özgün bir sentez yaptı. Ethika isimli eserinde bütünlüklü bir evren sistemi inşa etmeye girişmiştir. Diğer yapıtları: Descartes Felsefesinin İlkeleri, Teolojik-Politik İnceleme, Devlet Üzerine İnceleme, Anlığın Düzeltilmesi Üzerine İnceleme adlarını taşır. Öğretim üyeliği önerilerini geri çevirip geçimini gözlük camı yontarak sağlamış.

8 İmmanuel Kant; Doğu Prusya'nın Königsberg (Kalingrad) kasabasında 1724 – 1804 tarihleri arasında yaşamış olan ünlü Alman filozofudur. Alman felsefesinin kurucu isimlerinden biri olmuş ve felsefe tarihinin kendisinden sonraki dönemini belirleyici olarak etkilemiştir.

9 İbn Bacce; Tam adı Ebû Bekr Muhammed bin Yahya bin es-Saig olan Endülüslü filozof ve bilim adamı. Batıda Avempace olarak da anılır.

10 Alfanso el Sabio; (1221, Toledo – 1284, Sevilla) yılları arasında Kastilya Kralıydı. Aynı zamanda kraliyet yazıhanesinde gerçekleştirdiği bilim, tarih ve hukuk alanındaki eserleriyle tanınır. X. Alfonso, Musevi, Müslüman ve Latin entelektüellerden oluşan ve Toledo Çevirmenler Okulu olarak anılan grubun işbirliğiyle ve sık sık bizzat kendi yazdıklarıyla katkıda bulunduğu ve İspanyolca düzyazının büyük ölçüde başladığı muazzam bir edebi eser topluluğunun sponsorluğunu yaptı ve denetledi.

11 Dante; Dante Alighieri (1265, Floransa –1321, Ravenna), İtalya'nın en büyük şairi. Batı edebiyatının en büyük ustaları arasında sayılan yazar, edebiyat kuramcısı, ahlak felsefecisi ve siyasal düşünür. La divina commedia (İlahi Komedi) adlı manzum destanı Hıristiyanlık öğretisinin ve dünya edebiyatının başyapıtlarındandır.

12 Bacon; Fransiskanların (gerçek Hıristiyanlığın yoksullukla terbiye edileceğine inanan ve gezgin vaizler yetiştirmek üzere, papanın da müsaadesiyle Assisi Francesco tarafından kurulmuş bir Katolik tarikatıdır. Dominiken tarikatıyla birlikte Aristoteles'in yeniden keşfedilmesinde önemli bir rolü vardır. Dominikler felsefeye yoğunlaşırken Fransiskanlar bilime eğilmişlerdir) yetiştirdiği en önemli bilim adamı Roger Bacon'dur (1220-1292). Geniş bilgisi nedeniyle Batı Dünyası'nda Doctor Mirabilis (Olağanüstü Bilgin) lâkabıyla tanınır. Bacon'a göre, güvenilir bilgi ancak akıl ve deney yollarıyla ulaşılabilir; akıl kanıtlayıcı, deney ise veri toplayıcıdır ve doğru bilgi için her ikisinden de yararlanmak gerekir; akıl ile kanıtlama tek başına yeterli değildir, doğruluğunun deneyle denetlenmesi gerekir.

mütetekirlerden bazılarıdır. Tıp alanında yapılan tercüme sayesinde 12. Asra kadar Avrupa'ya hâkim olan hastalıkların insanın içine giren şeytandan kaynaklandığı, bundan kurtulmak için rahibin dua ederek onu kovması gerektiği şeklindeki anlayış yerini modern anlamdaki tedavi usullerine bıraktı. 11. Asırda Toledo'da kurulan Zerkali^[13]'nin rasathanesi Avrupa'da gelişmekte olan astronomiye çok katkılar yaptı. O dönemdeki Avrupalının Uzakdoğu ve Ortadoğu hakkındaki malumatı da Müslüman coğrafyacıların kaleme aldığı eserlerin Latinceye tercümesinden ibaretti.

Endülüs'te bestelenen şarkılar İspanya'da kabul görüyordu. Aragon, Kastilya ve Leon krallarının saraylarında Müslüman müzisyenler bulunmaktaydı. Kastilya – Leon kralı 10. Alfanso'nun " Las Cantigas de Santa Maria"^[14] adlı eserindeki musikilerin Endülüs müziğine dayandığı ispatlanmıştır. Endülüs müziğinin izlerini bugünkü İspanya müziğinde de görmek mümkün. Kültür hayatı dışında tarım ve mimaride de Endülüs Avrupa'yı önemli ölçüde etkilemiştir. Pirinç, şeker ve pamuk İspanya'ya dolayısıyla Avrupa'ya Endülüs'ten geçmiştir. Avrupa'ya kâğıt, palamut ve hurma ağaçlarından kadran üretmesini öğrettiler.

12. Asırdan sonra Portekiz ve İspanyol krallarının yaptırdığı saraylar, Kurtuba'da ki sarayların adeta bir kopyası idi. Kufi^[15] hatlı frizlerle^[16] tezyin edilmiş kitabeleri bile Arapça yazılmıştır. Bunlardan günümüze kalmış en önemli örnek Sevilla'daki Alkazar'dır. "Kanat sistemi"^[17] diye adlandırılan;

13 Zerkali; Endülüs'te yetişen meşhur astronomi âlimlerinden. İsmi, İbrâhim bin Yahyâ et-Tecîbî en-Nekkâş olup, künyesi Ebû İshak'tır. Zerkâlî diye meşhur oldu. 1029 senesinde Tuleytula (Toledo) şehrinde doğdu. Küçük yaşta ilim öğrenmeye başladı. Kısa zamanda din ve fen ilimlerini öğrenen Zerkâlî, astronomi ilminde söz sahibi oldu. Astronomi çalışmalarını ve rasadlarının çoğunu Tuleytula'da yaptı. Ömrünün sonuna doğru Kurtuba'ya yerleşti ve 1087 senesinde burada vefat etti.

14 Las Cantigas de Santa Maria; (Aziz Meryem Şarkıları) 13. asır İspanya'sında Kastilya, Leon ve Galisya hükümdarı olan 10. Alfonso'nun (1221 – 1284) emriyle düzenlenen, Portekizce ve Galisya dilinde 420 şarkılık el yazmasıdır. **15 Kufi hat;** Arap yazısının düz ve köşeli çizgilerle yazılan eski bir biçimi veya İslamiyet'in ilk yüzyıllarında "Himyeri" yazısının değişmesiyle oluşan; dik, sert, köşeli bir yazı türü olarak tanımlanır. Arapça hat sanatında yaygın olarak kullanılan bir yazı türüdür. Özellikle erken dönemden daha yuvarlak hatlara sahip örneklerine rastlanan kufî yazısı Kur'an yazmalarında ve yapıların cephelerinde de sıklıkla kullanılmıştır.

16 Friz; Eski Yunan ve Roma yapılarında, taban kirişiyle çatı arasında kalan, üzeri boydan boya kabartmalarla süslü bölüm. **17 Kanat sistemi;** Eski çağlarda, özellikle İran'da kurak bölgelere su sağlamak için Arapça kanat (qanat), Farsça karez adı verilen bir tür yer altı su arzı sistemi kullanılıyordu. Sistem dikine açılan pek çok kuyunun yatay bir tünel ile birbirine bağlanması şeklindeydi. Eski çağda İran'da yaygın Zerdüşî dininde bu kanalların yapımı ilahi bir iş ve vazife olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca Ahamenîş Hanedanı döneminde kurak topraklara su taşımaya başaran köylülere o toprakları işleme hakkı veriliyor ve bu hak 5 nesil devam ediyordu. Bu Pers uygulaması sayesinde İran'ın tüm kurak bölgeleri neredeyse karış karış tünellerle donatıldı. Bilinen en büyük kanat projesi İran Persapolis'tedir. Kanallar dağlar ve ovalar arasında çok büyük bir alanı kapsar. Yüzlerce dikey kuyudan oluşmuştur. Sistem sayesinde şehirde bolluk ve bereket artmış.

sıcak bölgelerde suyun buharlaşarak azalmasını önlemek için yeraltından kanallar ile naklini, İspanya Endülüs'ten öğrendi ve oradan da Güney Amerika'ya götürdüler.

Endülüs'ün Avrupa'ya katkılarını Americo Castro^[18] şöyle tarif etmekteydi; muzaffer Hristiyan orduları Sevilla'ya girdiğinde (1248) hayretlerini gizleyememişlerdi. Sanat, İktisadî gelişme, sivil düzen, teknoloji, bilimsel ve edebi üretimde karşılaştıkları şeyin benzerine hiçbir zaman sahip değillerdi. Montgomery Watt'a (Endülüs kitabının yazarı) göre Avrupalıların Yunan kültürüne Müslüman kültürden daha fazla hayranlık duyması tabii. Çünkü Yunan kültürü kendi mirasları içinde bulunduğu geleneğin bir parçası idi. Doğu kültürü Avrupa'ya tüm yönüyle katkıda bulunmuş olsa da özünde yabancıdır. Hayranlık duyulacak anda bile korkulması gereken büyük düşmandır. Avrupalılara miras kalan bu imaj Haçlı seferlerinin de tesiriyle 12. ve 13. Asırda şekillenmiştir.

OSMANLI ENDÜLÜS MÜNASEBETLERİ

Osmanlı'nın kuruluşu Endülüs'ün son dönemlerine rastlar ki, Endülüs'ün çoğu bölgesi elden çıkmış sadece küçük bir bölgeye sıkışmış Gırnata Emirliği kalmıştı.

Zorunlu göçe tabi tutulan Moriskolar'ın Endülüs kıyılarından Osmanlı donanması ile Magrip'e taşınmasını gösteren temsili resim

İstanbul'un fethi diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Gırnata Emirliğinde de sevinçle karşılandı. Zira Endülüs'te kalmış son Müslüman devlet açısından Hristiyan Krallıkların tehdidine karşı yardım talebinde bulunabilecekleri yeni bir Müslüman gücün doğuşu anlamına gelmektedir. Nitekim 1487'de Emir Abu Abdullah 2. Beyazıt'a bir elçi göndererek şehirlerini teker teker zapt eden Fernando – İzabella çiftine karşı yardım istedi. Fakat 2. Beyazıt bu sıralar bir taraftan kardeşi Cem ile diğer taraftan Memlûklular ile meşgul olduğundan istenilen yardım yollanamadı. Buna karşılık Papaya ve 2. Fernando'ya birer mektup yazarak Endülüs'teki Müslümanların sıkıştırılmamasını rica etti, ancak bir netice alamadı. Gırnatanın düşmesinden on yıl sonra bu defada

¹⁸ Americo Castro; (Brezilya, 1885 – İspanya, 1972) İspanyol tarihçisi, filolog, edebiyat eleştirmeni ve diplomat.

şehirde kalmış Müslümanlar 2. Beyazıt'a elçi gönderdiler. Elçi Padişah'a oradaki Müslümanların maruz kaldıkları dini baskıları ve çaresizliklerini dile getiren bir kaside - feryat name^[1] sunmuştu. Bunun üzerine 2. Beyazıt meşhur denizci Kemal Reis^[2] kumandasında bir donanmayı Akdeniz'e gönderdi. Kemal Reis İspanya kıyılarına vurarak oradaki bir gurup Müslümanın Güney Afrika ve İstanbul'a nakledilmesini temin etti.

Endülüs Osmanlı münasebetlerinde Kanuni döneminde de yeni bir boyut kazandı. 5. Carlos^[3] zamanında (1516-1556) İspanyollardan büyük zulüm gören Endülüs Müslümanları, Osmanlı himayesinde müstakil Cezayir Emiri Hızır Reis'ten (Barbaros) yardım istediler. Hızır Reis^[4] 1530 da İspanya sahillerine yedi defa gönderdiği otuz altı parçalık donanmasıyla yetmiş bin kişiyi kurtardı ve Cezayir topraklarına İskân ettirdi. Yine Kanuni devrinde Turgut^[5], Piyale^[6] ve Salih Reisler^[7] de donanma ile İspanya kıyılarına sayısız

1 Endülüslülerin Feryat namesi;

2 Kemal Reis; (ö.1510) 2. Bayezid döneminin Türk denizcisi. Aslen Geliboluludur. Bazı kaynaklarda Karaburunlu olduğu ileri sürülür. Kitap-ı Bahriye müellifi Piri Reis'in amcasıdır. İspanya'da katliama uğrayan Endülüs Müslümanlarının yardım isteklerine karşılık olmak üzere Osmanlı Devleti hizmetine çağrılan Kemal Reis ve beraberindeki denizciler, 2. Bayezid'in hazırladığı filo ve mühimmatla birlikte 1487'de Güneybatı İspanya'yı vurmakla görevlendirildi.

3 5.Carlos; (1500-1556) V. Karl ya da Şarlken, Kutsal Roma İmparatoru, İspanya Kralı, Habsburg Hollanda'sı Lordu ve Burgonya Kontu. Babası Alman Annesi İspanyol olduğundan her iki bölgelerde hüküm sürdü.

4 Hızır Reis; (ö.1546) Ünlü Türk denizci ve kaptan-ı deryası. Vardar Yenicesi'nden gelip Midilli'nin fethinden sonra buraya yerleşen Yakup adlı bir sipahinin oğludur. 1478 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Hızır olduğu halde Barbaros ve Hayreddin lakaplarıyla tanınır. Batılılar havuç rengine çalan kırmızı sakalından dolayı ağabeyi Oruç'a verdikleri "Barbarossa" adını daha sonra Hızır için de kullandıklarından Barbaros diye tanınmış, Hayreddin lakabını ise kendisine Yavuz Sultan Selim takmıştır.

5 Turgut Reis; Osmanlı denizcisidir (Muğla 1485 – Malta 1565). Avrupalılarca Dragut adıyla bilinir. Korsan kadirgalarına levent yazılarak denizci oldu. Oruç Reis ile Barbaros Hayrettin'in yanında kaptanlık yaptı, başarılar kazandı ve sonunda kendi başına korsanlık yapmasına izin verildi. Ancak Barbaros Hayrettin Paşa, ne zaman çağırırsa, Cezayir'e gitmekte kusur etmedi. Barbaros, Hayrettin Paşa, donanmasıyla İstanbul'a gelip Kanuni Sultan Süleyman tarafından kabul edildiğinde 19. kaptan olarak padişaha tanıtıldı. 1540'ta Korsika Adası'nda bir Cenova filosunun baskınıyla tutsak alındı. 1543'de Barbaros Hayrettin Paşa tarafından kurtarıldı.

6 Piyale Reis; (ö. 1577) 14 yıl Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kaptan-ı Deryalık yapmış ve önemli zaferler kazanmış bir denizcimizdir. Piyale Paşa, Hırvat veya Macar devşirmelerindendir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında henüz çocukken Saraya alınmış, Enderun'un tahsil ve terbiyesi ile yetişmiştir. Uzun bir eğitim döneminden sonra 1547'de Enderun'dan Kapıcıbaşılık unvanı ile çıkmış olan Piyale Paşa, 1554 yılında Sinan Paşanın vefatı üzerine Gelibolu Sancak Beyliği ile Kaptan Paşalığa getirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın şan ve zaferleri ile dolu geçmekte olan döneminde, Piyale Paşa'ya da büyük sorumluluklar düşmüş, kendisinden Akdeniz'deki Türk hâkimiyetinin devamı istenmiştir. 1553 baharında Piyale Paşa, Turgut Reis ile beraber, 60 parçalık bir donanma ile Akdeniz'e çıkmıştır. Bu seferde İtalya, İspanya yalılarında bazı kaleler zapt ve bazıları muhasara edilmiştir. Tunus hududu içinde bulunan Bizerta limanı ve kalesi 1555'de Piyale Paşa tarafından zapt olunarak, Türk hâkimiyetine katılmıştır.

7 Salih Reis; (ö.1566) Biga'da doğmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Tunus'un fethinde ün kazanmış bir Osmanlı Amiralidir. Yıllardır Akdeniz'de korsanlık yapan Salih Reis, Korsika adasının bir limanında Andre Dorya'nın ani baskını sonucu Turgut Reis ile birlikte esir düşmüş ve 3 yıl düşman kadirgalarında kürek mahkûmu (forsa) olmuştur. Turgut Reis ile birlikte, Barbaros Hayreddin Paşa tarafından kurtarılan Salih Reis daha sonraları birçok savaşta yer almıştır. Turgut Reis ile birlikte Tunus muharebesinde başarılı olmuş, 1553'te Fas şehri ele geçirmiştir. 1556 yılında bu başarılarının bir ödülü olarak Cezayir Beylerbeyi olmuş ve Paşa unvanını almıştır.

seferler düzenlediler ve çok sayıda Müslümanı Kuzey Afrika'ya taşıdılar. Türk denizcilerin bu faaliyetleri ile Osmanlı ve Endülüslü Müslümanların ilişkisinin iyice geliştiğini gören İspanyollar Endülüs'teki Müslümanların Osmanlı ile alakasını kesebilmek için asimilasyon faaliyetlerini hızlandırma yoluna gittiler. 1609 -1614 yılları arasında da Müslümanların hemen hemen tamamı ülkeden uzaklaştırıldı.

Osmanlı Devleti Endülüs'le Entelektüel alanda pek ilgilendiği söylenemez. Elbette Endülüs İrfanı^[8]nın yeri biliniyordu. En azından Osmanlı irfanının teşekkülünde önemli yeri olan Muhyiddin İbn'ül Arabî'nin memleketi olması hasebiyle bir aşinalık vardı. Çünkü Osmanlıda ilk medrese Orhangazi tarafından İznik'te kuruldu. Bu medresenin ilk müderrisi olan Davut Kayseri^[9], Muhyiddin İbn'ül Arabî'nin şarihlerinden (yorumcu) idi. Osmanlı'nın ilk şeyhülislamı Molla Fenari^[10] de Davut Kayseri'nin talebesiydi. Bundan dolayıdır ki Osmanlı aydınının tecessüsünü (Herhangi bir şeyin iç yüzünü, gizli tarafını araştırma merakı) celp etmiş olmalıdır.

8 İrfan (marifet); Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevi tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi. Sözlükte mastar olarak "bilmek, tanımak, ikrar etmek", isim olarak "bilgi" anlamına gelen irfan (marifet) kelimesi ilimle eş anlamlı gibi kullanılmakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. İlim genel nitelikteki bilgileri, irfan tikel (kısmi), özel ve ayrıntılı bilgileri ifade eder. İlimin karşısı cahil, marifetin karşısı inkârdır. Bu sebeple ilim kelimesi her zaman marifetin yerini tutamaz.

9 Davut Kayseri; (ö. 751/1350) Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yaşayan mutasavvif ve ilk Osmanlı müderrisi. Davud-i Kayseri, Sadreddin Konevî'den tasavvuf öğrenmek için Konya'ya gelen ve onun ölümünden önce Anadolu'dan ayrıldığı bilinen, tasavvuf yolunda üstadı olduğunu söylediği Abdürrezzâk el-Kâşânî ile (ö. 1329) muhtemelen İran'ın Save şehrinde tanıştı. Orhan Gazi, 1336 yılında inşaatı biten İznik'teki ilk Osmanlı medresesinin müderrisliğine Davud-i Kayseri'yi 30 akçe maaşla tayin etti. Davud-i Kayseri'nin eserlerinden dinî ve aklî ilimlerde iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Dinî ilimlerden bilhassa fıkıh ve hadis sahalarda derin bilgiye sahipti. Ancak daha ziyade tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarındaki dirayetiyle temayüz etti. Zahirî ilimlerle tasavvufu kendinde birleştiren Davud-i Kayseri özellikle İbnü'l-Fârîz, İbnü'l-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi büyük sûflerin geliştirip sistemleştirdikleri vahdet-i vücüt nazariyesini benimsemiştir. Ayrıca Aristo gibi Yunan filozoflarıyla Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî gibi İslâm filozoflarını tenkit edebilecek seviyede felsefe bilgisine sahipti. Vahdet-i vücüt nazariyesini felsefi mahiyette yorumlayan ve savunan ilk sûfi müelliftir. Bu görüş, onun eserleri sayesinde Anadolu'nun dışında özellikle İran'da yayılma imkânı bulmuştur.

10 Molla Fenari; İlk Türk şeyhülislamı olan Molla Fenarinin asıl adı Şemseddin Mehmet'tir. 1350 yılında Maveraünnehir'de veya Bursa civarında Fenar köyünde doğmuş, 1430 yılında Bursa'da ölmüştür. Devrinin en ünlü bilginlerinden idi. Dini bilgiler yanında matematik ve astronomide de derin bilgi sahibi olan bir müderristir. Yıldırım, Çelebi Mehmet ve II. Murad devirlerinde, bu hükümdarlardan ve halktan büyük saygı görecekti. Sultan II. Murad 1424 yılında ona «Müftî'l Enamlık» görevini verdi ve böylece şeyhülislamlık makamı kurulmuş oldu. O devirde şeyhülislam sadrazamdan sonra gelen en yüksek devlet memuru idi ve adalet, eğitim, diyanet işlerini yürüttü. Molla Fenârî, Osmanlı Devleti'nde tasavvufa ilgi duyan ilmiye mensuplarının önde gelenlerindendir. Tasavvuf kültürüne olan yakın ilgisi bazı eserlerinde açıkça görülür. Tasavvufî düşüncelerinin şekillenmesinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tesiri vardır ve İbnü'l-Arabî'ye nispet edilen Ekberîyye mektebinin görüşlerini Anadolu'da temsil eden âlimler arasında yer almaktadır.

Fatih devrinde İbn Rüşd'ün, İmam-ı Gazali'nin yazdığı "Tehâfüt-ü Felâsife" (filozofların tutarsızlıkları) eserine karşı yazdığı "Tehafüt-ü Tehafut-ül Felasife" sine şerhler yazıldı ve İmam-ı Gazali ile karşılaştırıldı. Bu karşılaştırma İbn Rüşd'ün fikirlerini çürütmek, Gazali'yi haklı çıkarmak için yapıyordu.

Osmanlı Aydınının Endülüs'le esas alakası Tanzimat devrinde Ziya Paşa^[11]'nın, Endülüs Tarihi adlı eseri ile başlar ki bizim de faydalandığımız kaynaklardan birisidir. Bu dönemden sonra edebiyatçıların yazılarında ve şiirlerinde Endülüs geçmeye başlar. Ziya Paşa'nın ifadesiyle; Osmanlı Devleti maalesef Endülüs'te yapılan ilmi çalışmalardan ve neşredilen önemli eserlerden uzak kalmıştır. Osmanlı'nın en güçlü olduğu bir dönemde, yakın bir coğrafyada bir İslam devleti yıkılıp yüzbinlerce ciltlik kütüphaneleri yakılırken (yakılanlar dini eserlerdi) kendisinden yardım istendiği halde gerekli hassasiyet gösterilememiştir. Ziya Paşa'da Endülüs'teki son Müslüman devletin yıkılışı konusunda Osmanlı'nın geri durmasını diğer tarihçiler gibi Cem Sultan gairesine bağlayarak, konjonktürün buna zorladığını ifade ediyor. Belki de devletlerin bazı büyük riskler alabilmeleri için ona göre çıkarları olması gerekir. Gırnata Emirliğinin yıkılışı 2. Beyazıt dönemine rastlar. Aynı dönemde Memlûklular da Akdeniz'de önemli bir güç idi. Aynı yardım talepleri onlara da gitmişti ama onlardan da bir netice çıkmadı. Onlara göre de başlarında Osmanlı galesi vardı.

11 Ziya paşa;(1825,İstanbul – 1880, Adana) Türk yazar, şair ve devlet adamı. Asıl ismi "Abdülhamid Ziyaeddin"dir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamlarından birisidir ve en çok eser veren Tanzimat çağı yazarlarındandır

ENDÜLÜSLERİN FERYATNAMESİ

Endülüs'e öyle bir felâket çöktü ki, yok bir eşi.

Dehşetinden Medine'de Uhud, Necid'deki Şehlan dağları yerinden oynadı,

Bir deprem ki, yer yarıldı arz boyu.

Ah! Yarımada İslâm'a göz değdi, yağdı belâ yağmur gibi.

Şimdi o canım Endülüs şehirlerinde, İslâm'ın ne namı var ne nişanı;

Sanki hiç olmamıştı, sanki baştan beri yoktu.

Belensiye'ye bir sor, Mürsiye'nin hali nicedir?

Şâtibe'nin başına gelenler? Ceyyan ne oldu?

Toprağı buram, buram bilgi tüten Kurtuba.

Bilginlerinin adı ta uzaklarda çınlayan Kurtuba'ya ne oldu?

Nerede Hıms'ın o ışıklı, o aydınlık bahçeleri, güneşi tazeleyen bahçeleri.

Tükendi mi çılgın çılgın akan şeker gibi tatlı nehirlerinin suyu?

Endülüs binasının temelinde birer köşe taşıydı bunlar

Bu güzelim vatan köşeleri kül haline geldikten sonra yaşamak boşun boşu,

İnsan yaşamaya ne borçlu?

Yüce İslam, yârinden ayrılmış bir genç gibi.

Güçlü bir genç gibi, sessiz fakat gözünde gözyaşı dolu.

İslâm'dan boşalıp inkâr karanlığıyla dolan

Endülüs için, ulu İslam, karalar bağladı, gece gündüz yas tuttu

Cami kilisedir artık, hilâl yerine haç asılı

Nur yüzlü ezan yerine, bitmeyen bir çan sesi, bir baykuş uğultusu...

Mihraplar ki taşta dır, minberler ki ağaçtan,

Canlı cansız ne varsa bu hâle inledi durdu.

Ey ibret dolu geçmişten ibret alacak yerde, günübürlük işlere, dedikodulara batmış kişi!

Sen uyu bakalım; ama zaman için ne demek dinlenmek, ne demek uyku!
 Ey göğsünü gererek "Benim ülkem, saltanatım" diyen, kurumundan geçilmeyenler!
 Siz Hims'ı gördünüz mü? Hims'tan sonra hangi vatan verir insana vatan fikrini, duygusunu?
 Endülüs'ün başına gelen felâket tarihin bütün felâketlerini unutturdu;

Ama dünya durdukça unutulmayacak, yâd edilecek bir felâkettir bu!
 Ve siz ey yarış yerlerinde şahin gibi uçan,
 Yay gibi gergin Arap atlarının üstüne kurulu
 Süvariler! Ve siz savaşın karanlığı toz dumanı içinde

Pırlı, pırlı kılıçlarını savuran kahramanlar ordusu!
 Ve hele siz deniz aşırı ülkelerde, bin nimet içinde,
 Saltanat içinde muhteşem bir hayat sürenler; bir hayat kesiksiz bir ömür boyu!
 Endülüs'ten, Endülüs'ün zavallı halkından var mı haberiniz?
 Her yer, onların felâketini duydu, sizin kulağınız sağır, gözünüz kör, kalpleriniz meflûç mu?

Ölen asker, esir kadın, ufuklara bakıp bizden
 İmdat ummuş beklemişti, son ana dek. Hiç düşündünüz mü bunu?
 Onların sesi, insan olanın yüreğini eritirken,
 Siz Müslümanlar, onların kardeşi, kayıtsız, halinden memnun ve haz maymunu!

Yürekli, utanan, alçalmaktan korkan, kardeş için can veren kimse kalmadı mı yeryüzünde?
 Hakkın yardımcısı, hak peşinden giden, kendini hakka adanmış tek kişi yok mu?
 Dünyanın efendisiydi bu millet, şimdi dünyanın kölesi.
 Neler çekiyorlar? Yüzleri bile tanınmaz hâle geldi. Ya Rabbi ne kaderdir bu!

Kendi yurtlarında bey idiler, şimdi küfür ülkesinde uşak.
 Ululuğun doruğundan eziliş uçurumuna yuvarlanan bu halka acıyan yok mu?
 Alçalışın örtüsü kalın bir gece gibi sarmış dört yanlarını.
 Başsız, şaşkın, olup bitene hayrette, gözleri büyümüş, bakışları korkulu.

Sen de şahit olsaydın benim gibi onların,
 Yurtlarından koparılıp satılışlarına pazarda, ey Tanrı kulu.
 O hıçkırıklar senin de aklını koymazdı yerinde benim gibi.
 Canı vücuttan çeker gibi ayırdılar anadan yavrusunu.

Ya o kızlar ki, yakuttan ve mercandan dökülmüşlerdi sanki.
 Ve sabah bir dağ ucundan yeni çıkan bir güneşin masumluğu
 İçindeki o Meryem yüzlü kızları da saçlarından sürükleyip götürdüler.
 Kirli yataklarına. Haykırışları yırttı gökleri. Yüreklere parça parça, babalarsa kan kustu.

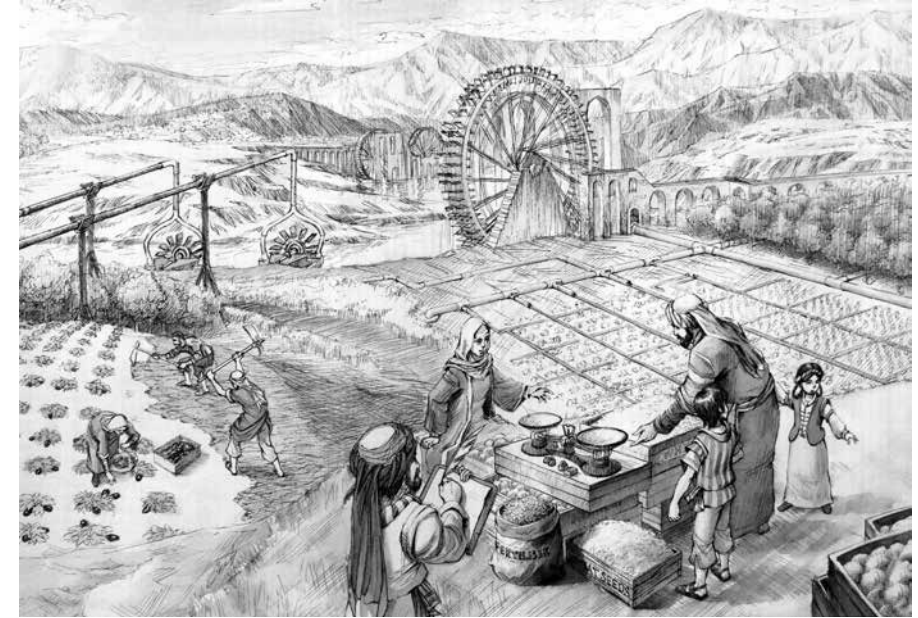
Daha ne anlatayım, yüreklerin erimesi için bir tanesi yeter anlattıklarımın:
 Eğer o yüreklerde İslâm'dan ve imandan bir eser varsa elbet ey Tanrı dostu!

(Ebu'l Beka Salih B. Şerif – Tercüme Sezai Karakoç)

ENDÜLÜSTE TARIM VE SULAMA

Endülüs'te meydana gelen ilmi gelişmeler, Doğu İslam dünyasının bir yansımasıydı. Tarımda ise bu gelişme, doğudan pozitif olarak farklılaştı. 2015 Eylül ayında 1. Kitabımız olan "Orta Çağ Aydınlığını" yayınladık. 2016 Kasım ayında da Endülüs'ü ziyaret ettik. O güne kadar fark etmemiştim Kitabın sonlarındaki tarımla ilgili kısmın büyük çoğunluğu Endülüs'le alakalıydı.

Endülüs'te yaşayan Müslüman çiftçiler yeni tür mahsuller ekmekte, ileri teknoloji ürünü sulama teknikleri geliştirmekte, organik gübre kullanmakta, dünyanın dört bir yanından edinilen bilgiyi yerel uygulamalarda kullanmakta ve tarım faaliyetlerini bilimsel bulgulara dayandırmaktaydılar. Bütün bunlar sayesinde bir "tarım devrimi" yaşanmış ve daha fazla insana taze gıda ulaştırılabilmıştır.

Vizigot dönemi İber yarım adasında büyük oranda kuru tarım vardı. Güney bölgelerde Roma döneminde ise sulu tarım yapılabilirdi. Müslümanlar yarım adaya geldikten sonra büyük ölçüde sulu tarımı geliştirdiler. Ayrıca onlar doğudan aldıkları teknikleri daha da ilerleterek yeni tür ürünleri oralarda yetiştirdiler. Sadece portakal, bazı meyve ve bitkiler değil, aynı zamanda pirinç, şeker kamışı ve pamukta İspanyaya ilk bu dönemde geldi. Endülüs zirai yönden diğer Müslüman bölgelerden daha elverişliydi.

Endülüs her şeyin ayrıntılı olarak açıklandığı tarım kitaplarına sahipti. Toprak türleri vasıflarına göre sınıflandırılmıştı. Toledo Emirliğinin bahçıvanlığını yapan İbn Bassal^[1] 1085 yılında Tarım Kitabı adı altında yazdığı eserde on farklı toprak tipinin olduğunu belirterek her toprak tipi için yılın belli dönemlerine göre farklı hayati sürdürülebilirlik özellikleri vermiştir.

12. asırda yaşayan Sevilla'lı botanikçi İbn'ul Avvam^[2] Yunanlı, Mısırlı ve İranlılara ait tarım ve hayvancılıkla ilgili çalışmaları otuz dört bölümlük Tarım Kitabı adı altında topladı ve çiftçilere net bilgiler ve talimatlar sundu. 585 bitkiye dair bilgiyi toplayan bu kitap, elliden fazla meyvenin hakkında da malumatlar veriyordu. Aşılama, toprak özellikleri ve hazırlanmasıyla ilgili gözlemler aktarılıyor, gübre bitki hastalıkları ve tedavileri, bahçecilik, sulama, ağaçlar arasındaki mesafe ve arıcılık gibi konular açıklanıyordu. Bu kitaptaki bilgiler 18. Asrın sonundan 19. Asrın ortasına kadar hem Fransızca hem de İspanyolca yayınlandı.

961 yılında hazırlanan meşhur Kurtuba Takvimi çok ilginçtir. Bu takvimde yılın her ayı için tasarlanan iş ve planlar mevcuttu. Tarım konusunda her taşın altına bakılmış, hatta mahsuller ayrı ayrı ele alınarak her yönüyle incelenmiştir. Ayın her gününde yapılacak işler, avlanmadan aşılama, toprağın sürülmesinden sulamaya, ondan hasat mevsimine kadar tüm detaylar yazılmıştır. 11. Asrın Toledosu'ndaki önemli astronomik gelişmeler sayesinde, tarımda da kullanılan astronomik tablolar hazırlandı ve çiftçiler daha öncekine göre ne zaman ekim ve hasat yapacaklarını daha hassas belirleyebiliyorlardı.

Pamuk üretiminde kendi kendine yeten Endülüs, fazlasını Kuzey Afrika'ya gönderiyordu. 11. asırdan itibaren Endülüs'te yetiştirilen pamuk, dönemin

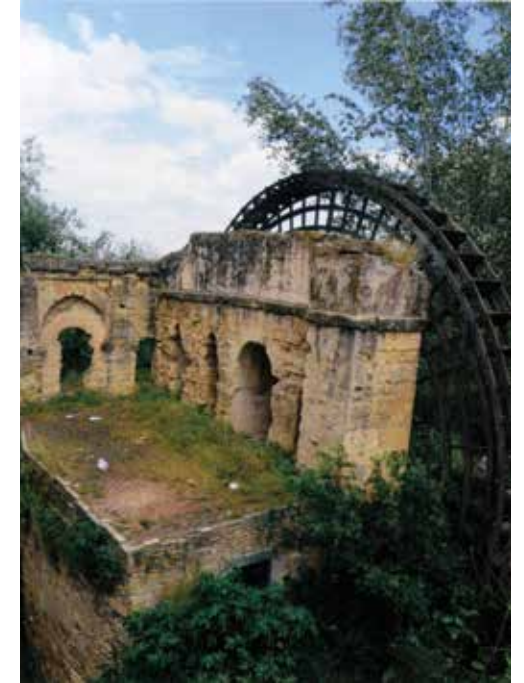
1 İbn Bassal(ö.1083); İsmi Ebu Abdullah Muhammed İbrahim İbn Bassal olup Endülüslü botanikçi ve tarım uzmanıdır. Toledo ve Sevilla kraliyet botanik bahçelerini oluşturdu. Doğuya seyahat için Sicilya, Mısır, Habeşistan, Yemen, Irak, İran ve Hindistan'a gitti. Pamuk yetiştirme bilgisi ve bazı tohum ve bitkilerle geri döndü. En önemli eseri Divan el – Filaha (Ziraat Mahkemesi) dir.

2 İbn'ul Avvam; 12. yüzyılda Endülüs'te yetişen botanik âlimi. İsmi; Yahya bin Muhammed bin Ahmet bin Avvam el-İşbili olup, künyesi Ebu Zekeriyâ'dır. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi mevcut değildir. Aslen İşbiliye'li (Sevilla) olduğu bilinmektedir. İlim dünyasında botanik ve zooloji (bitki ve hayvanlarla ilgili bilim dalları) sahasındaki çalışmalarıyla tanınan İbn-i Avvam'ın Kitab-ül Felaha adlı eseri ünlüdür. Bu eser sadece İslam âleminde değil, bütün dünyada ortaçağ boyunca kendi sahasında temel kaynak olarak kullanıldı. Otuz dört bölümden meydana gelen eserin otuz bölümü bitkilerden, dört bölümü de hayvanlardan bahsetmektedir.

tarım uzmanı İbn Bassal'a göre filiz verdiği günden Ağustos ayına kadar haftada iki kez sulanmalıydı. Yaygın ve yoğun sulama sistemleri bugünküne benzer şekilde yapılıyordu. Su ihtiyacı, dönemin üretken su mühendisliği düzeneklerinden olan pompa, su çarkı veya su dolabı kullanmak suretiyle sağlanıyor; böylece tarlalara sürekli su akışı temin edilebiliyordu.

Va'dil – Kebir nehri üzerindeki Kurtuba şehri, büyük bir ihtimalle bugün ayakta kalan Müslümanların en eski yaptığı baraja ev sahipliği yapar. 12. asırda yaşamış İdrisi'ye göre bu baraj, "kiptiye taşı" kullanılarak yapılmıştır.

12. asır botanikçisi İbn'ul Avvam, tarım kitabı adlı eserinde bir tür damlamalı sulama tekniğinden bahseder ve bu tekniğin su tasarrufu sağladığını, ayrıca bazı bitki türlerinin aşırı sulanmasını önlediğini anlatır. Yine aynı eserde suyla doldurulup belirli büyüklüklerde delik açılan kaplar ağaçların dibine gömülüyordu.

Kurtuba gibi bazı şehirlerde nehrin kenarlarında inşa edilen su dolapları Naûreler (Noria) vasıtasıyla su yükseltilecek depolanır ve bu sudan hem kentsel hem de zirai sulamada yararlanırdı.

Suyun damlama yoluyla israf edilmeme konusunda çok katı düzenlemeler mevcut idi. İsrâf yasaklanmış ve su birkaç kereden fazla kullanılması amacıyla bir kanaldan diğer kanala alınıyordu. Su kanallarıyla ilgili tüm ihtilaflara ve ihlallere, kadısı çiftçiler tarafından seçilen mahkeme bakıyordu. " Su Divanı " adı verilen bu mahkemenin duruşmaları perşembe günü şehrin ana camii'nin kapısında yapılırdı. Bu divan bin yıl sonra Valensiya'daki Katedralin kapısında halen bulunmaktadır.

ENDÜLÜS'TE ZİRVE ŞAHSİYETLER

ZİRYAP

(Ö.852) Asıl adı, Ebu'l Hasen Ali b. Nafi, siyahi olduğundan kendisi karakuş manasında Ziryap olarak bilinir. Doğduğu yer ve tarih hakkında kesin bir malumat yok. Kaynaklar onu Abbasi halifesi Mehdi Billah (746 – 785) veya Harun Reşit (763- 809) döneminde Bağdat'taki meşhur müzisyen İbrahim el Mevsili^[1]'nin (Ö. 804) siyahi kölesi olarak gösterir. İsminden dolayı İranlı

Ziryâb'ın Bağdat'tan Endülüs'e göç yolu (Robert W.L. - N. MacDonald) (Albaraka, Endülüs)

1 İbrahim el Mevsili (743-804); Ebû İshâk İbrâhîm b. Mâhân b. Behmen b. en-Nûsk, Abbasîler döneminin en tanınmış musikişinas ve mugannilerinden (sanatçı-şarkıcı). Kufe'de doğdu. İran'ın Errecân eyaletinden olup Emevî idaresinin baskıları sonucu Kufe'ye göç eden bir ailenin çocuğudur. Musiki bilgisini geliştirmek için birçok merkezi dolaşan ve muhtemelen Musul'da şöhrete kavuştuğu için Mevsili nispetiyle anılan İbrahim bu seyahatlerin ardından İran-Rey'e yerleşti. Burada şiir ve edebiyat alanında da kendini yetiştirdi. Hâdî-İlelhak ve Harun Reşit dönemlerinde onların nedimi ve sarayın baş mugannisi olarak hayatını sürdürdü. Harun Reşit'in çok yakınında bulunan ve bazı seferlere halife ile beraber katılan İbrahim el-Mevsilî Bağdat'ta vefat etti. Mevsili 900'ün üzerinde eser bestelemiştir. Oğlu İshak, bunlardan 300 tanesinin aşlamayacak derecede mükemmel kabul edildiğini söyler. İbrahim el-Mevsilî'nin, Harun Reşit'in isteği üzerine Fülejh b. Ebû'l-Avrâ ve İbn Câmî ile birlikte el-Mi'etü's-Şavtü'l-Muhtâre adlı 100 şarkı sözünün toplandığı antoloji mahiyetinde bir eser yazdığı bildirilmektedir.

olduğuna dair bazı beyanlar olsa da onun siyahi oluşu Afrika kökenli olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Endülüs'ün en büyük musikîşinası kabul edilen Ziryap, musikiyi İbrahim el Mevsili ile oğlu İshak el Mevsili'den Bağdat'ta öğrenmişti. Halife Harun Reşit (763- 809) döneminde Abbasi sarayında çok sayıda müzisyen vardı. El Makarri^[2]'nin verdiği bilgiye göre İshak el Mevsili, okuluna gelen yetenekli öğrencileri halifeye tanıstırarak iltifat görmekteydi. Bunlardan birisi olan Ziryap'ın halifenin huzurunda hocasının değil de daha da geliştirdiği kendi ud'unu kullanması ve halife ile aralarında geçen muhabbet, kıskançlığa yol açmış, böylece hocası İshak tarafından Bağdat'ı terk etmeye zorlanmış. O da oradan Kayrevan^[3] – Tunus'a gitmiştir. Kayrevan'da meşhur Arap şairi Antere^[4]'nin bir şiirini bestelediği için Ağlebi^[5] hükümdarını kızdırdı ve oradan da ayrılmak zorunda kaldı.

Ziryap, Endülüs Emevi Emiri 2. Abdurrahman tarafından Kurtuba'ya davet edildi ve şehrin dışında karşılanarak çok itibar gördü. Ziryap, Bağdat'ın gücünün ve estetiğinin zirvesindeyken gelişen ince zevklerini Endülüs'e getirdi. İlk iş olarak Emir'in Sarayı ve ileri gelenlerin köşklerinin konforunu bin bir gece masallarındakine dönüştürdü.

2. Abdurrahman, Ziryap için bir musiki mektebi açtı ve bu mektebin benzerlerini de Sevilla, Valensiya, Toledo ve Gırnata gibi şehirlerde kurdurdu. İngiliz müzik tarihçisi Farmer^[6]'ın belirttiğine göre: Kurtuba da açılan okul, varlığını halifelğin sonuna kadar sürdürmüştür. Ziryap asıl şöhretini

2 Makarri (Ö. 1632); Ahmet b. Muhammed el Makarri, Tilimsan – Cezayir'de doğan edip, biyografi yazarı ve hadisçi.

3 Kayrevan; Tunus'un en önemli merkezlerinden biridir. Denizden 60 km içeride yarı kurak bozkırlarda kurulu olan şehir, 670 yılında Ukbe Bin Nafi tarafından kurulmuştur. Afrika kıtasında ilk kurulan 'Seydi Ukba Cami'sinin burada bulunması ve Afrika'da İslamiyet'in buradan yayılması dolayısıyla İslam dünyası için Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Bağdat, Buhara gibi en kutsal kentlerden birisidir.

4 Antere; (Ö. 614) ; Antere b. Şeddad b. Amr el – Absi, Arapların cahiliye devrindeki meşhur Muallaka (askıda 'ki şiirler- cahiliye devrinde yazılan en güzel şiirler Kâbe'nin duvarına asıldığı için bu ismi almıştı) şairlerindedir. Aynı zamanda kahramanlıklarıyla da nam salmıştır. Esasen tam Arap da sayılmamıştır yaşadığı devir de, annesinin Habeşli bir carive olmasından dolayı melez kabul edilirdi.

5 Ağlebiler; 800-909 yılları arasında Tunus, Cezayir ve Sicilya da hüküm süren Müslüman hanedanlık.

6 Farmer; (1882-1965) Henry George Farmer, Şark musikisi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan İngiliz müzikoloğu ve orkestra şefi. Farmer'in müzikoloji sahasındaki inceleme ve araştırmalarının büyük bölümünü Şark musikisi üzerine yaptığı çalışmalar oluşturur; bu sebeple Arap musikisi tarihinin birkaç büyük otoritesinden biri kabul edilmiştir. Türk musikisi araştırmaları açısından da önem taşıyan eserler yazmıştır.

bu musiki mektepleriyle yapmış, buradan mezun olanlar ülkenin meşhur musikîşinasları arasında yer almıştır. Makarri, müziğe yeni başlayanlar için Ziryap'ın uyguladığı metodu şöyle anlatır; Ziryap kendisine gelen öğrencileri bağırtarak seslerinin sınırını dener, eğer sesleri zayıfsa sarığını öğrencinin beline bağlardı. Eğer kekeliyor veya ağzını yeterince açamıyorsa bu sefer ağzına bir tahta parçası koyarak sorunu çözmeye çalışırdı. Ardından öğrenciye bazı kelimeler söylemesini ve mümkün olduğunca bağırmasını söylerdi. Öğrenci eğer bu kelimeleri açık bir şekilde söyleyebiliyorsa onu talebeliğe kabul ederdi aksi takdirde daha fazla uğraşmazdı.

Ziryap, ud mızrabı olarak kullanılan ince tahta yerine, kartal teleğini kullanan ve ud'a beşinci bir tel ilave eden ilk müzisyendir. Öte yandan Ziryap'ın hafızasında on bin civarında eserin bestesi ve güftesi bulunduğu rivayet edilir. Bu durum halk arasında onun cinlerden yardım aldığı ve bu şarkıların kendisine onların öğrettiği düşüncesinin yayılmasına sebep olmuştur.

Ziryap'ın marifetleri sadece musiki ile sınırlı değildir. 9. asır Kurtuba'sın da moda yön vermiş, daha doğrusu modayı öğretmiştir. Kurtubalı'lara giyim konusunda öncülük eden Ziryap, yaz boyunca beyaz ve hafif kıyafetler, kış aylarında ise kalın ve yünlü elbiseler tavsiye ederdi. Yine Endülüs'lülere elbise temizlerken pratik çözümler önermiş, bir tür macunla da diş temizliğini göstermiştir. Yarımada da saç modelinde de belirleyici olan Ziryap; önceleri Kurtubalı erkekler saçlarını uzatır, ortadan ikiye ayırarak kulaklarına ve yanaklarına uzatacak şekilde tararlardı. Ziryap, kâkülü alını örtecek kadar kısaltarak ve yana bırakılan zülüfleri kulağa doğru sarkıtarak kısa saç modelini oluşturmuştur. Onun etkisiyle Kurtuba'da mobilya biçimlerinde de değişiklik yapılmış, mutfak işleri ve masa düzenlemesi bir sanat mertebesine yükselmiştir.

Bitkiler hakkında geniş malumatı olan Ziryap, yeni bazı bitkileri Endülüs'e tanıtmış, yemek masalarında da örtü kullanmayı, üç öğün yemek yemeyi, yemeğe çorba ile başlayıp, ayrı tabaklarda servis etmeyi, içecekleri ağır metal kadeh yerine kristal ve cam kaplar ile sunmayı öğretmiştir.

Ziryap bulunduğu yere değer katan eşi bulunmaz bir adamdı. Makarri, Ziryap'ın sanatına hâkim güzel bir sese, edebi bir dile sahip zarif tabiatının

dışında irticalen şiir söyleyebilen şair olduğundan da bahseder. İbn Hazm^[7] Tavku'l hamame isimli eserinde Eslem bin Abdülaziz isimli bir kişinin Ziryap'ın hayatı ve şarkılarını yazdığından bahsetmekte, Farmer ise bu kitabın adını, " Kitab-ı Maruf fi Egani Ziryap " şeklinde vermektedir.

ABBAS İBN FİRNAS (810 – 887)

Firavunları kanatlarıyla resmeden eski Mısırlılar, arkalarında uçma isteklerini anlatan birçok resim bıraktılar. Çinliler ve Yunanlılar da tıpkı Mısırlılar gibi uçmayla ilgili mitolojik hikâye ve efsanelere sahiptiler. İranlıların en çok bilinen hikâyelerinden birini Firdevsi^[8] 1000'li yıllarda yazdığı Şehname adlı eserinde anlatır. Hikâyeye göre, kötü ruhların kışkırtmalarına karşı koyamayan Kral Keykavus^[9] uçan bir taht yardımıyla gökleri ele geçirmeye kalkışır; bu uçan tahtın dört köşesine uçları yukarı bakacak şekilde uzun sıırıklar bağlıdır. Her bir direğin tepesine birer et parçası koyulmuştur ve tahtın her ayağına aç bir kartal bağlıdır. Uçarak ete ulaşmaya çalışan kartallar beraberinde tahtı da havalandırırlar. Ancak kaçınılmaz gerçekleşir, kartallar yorulunca taht yere çakılır.

Uçan bir makina ve uçma konusunda gerçek bir girişimde bulunan ilk Müslüman, hatta ilk kişi 9. asırda yaşamış Kurtubalı Abbas ibn Firnas tır. Zamanının çoğu ilim adamı gibi oda şair, astrolog, müzisyen, astronom

7 İbn Hazm (994 – 1064) ; Ebu Muhammed Ali b. Ahmet b. Said ibn Hazm, Endülüslü felsefeci, tarihçi ve ilahiyatçı.

8 Firdevsi; (940-1020) İran'ın en büyük şairlerinden biri ve meşhur "Şehname " yazarı. İran millî tarihî ve kahramanlık anlatılarını, sözlü rivayetlerden derleyerek, yazıya aktarması ve ölümsüzlüğe kavuşturmasından dolayı; "İran millî şairi" olarak kabul edilen Hekîm Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Hasan Firdevs'i, Samanilerin henüz Buhara merkezli egemenliklerini sürdürdükleri 940 yılında Tus'a bağlı Taberân kasabasının Bâj köyünde dünyaya geldi. Bir köylü çocuğu olan Firdevs'inin babasının Tüs ırmağından ayrılan Âbrâhe Çayı kıyısında bir dihkân/çiftlik sahibi olduğu bilinmektedir. İranlılar tarafından bir millî şair olarak kabul edilmesi ve olağanüstü derecede sevilmesinden dolayı, hayatıyla ilgili bilgiler, edebiyatçılar, tezkire yazarları, tarihçiler ve kendisini çok seven halk kesimlerinin yaygınlaştırdıkları güzel efsanelerle iç içe girmiş, bu yüzden gerçekler ile efsaneleri ayırmak oldukça güçleşmiştir. Firdevs'inin yetiştiği dönemde, İran'ın İslâm öncesi devirlerinde Pehlevî (orta Farsça)dilinde kaleme alınmış bazı eserler ortaya çıkarılarak yeni Farsça 'ya çevrilmeye başlanmış, özellikle III. Yazdicer'din (salt. 632-651) derlenmesini sağladığı Hudâyânâme'ye ya da Arapça çevirisine dayanılarak birtakım Şehnâmeler yazılmıştır. Şehnâme'de konuları mitolojik ve tarihî akışlarında aktarılan uygun yerlerde anlatımlarıyla son derece uyumlu olarak öğütler, öğüt verici pasajlar, özlü sözleri de yerleştirmiştir. Bu alıntılar önemli bir kısmı eski İran öğüt edebiyatı kapsamında yer alan çok önemli metinlerden aktarmadır. Örneğin Husrev Enûşîrvân (salt. 531-579)'ın ünlü veziri Bozorgmihir'in öğütleri bütün bunların başında yer alır. Firdevsi, şu dizeleriyle Şehnameyi neden yazdığını şöyle anlatır: Çok sıkıntı çektim bu otuz yılda, Dirilttim İranlıyı ben bu Farsçayla.

9 Kral Keykavus; Firdevs'inin yazdığı Şehname adlı destanda adı geçen İran'ın efsane kralı.

Abbas İbn Firnas'ın ilk uçuşunun temsili resmi

ve mühendisti. Ancak kendisini meşhur eden girişimi, insanı havada taşıyabilecek uçan bir makina inşa etmesidir. Çöl bölgeleri üzerinde birkaç basit uçuş gerçekleştirmişti. Böylece, Kurtuba'daki iki meşhur uçuşu öncesinde, tasarımlarını geliştirdi. İlk uçuşu 852 yılında yaptı; kendisini tahta çitalara gerdirilmiş bol bir pelerine saran ibn Firnas, Kurtuba Ulu Camii'nin minaresinden aşağı atladı. Kanat vazifesi gören pelerini ile paraşüt ya da yamaç planörü gibi aşağı süzüldü. Girişim başarılı değildi ama iniş hızı kesildiği için önemsiz yaralarla atlatıldı. Tarihte de ilk kez paraşütle atlayanlardan biri oldu.

Tecrübeden ders alan İbn Firnas, bir sonraki tasarımını iyileştirdi. Şahitlerin ve döneme ait el yazmalarının anlattığına göre bu tasarım büyük kanatlardan oluşan bir makinaydı. İbn Firnas Kurtuba'nın dışındaki Rusafa semtinde bulunan Gelin Dağı (Cebeli Arus) yakınlarında bir tepeye geçti. Önceden ilan edilen uçuşu seyretmek için insanlar toplandı. Kartal tüyleriyle kaplayıp ipek şeritlerle sıkıştırdığı ipek kanatlı kuş kostümüyle kalabalığın karşısına çıktı. Hatırı sayılır yüksekliğe çıkan İbn Firnas on dakikadan daha uzun bir süre havada kaldıktan sonra yere çakıldı.

Bu tecrübesinden sonra İbn Fırnas, kuyruğun kuşların yere konmasında oynadığı rolü anlayarak arkadaşlarına; kuşların normalde kuyruk kökünün üzerine indiğini, kendisinin de başarısızlığının sebebini kuyruğunun olmamasına bağlar.

2. HAKEM (915-976):

961-976 Yılları arasında Endülüs Emevi devletinin halifesi ve 3. Abdurrahman'ın oğlu. Babası 3. Abdurrahman ile gücünün zirvesine ulaşan Endülüs'ü ilim ve kitaplarla taçlandırarak, büyük bir ilim merkezi haline getirmiştir.

Endülüs'te ki zirve şahsiyetler arasında bizim yazdığımız tek hükümdardır. Tarihte bazı hükümdarların ilme hizmetleri, asırlar boyu dünyayı aydınlatmıştır. Bunlardan ilki M.Ö 3. Asırda Mısır'ın İskenderiye şehrinde, Ptölemoe hanedanlığı döneminde kurulan İskenderiye Kütüphanesidir. Devrin en önemli bilim adamlarını orada topladı ve sonraki dönemleri aydınlatan en önemli entelektüel merkez haline geldi. 2. Olarak da 9. Asırda Abbasi halifesi Memun tarafından Bağdat'ta kurulan Darul-Hikme'yi değerlendirebiliriz ki, o da dönemine kadar yazılmış ilmi kitaplarını toplayarak Bağdat'ta çağları aydınlatan ilim akademisi kurdu. İşte 2. Hakem'i de bu neviden kabul edebiliriz. Kurtuba'da kurduğu büyük kütüphane sayesinde Endülüs bir ilim merkezi haline geldi. Kütüphanede o zamanlar yaklaşık 400-600 bin arasında kitap olduğu tahmin edilmektedir. Endülüs'te yetişen zirve şahsiyetler ve gelişen ilimler hep o dönemden sonradır.

Bu dönem fikir özgürlüğü ve ilim desteği bakımından Endülüs Emevi Devletinin zirvesini oluşturur. Halife Hakem kendisinden önceki halifelerden daha bilgeydi ve kitap toplamaya düşküncü. Bağdat, Şam, Kahire, İskenderiye ve diğer Doğu İslam bilim merkezlerinde görevlileri vardı. Bu görevliler, Bazı âlimlerin eserlerini satın alır, eğer o imkân yoksa önemli kitapların kopyalarını çıkartıp Kurtuba'ya gönderirlerdi.

Babası 3. Abdurrahman zamanında yapımına başlanan Kurtuba yakınlarındaki halifelğin yönetim merkezi Medinetüzzehra'nın kütüphanesi yüksek ilimlerin tahkik ve tetkik edildiği yerd. Burası kitap kopya edenler, ciltçi ve tezhip sanatçıları kısaca kitapla ilgili her türlü meslek erbabıyla dolmuş taşmıştı. Bunun dışında 2. Hakem Kurtuba'nın merkezinde ilim erbabı için bir çarşı tesis ettirdi ve burası dünyanın dört bir yanından gelen kitaplar ve kitap meraklıları için buluşma mekânı haline geldi.

2. Hakem'in kütüphanedeki birçok kitabı okuduğu ve bir kısmının üzerlerine notlar aldığı rivayet edilir. O devrin büyük âlimlerine, kitaplarının ilk nüshası karşılığı binlerce altın ödenirdi ve sarayda müstesna yerleri olup, özel ilgi ve saygı görürlerdi. Mesleme el-Mecridi bu dönemde kendi medresesini kurdu. İbn Cülcül^[10] öncülüğünde botanik ilmi canlandırıldı. Tıpta Ebu'l Kasım ez-Zehravî çağları aşan araştırma ve icatlarını burada geliştirdi. Filoloji alanında da büyük âlimler yetiştiği gibi doğudan da Ebu'l Ali el-Kali^[11] gibi dilbilimciler Kurtuba'ya davet edilip, şehre girişleri devlet törenleriyle karşılanmıştır.

EBU'L KASIM EL – ZEHRAVİ (930 – 1013)

Dünyanın en güzel saray şehirlerinden biri olan, Kurtuba yakınlarındaki Medinetüzzehra da doğduğu için Zehravî ismini almıştır. Kurtubada eğitim

10 İbn Cülcül; Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelüsî, 10. Asırda yaşamış Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi. On dört yaşında tıbbı merak sarmış, yirmi dört yaşına geldiği zaman hasta tedavi edecek derecede uzman bir hekim olarak tanınmış ve Kurtuba'nın ünlü hekimlerinden takdir görmüştür. Onun yirmi beş yaşında iken Sîbeveyhi'nin Arap gramerine dair el-Kitâb'ını okuduğu görülmekte ve buradan bir hekim ve eczacılık uzmanı olmasının, fıkıh ve hadis bilmesinin yanında Arap dil bilimiyle de uğraştığı anlaşılmaktadır. Hayatının olgunluk döneminde Halife II. Hişâm'ın (976-1009) özel hekimliğini yapmış ve eserlerinin çoğunu bu sırada kaleme almıştır. 994 yılından sonra vefat ettiği sanılmaktadır.

11 Ebu'l Ali el-Kali; Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlf el-Bağdâdî (ö. 967) Arap dili ve edebiyat âlimi. 901 yılında Malazgirt'te doğdu. Dördüncü ceddî Süleyman (Selman), Halife Abdülmelik b. Mervan'ın azatlısı idi. Kâlf (915-16) gittiği Musul'da iki yıl kaldıktan sonra Kalikala (Hasankale-Erzurum) halkından bir gurupla birlikte Bağdat'a gitti. Halkın gösterdiği itibarı görerek Kali nisbesini aldı. Lügat ve nahiv âlimlerinin biyografisi konularında geniş bilgiye sahip olan Kâlf, Irak'ta lâyık olduğu ilgiyi göremeyince (939-40) yılında Endülüs'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Yol boyunca uğradığı şehirlerde törenlerle karşılandı. Bir müddet Kayrevan'da kaldıktan sonra 942 Kurtuba'ya ulaştı. Halife Nâsır-Lidînilâh III. Abdurrahman ile oğlu Hakem onu törenle karşıladılar. Kâlf, Halife Nâsır'ı övdüğü ve Endülüs yolculuğundan bahsettiği kasidesini bu vesileyle okumuş olmalıdır. Endülüs'te öğrenci yetiştirme ve eser yazma hususunda II. Hakem'den destek gören Kâlf önemli heyetlerin başına getirilmiş, kendisine danışılan saygın bir âlim olmuş, ulema çevresinde bir otorite kabul edilmiştir. Öğrencileri arasında önemli devlet görevlerinde bulunmuş simalar da vardır. Brockelmann, Kurtuba'da vefat eden Kâlf'in beraberinde götürdüğü zengin kütüphanesiyle çok sayıda divanı ve edebî eseri Endülüs ilim muhitine tanıttığını söyler ve onu edebiyat ilmini Endülüs'e götüren ilk kişi olarak anar.

Zehrâvî'yi ameliyat sırasında gösteren bir temsili resim.

gören Zehravi, çok iyi bir cerrah olduğu için Endülüs Emevi halifesi olan 3. Abdurrahman'ın yanında bulunmuş. Cerrahi onun sayesinde müstakil bir bilim dalı haline geldi. Kendi dönemine kadar başarılammış ameliyatları yapmış, yeni metotlar ve cerrahi aletler keşfetmiştir.

Tıp alanında yazdığı otuz bölümden oluşan “ et Tasrif “ İslam dünyasından çok batıda etkili oldu. Özellikle cerrahiye dair kısmı Gremonalı Gerard^[12] tarafından Latinceye çevrildikten sonra yazma nüshaları İspanya, İtalya ve Fransa'ya yayılmış, 15. Ve 16. Asırlarda defalarca basılmıştır. Fransa'da cerrahinin babası kabul edilen Guy de Chauliac (Ö. 1363) cerrahiye dair yayınladığı eserinde iki yüzdenden fazla yerde Zehravi'ye atıf yapmaktadır.

Et – Tasrif, 17. Asrın sonuna kadar Avrupa'da tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuş. Onun kullandığı cerrahi aletlerin tarifinin yanı sıra bu

12 Gremonalı Gerard; Gerardus Cremonensis diye bilinen, 1114–1187 yılları arasında yaşamış olan bilim tarihinde adı en çok geçen İtalyan mütercimdir. Gençliğinde Toledo – İspanya'ya gitmiş, burada zamanın bilim dili olan Arapçayı öğrenmiştir. 73 yıl süren ömrünü Arapçadan Latinceye eser tercüme etmekle geçirmiştir. Harezmi, Cabir bin Eflah, Sabit bin Kurra, İbn-i Sina ve Ebu-Bekir er-Razi'ye ait eserleri tercüme edenlerin başında gelir.

aletlerin resimlerinin bulunduğu ilk kitaptır. Sayısı iki yüzü bulan bu cerrahi aletlerinin birçoğu daha önce hiçbir ameliyatta kullanılmamış yeni aletlerdir.

İslam dünyasında Zehravi'den etkilenen hekimler arasında 15. Asırda yaşamış Osmanlı tabiplerinden Sabuncuoğlu Şerafettin^[13]'in ayrı bir yeri vardır. Birçok tıp tarihçisi, Sabuncuoğlu'nun “ Cerrahiye İlhaniyye “ adlı eserini, et – Tasrif'in bir tercümesi olarak değerlendirmiştir.

Tıp alanına çok sayıda katkıları vardır. Bunların arasında en dikkat çekici olanları:

-İlk defa fitik ameliyatını gerçekleştirmiş, ameliyatlarda kendine has anestezi metodunu uygulamaya sokmuştur.

-Çürük dişlerin, kırılmadan çekilmesi için; içini kurşunla doldurarak çekilmesi fikrini ortaya atan ilk hekimdir.

-Kedi bağırsağını, vücut içi yaraları dikmede ilk defa kullanmıştır. Bugün modern steril paketler içinde bulunan katkütler (Ameliyatlarda yaraları dikmek için kullanılan, bağırsaktan yapılmış iplik) Zehravi'den günümüze ulaşmıştır.

-Toz haline getirerek karıştırdığı ilaçları, bugünkü kapsül benzeri, hayvan bağırsağından yaptığı küçük keseler içinde hastalara sunmuştur.

-Kanamanın durdurulması konusunda üç öneri sunar: damar bağlama, dağlama ve damar sıkıştırma. Böylece kanamanın durdurulması konusunu damarların bağlanması metodunu 1552 yılında ortaya atan Fransız cerrah Ambroise Pare'den beş asır önce bulmuştur.

13 Sabuncuoğlu Şerafettin (1386-1470); Fatih döneminin meşhur hekimleri arasında yer alan Şerafettin Sabuncuoğlu 1386 yılında şehzadeler şehri diye anılan Amasya şehrinde doğmuştur. Kitaplarında yer verdiği soy kütüğüne göre babasının adı Ali Çelebi dedesinin adı Sabuncuoğlu Hacı İlyas Çelebidir. Sabuncuoğlu Hacı İlyas Çelebi 1408-1421 yıllarında babası Ali Çelebi'de 1421-1451 yıllarında hekimbaşılık yapmış zamanın ünlü hekimleridir.

-Bugün tredelenburg pozisyonu (hayati organlara kan akışının azaldığı zamanlarda, kan akışını temin etmek için hasta sırt üstü bir masaya yatırılır ve ayakları yukarı gelecek şekilde masanın ayarlanması) Olarak bilinen yöntemden, Alman Cerrah Frederich Treandelenburg (1844 -1924)'dan bin sene önce bahsetmiştir.

- İdrar yolları hastalığına da cerrahi tedavi öneren Zehravi, mesane taşının uretra kanalından (İdrarın dışarıya atılmasını sağlayan ve idrar torbasından sonraki idrar yolu) dışarı atılmaması durumunda perineal (iki bacak arasındaki yumuşak doku) bir kesik yaparak taşın bulunduğu yerden çıkarılması gerektiğini belirtmiştir.

İBN HAZM (Ö. 1064)

Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fıkıhçı, hadisçi, tarihçi, edip ve şair.

İlk başta zirve şahsiyetleri yazmayı düşünürken ibn Hazm'ı düşünmemiştim. Doğrusu hakkında pek fazla malumatım da yoktu. Onu sadece zahiri ekolünün temsilcilerinden biri olarak biliyordum. Roger Garudy'nin Endülüs hakkında ki eserini okuyunca karşıma değil sadece Endülüs'ün, İslam dünyasının zirve şahsiyetlerinden biri çıktı. Roger Garudy'nin ifadesiyle; “ **dünyada ilk defa medeniyetler diyalogu gerçekleştirecek seviyede eserler veren** “ ve kılıçtan keskin dile sahip bir fenomen ile karşılaştım. Kendisinin özgüveni öyle yüksek ki, bir şiirinde bunu şöyle ifade eder:

Bilgelik göğünün güneşiyim ben,

Batıda doğmaktır şanssızlığım.

Kendi yazdığı mektuba göre 994 yılında Kurtuba'da doğdu. Kaynaklardan bir kısmı onun Fars asıllı olduğunu kabul eder. Fakat bazı yazarlar da onu, İslam'daki sapık mezhepler ve bid'at'ların Farslardan kaynaklandığı

sözlerinden hareketle onun Fars olmadığını söylerken meşhur şarkiyatçı Dozy^[14] gibilerde aslen onun İspanyol olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Zehebi^[15]'ye göre ibn Hazm, Endülüs halkı arasında ameli ve ahlakı bakımdan da seçkin bir kişi olarak tanınmıştır. Bazı Şii yazarların onu sosyal karışıklıklara yol açan bir fitneci olarak nitelendirmesinin gerekçesi, belki de ateşli bir Emevi taraftarı olması gibi siyasi sebeplere dayanabilir. Genel Sünni ve Şii görüşten farklı olarak Hz. Ebubekir'e hilafetin nas yoluyla verildiğini savunması, Şia'nın aleyhteki tavrını etkilemiş olabilir. Bu tip mevzulardan dolayı da, bir kısım insanlar onun Fars asıllı olamayacağı kanaatini taşır. Fakat bu tür kabuller İran'ın başlangıçtan beri Şii olduğu kanaatinden geliyor. Oysa 16. Asrın başına kadar İran Sünni bir ülkeydi, nüfusunun ancak %30-35 kadarı Şii idi.

İbn Hazm, İslam dünyasında çok eser veren âlimler arasında önemli bir yer tutar. Oğlu Ebu Rafi Fazl b. Ali, babasının yazdığı yaklaşık seksen bin varak (sayfa) tutan dört yüz ciltlik kitapların kendisine kaldığını haber vermekte, bu eserlerden yüz elli kadarı kaynaklarda geçmektedir. Fıkıh, hadis, edebiyat, felsefe ve mantığın yanında dinler tarihine de ilgi duymuş ve bu konuda eserler yazmıştır. Dinler tarihi ile meşgul olmasının temel sebeplerinden birisi yetiştirdiği muhitin kültür ve inanç çeşitliliğidir. Endülüs o dönemde, Müslümanların dışında, Yahudi, Hıristiyanlar ve onların oluşturduğu çeşitli fırkaların yoğun olarak yaşadığı bir bölge idi.

İbn Hazm, mensur eserlerinde ilmi ve edebi iki ayrı üslup kullanmıştır. İlmi üslubu son derece sade ve açıktır. Dil ve konuya hâkimiyeti sayesinde anlatımı oldukça güç olan fıkıh, felsefe ve kelam konularını büyük bir ustalıkla anlatır. Özellikle fikir ayrılıkları olan meselelerde ve cedel (tartışma) mevzularında keskin, sert ve kışkırtıcı üsluba sahiptir. Bu yüzden “Haccac'ın kılıcından ve ibn Hazm'ın dilinden Allah'a sığınılır“ sözü âlimler arasında yaygınlık kazanmıştır. Dildeki ustalığından dolayı başta Tevku'l Hamame ve Müdavatu'n – Nüfus

¹⁴ Reinhard Pieter Anne Dozy(1820-1883); Hollandalı şarkiyatçı ve İspanya'da İslam adlı kitabın yazarı.

¹⁵ Zehebi (1274 – 1348) ; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî, Hadis hafızı, tarihçi ve Kiraat âlimi. Türkmen bir ailenin çocuğu olarak Şam'da doğmuş orada da vefat etmiştir.

gibi bazı risalelerinde Cahiz^[16] ve İbn'ul Mukaffa^[17] ile boy ölçüşen edebi bir üsluba sahip olduğu kanaati hâkimdir.

Çağdaşları ile birçok mevzuda tartışmaları bulunan İbn Hazm, El İhkam isimli eserinde isim vermeden bu tartışmalara yer vermektedir. Kendisinin ifadesiyle, Müslümanlarla olan tartışmalarda naslara, gayrimüslimlerle olan tartışmalarında ise akli delillere dayanmıştır. Kendinden önceki âlimleri de eleştirmeden geri durmamış: “Selefleri (öncekiler) severiz ama gerçek onlardan daha üstündür. “ diyerek bunu ilmin gereği kabul eder. Çok defa başta mezhep imamları olmak üzere tenkit ettiği kimselere karşı sert ifadelerden kaçınmamıştır. Bazılarına göre birçok âlimin kendinden yüz çevirmesi ve yöneticilerden baskı görmesi ve bazı kitaplarının yakılması gibi olumsuz gelişmeler yaşamasını onun bu üslubuna bağlamışlardır. Roger Garudy ise İbn Hazm'ın bu durumunu şöyle değerlendirir; **Maliki fukuhasının verdiği zararı en güçlü bir şekilde tenkit edip kınamıştır. Fukuha dinin yaşanmasını ibadetin katı bir şekilde düzenlenmesiyle karıştırıyor. Eğitim ve öğretimi şerh üzerine yapılan şerhleri ezberlemeye indiriyor. Daha sonra İbn'ül Arabi ve İbn Haldun'un yapacağı gibi İbn Hazm'da bu aptallaştırıcı eğitime karşı çıkıp, Kur'an ve sünnetin zahirine (zahirilik) riayet etme kaygısıyla ölü şerh ve yorumların duvarını yıkmaya çalışmıştır.**

Kurtuba'da İbn Hazm heykeli

16 Cahiz (Ö. 889 – Basra) ; Zoolog, edebiyatçı, tabiat ve din bilgini. Abbasîlerin en parlak dönemlerinde yaşayan İslam medeniyetinin en güçlü temsilcilerinden biri. Câhiz'in bir kısmı günümüze ulaşmış olan toplam 360 kadar eserinden bahsedilir. Eserlerinin ağırlıklı konuları, kelimeler, siyer, edebiyat, tarih, zooloji ve genel olarak kültürel konulardır.

17 İbn'ul Mukaffa (724 İnan – 759 Basra); Ebu Muhammad Abdullah Ruzbih ibn Dadaveyh, Zerdüşt'lükten İslam'a geçmiş İranlı düşünür, mütercim ve kâtip. Hint, Yunan ve İran kültürlerine ait eserlerin tercüme edilmesinde önemli rol oynamış, bu kültürlerin İslam düşüncesine taşınmasına katkıda bulunmuştur.

İbn Hazm, bu kitap yakma gibi hür düşünce ortamını boğan yasakçılara, bir şiirinde şöyle meydan okur:

Hey, bırakın, kitap yakmaları!

Varsa aklınız yapın bakalım ispatları!

Yoksa gidin cahiller medresesine!

Allah'ımı şahit tutarak diyorum ki ben hepinize:

İlimle sizin aranızda kalın bir perde var, perde!

Benim fikirlerim seyahat ediyor her bir yeri,

Hayatın bineklerinin beni götürdüğü yeri.

Yakabilirsiniz ancak kâğıtları, elbette, sizler,

Ama yakılamaz kâğıdın taşıdığı düşünceler!

Hele beynimdekine, hiç bir el, asla değemez!

İbn Hazm, Davut bin Ali^[18]'nin öncüsü olduğu zahiriliği benimsemekle birlikte, birçok hususta hem mezhep önderinin, hem de kendi zamanına kadar zahirilik düşüncesinde yer almış diğer kişilerin görüşlerine muhalefet etmiştir. Zahiriliği teknik anlamda bir mezhep olarak değil bir yöntem ve yaklaşım tarzı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Esasen diğer İslam hukuk ekollerinin hepsi bir şahıs ismine nispet edilirken, zahirilik^[19] bir tavır alış adı olmuştur.

18 Davut bin Ali veya Davut ez-Zahirî; (ö. 884) Ebu Süleyman Davud b. Ali b. Halef el-İsfahani, Zahirî mezhebinin kurucusu. Aslen İsfahanlı bir aileden geldiği için İsfahânî nesebiyle de anılır. Kûfe'de doğdu. Doğum tarihi kaynaklarda (815-16) veya (817-18) olarak verilmektedir. Basra ve Bağdat'ta tahsil gördü. Devrin ileri gelen âlim ve fakihlerinden ders aldı. Daha sonra muhaddis ve fakih İshak b. Râhûye'nin derslerine devam etmek için Nişâbur'a gitti. Tahsilini burada tamamlayıp öğretim ve telif faaliyetlerinde bulunacağı, fikirlerini yayacağı Bağdat'a döndü. Davud ez-Zahirî içtihatlarındaki aşırılıklarla dikkati çekmiş ve görüşleri genelde İslâm hukukçuları tarafından kabul görmemiştir. Sağlığında mezhebi Bağdat ve civarında oldukça yayılmış, ölümünden sonra da mezhebi yayma görevini oğlu Muhammed sürdürmüştür. Irak, Mâverâünnehir, Kuzey Afrika ve Endülüs'te belirli ölçüde taraftar bulan ve İbn Hazm gibi büyük bir hukukçunun şahsında ve eserlerinde İslâm hukuk doktrininde bugün sahip olduğu ilmi yeri alan Zahirî mezhebi, sonraki asırlarda hukukî ihtiyaçlara cevap veremediği için taraftarlarını kaybetmiş ve ortadan kalkmıştır.

19 Zahirilik; Davud ez-Zahirî olarak bilinen Davud bin Ali bin Halef el-İsfahani tarafından kurulan fikhî ve kelamî mezhep. Davudiye adıyla da anılır. İslâmî hükümleri Kur'an ve Sünnet'in zahirî (lafzî, sözel) anlamlarını temel aldığı için Zahirîye olarak adlandırıldı. Bu yaklaşımı ile yalnız fikhî alanında değil, kelam alanında da diğer mezheplerden ayrılan görüşler ortaya koydu.

İbn Hazm, diğer fıkıh mezheplerinden bir hayli farklı bakış açısı ve metoda sahip olması sebebiyle, fıkıhın hemen hemen her sahasında onlardan farklı çözüm ve görüşler serdetmiştir.

İbn Hazm hakkındaki nakil konusundaki genel kanaat, Beyhaki^[20] ile karşılaştırılacak kadar güvenilir olduğu, hadis tashihleri ve tenkitleri büyük ölçüde dikkate alınmakta, Endülüs tarihi konusundaki eserleri temel başvuru kaynağı olma özelliği taşır. Bununla beraber fıkhi görüşleri için aynı şey söylenemez. Onun fıkhi görüşleri mukayeseli hukuk kitaplarında yer almış şaz (genellikle umumî hükümlerden veya küllî kaidelerden ayrı, tek başına kalan görüş) diye nitelendirilen görüşleri bazen tasvip görmüş bazen de tenkit edilmiştir. Tenkitler daha çok metodolojik farklılıklara dayanmaktadır.

İbn Hazm'ın ilk nesir eseri olan “ Güvercin Gerdanlığı – Tavkul Hamame “ fıkıh ve dinler tarihi alanında büyük bir başarı yakalamış olan birinden gelen sürpriz sayılmaktadır. Aşk üzerine yazdığı psikolojik – felsefi çözümlenmeleriyle Arap edebiyatında romantizmin öncülüğünü yapmış. Eser, aşk ve âşıklar hakkında yaşanmış pek çok hikâyeyi barındıran nesir – nazım karışımı bir tür olup birçok defa basılmıştır. Haddizatında yazarın dile olan ilgisinin ve onu kullanmadaki becerisinin de bir ürünüdür.

MESLEME EL MECRIDİ (950 – 1007)

Asıl adı Mesleme b. Ahmed b. Kasım b. Abdullah el Mecriti. Bugünkü İspanyanın başkenti olan Madrid'de doğduğundan el Mecriti nisbetini (atıf) aldı. Madrid, Müslümanlar tarafından kurulup, ismi; suyun aktığı yer manasına Mecrit verilmiştir.

2. Hakem döneminde Kurtuba ilim merkezi haline geldi. Mecridi erken sayılacak yaşta Kurtuba'ya yerleşip eğitimini orada aldı ve o dönemin en parlak ilim adamlarından biri oldu. 2. Hakemden sonraki halifeler döneminde de sarayın astronomiden en üst seviyede sorumlusu idi.

20 **Beyhaki** (994 – 1066); İran'ın Horasan bölgesinde yetişmiş meşhur hadis ve fıkıh âlimi.

Kurtuba'da 979 yılında astronomik gözlemler yapmış ve Aslan takımyıldızının en parlak yıldızı olan “ Regulus “u gözlemlediğini kaydetmiştir. Zamanının Endülüs'ünde Astronomi ve matematik alanının en iyisiydi. Onun için Endülüs'ün Öklid^[21]'i diye bilinen Mecridi, ticari aritmetik ve astronomi üzerinde bir okul kurmuş ve organize bilimsel araştırmaların temelini atmıştır. Talebesiyle birlikte Harezmi'nin^[22] “Zicü'l-Sindhind'i “ adlı eseri üzerinde çalışmış ve Zic'i^[23], Kurtuba meridyenine ve ay takvimine göre düzenleyip eserin içindeki astronomik cetvellere önemli ilavelerde bulunmuştur. Eserin bu hali 12. Asırda Bathlı Adelard^[24] tarafından Latinceye çevrilmiştir.

Battani'nin^[25] Zic'i üzerine de çalışmış ve ilavelerde bulunmuş, Zic onun sayesinde Avrupa da tanınmıştır. Batlamyus^[26]'un “Planisphaerium “ adlı eseri üzerinde çalışmış ve ona da önemli yeni bilgiler ilave etmiştir. “İhvan-ı Safa Risaleleri”^[27]'nin Endülüs'te tanınması tamamen onun vasıtası ile olmuştur.

Verimli bir âlim olduğundan arkasından çok sayıda talebe bırakmıştır. Özellikle astronomi eserleri telif etmiş, önceki astronomların yazdığı eserlere yeni bilgiler ilave etmiş ve gerekli yerleri eleştirmiştir. Harezmi'nin Zic'i ile ilgili yazdığı eserde usturlap hakkında verdiği bilgiler son derece dikkat çekicidir. Usturlap üzerine yazdığı müstakil eseri, 12. Asırda İtalyan

21 **Öklid**; MÖ. 330 - 275 yılları arasında yaşamış İskenderiyeli bir matematikçidir. Öklid gelmiş geçmiş matematikçilerin içinde adı geometri ile en çok özdeşleştirilen kişidir.

22 **Harezmi**; Ebu Abdullah Muhammed bin Musa el-Harezmi, matematik, gökbilim ve coğrafya alanlarında çalışmış ünlü bir Türk bilimci. 780 yılında Harezmi bölgesinin Hive şehrinde dünyaya gelmiş, 850 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

23 **Zic**; İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad.

24 **Bathlı Adelard**; İngiliz düşünür ve bilim adamı (Bath 1090 – Bristol 1160). İtalya, İspanya, Yunanistan, Anadolu ve Arap ülkelerini gezmeye çıktı. Yedi yıl süren bu geziden edindiği zengin bilgilerle yurduna döndü. Onu en çok meşhur eden, İslam matematiği ve astronomisini asıllarından Latinceye çevirerek Avrupa'ya tanıtmasıdır. Ayrıca Arapçaya Yunancadan çevrilmiş olan Eukleides'in Stoikheiai (Elemanlar) adlı matematik eserini Latinceye aktararak temel bir başvuru kaynağı kazandırmıştı.

25 **Battani** (858-929); Harran da doğup, Irak- Samarra yakınlarında ölen astronom, astrolog ve matematikçidir. Asıl adı Muhammed bin Cabir bin Sinan er-Rakki el-Harrani'dir. Ebu Abdullah künyesi ve Battani ismiyle meşhur oldu. Gerçek astronomik cetveli (zic) hazırlayan ilk ilim adamlarındandır. Tespit edip kullandığı bütün matematik ve trigonometri teknikleri hem Müslüman dünyada kullanıldı. Hem de Batı Avrupa'da 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Kopernik, Kepler, Tycho Brahe ve Galileo gibi ilim adamları tarafından da kullanıldı.

26 **Batlamyus**; Mısır veya Yunan asıllı Mısır-İskenderiyeli coğrafyacı, matematikçi ve astronom. Yaklaşık olarak MS 85 ve 165 yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yok. Müslüman âlimleri belki de Aristo'dan sonra en çok etkileyen bilim adamlarından birisidir.

27 **İhvan-ı Safa**; 10. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan bir felsefe grubunun taraftarlarına; halis kardeşler anlamında verilen isim. İhvan-ı Safa Risaleleri; bir nevi felsefe ansiklopedisi mahiyetindeki elli iki risaleden müteşekkildir.

matematikçisi Tivollili Plato^[28] tarafından Latinceye çevrilmiştir. Ayrıca vergiler ve ekonomi konusunda da yazdığı eserler de Latinceye tercüme edilmiştir.

EL MURADI

11. Asırda Endülüs'te yaşamış Muradi'nin günümüze ulaşan bir kitabı dışında hakkında başka malumat yoktur. Muradi'nin, “ Kitabü'l Esrar fi Netayî'l Efkâr “ (Fikirlerin Neticesindeki Sırlar) adlı esrinin yegâne nüshası Floransa'daki bir kütüphanededir. Eser 6. Alfanso'nun sarayında 11. Asırda istinsah (çoğaltma-kopya çıkarma) edilmiştir. Kitapta kale saatleri ve daha birçok farklı türden saat ile eğlenceli aletler hakkında bilgiler yer alır. Astronom Zerkali ile aynı dönemde yaşamış ve onunla birlikte evrensel usturlabı tasarlamıştır. Her iki âliminde yapmış olduğu çalışmalar Kastilya Kralı 10. Alfanso'nun “ The Libros del Saber de Astronomia “ isimli eserinde yer almıştır.

Muradi'nin yukarıda zikredilen eseri, 2008 yılında İtalyan şirketi “ Leonardo3 ”^[29] tarafından İngilizceye tercüme edilmiş, kitapta anlatılan aletlerde çalışır halde üçboyutlu görüntüleriyle beraber yayımlanmıştır.

Muradi'ni yazdığı bu kitap, mekanik mühendisliği hakkında Endülüs'te yazılmış tek eser olup, Siberetik (otomatik kontrol sistemleri) ilminin babası kabul edilen 12. Asırda Diyarbakır'da yaşamış olan Cezeri^[30]'den yaklaşık bir

28 Tivolili Plato; 1116'dan 1138'e kadar Barselona'da yaşayan 12.yüzyıl İtalyan matematikçi, gökbilimci ve çevirmen idi. İbrani ve Arapça belgeleri Latince 'ye çevirdi.

29 Leonardo3;Teknoloji kullanarak kültürel mirasın incelenmesi, yorumlanması ve halka açık olmasını sağlayan yenilikçi bir araştırma merkezidir.

30 Cezeri; Bedüzzamân Ebü'l-İzz İsmail b. er-Rezzâz el-Cezerî 12-13. Yüzyıl Mekanik alanında eser veren mühendis. Hayatı hakkında, kitabının girişindeki kısa açıklamanın dışında bilgi yoktur. 1181-1206 yılları arasında Diyarbakır Artuklu hanedanının himayesinde bulunduğunu söyleyen Cezerî, 1205'te tamamladığı Kitap fi Ma'rifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiyye (El-Câmi Beyne'l-İlmi ve'l-ameli'n-Nâfi fi Sınâ'ati'l-hiyel) adlı ünlü eserini Emir Nâsirüddin Mahmut'un isteği üzerine kaleme almıştır. Kitap altı kısma ayrılmış olup ilk dört kısım onar, son iki kısım da beşer bölümden meydana gelmektedir. Bu kısımlar su saatleri ve kandil saatleri, ziyafetlerde kullanılan kaplar ve sürahiler, el yıkama ve kan alma için kullanılan kaplar, çeşmeler ve mekanik yollarla hareket eden (otomatik) müzik aletleri, su pompalayan makineler, muhtelif aletler üzerinedir. Kitapta her aletin şekli renkli mürekkeplerle çizilmiş ve çalışması ayrıntılı olarak izah edilmiştir; bu ayrıntılar da çeşitli renklerle gösterilmiştir. Ayrıca şekillerde Arap harfleri kullanılarak bazı parçalar işaretlenmiş ve metinde bunlara göndermeler yapılarak açıklamaların anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Bazı nüshalarda ise bu harflerin ebced(bir hesaplama çeşidi olup, Arap alfabesindeki her harfin bir rakam değeri olduğu kabul edilerek yapılır.

asır önce yazılmıştır. Cezeri'nin bu eseri görüp görmediği hakkında bir bilgi yoktur. Eserde çizimleri yapılan mekanik aletlerden, bu kitabın doğu mekanik mühendisliğinden bağımsız olduğu anlaşılmıştır. Kitaptaki mekanik sistemler sonraları hem Endülüs hem de Avrupa'da kopyalanıp kullanılmıştır. Eserde çok yüksek dönme kuvvetinin iletilmesi için hem parçalı, hem de dış çemberli dişliler kullanılmıştır. Bu tür parçalı dişliler Cezeri'nin su makinalarında da görülür. Ancak bu makinalara Avrupa'da 14. Asrın ikinci yarısına kadar rastlanmaz.

Muradi'nin eserlerinde görülen bir diğer husus, denge için civanın kullanılmış olmasıdır ki; İslam medeniyetinde yapılan başka mekanik aletlerde de denge unsuru olarak kullanılmıştır.

Eserde dört adet mekanik oyuncak, on sekiz adet su ile çalışan saat, dört adet savaş makinası, iki adet suyun kaldırma gücüyle çalışan alet, bir adet güneş saati ile dört adet ek bulunur.

Harflerin taşıdığı sayı değerlerine dayanan hesap sistemi şeklinde de tarif edilmektedir) değerleri göz önüne alınmış, bazılarında da henüz açıklanamayan gizli bir harf sistemi kullanılmıştır. Metinde aletlerin genel açıklaması verildikten sonra imal sırasına göre parçaların teker teker yapımı anlatılarak bunların montaj usulü nüshalarında sanat tarihçilerinin ilgisini çekecek düzeyde süslemeler vardır. Kitapta anlatılan su saatlerinden biri 1976'da Dünya İslâm Festivali için Londra Bilim Müzesi'nde, diğeri de 1/2 ölçeğinde İstanbul Teknik Üniversitesi'nde yeniden yapılmış ve çalıştırılmıştır. İstanbul nüshaları Bodleian nüshasından daha iyi olduğu için Ahmet Yusuf el-Hasan neşrinin önceki yayınlarda karanlık kalmış bazı noktalara ışık tutacağı tabiidir. Bu çalışmalarla bilim dünyasına tanıtılan Cezerî ve kitabı hakkında çeşitli yorumlar ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak bunlardan önce kitabının mukaddimesinde yer alan Cezerî'nin şu görüşleri dikkate alınmalıdır: “Benden çok evvel gelen âlimlerin kitaplarını ve onları takip edenlerin çalışmalarını gözden geçirdim... Nihayet nakillerden kurtuldum, başkalarının yaptıklarından sıyrıldım ve problemlere kendi gözümle bakabildim... Uygulamaya dönüştürülemeyen her teknik ilmin doğru ile yanlış arasında muallakta kaldığını gördüm”. Cezerî, kendisinin Helenistik çağdan 13. yüzyıla kadar uzanan bir mühendislik geleneğinin İslâm dünyasındaki bir devamı olduğunun bilincindedir. İslâm dünyasında Musaoğulları ile başlayan bu gelenek Cezerî'de zirveye ulaşmıştır. Cezerî kendi yaptığı abidevi su saatinin Pseudo-Archimedes'in yaptığı su saatine dayandığını söyler. Kitabının dördüncü kısmında çeşmeler üzerindeki çalışmaları sırasında Musaoğullarından ve ayrıca Bizanslı Apollonios'un otomatik müzik aletleri üzerine yazdığı eserden de bahseder. Bu arada kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen aletleri de zikretmiştir. Cezerî esas itibarıyla bir mucit değil bir mühendistir ve görevinin kendinden öncekilerin yapmış oldukları aletleri mükemmelleştirmek olduğu kanaatinde. Bu noktadan bakıldığında eserinde teori ile pratiğin eşit ağırlıkta olduğu, hatta bazı yazarlara göre aletleri yapmak için gerekli pratik bilgi ve kuralların ağır bastığı hissedilir. Gerçekten de o, çalışmasının pratik hayatta işe yarar bilgiler türünden olduğunu özellikle belirtir. Cezerî'nin birde yaptığı “filli su saati” var ki bugün Dubai'de İbni Batuta alışveriş merkezinde 8-9 katı büyüklüğünde bir numunesi çalışır vaziyette dir. İnsanlığın çeşitli dönemlerinde evrenselliğine duyduğu hayranlığı göstermek için bu ayrıntılı saati tasarlamıştır. Bu zenginliği eserine yansıtmak üzere kullandığı Yunan (Arşimet) su prensiplerini, Hint saati gati ve Hint fili, Mısır Zümrüdüanka'sı, Arap figürleri, İran halısı ve Çin ejderleriyle takviye etti. Kale üzerindeki figürün Selahattin Eyyubi olduğu, Cezerî'nin büyük lidere duyduğu saygıyı ifade etmek için kullandığı düşünülmektedir. Ayrıca, saatte kullandığı her hayvan bir miti dile getiriyordu; Fil: Kraliyet ve soyluluğu, Zümrüdüanka: Yeniden doğuş ve hayatı, Ejder: Güç ve yenilmezliği.

ZERKALİ (Ö. 1100)

Asıl adı, Ebu İshak İbrahim b. Yahya en Nakkaş et Tuleytuli el - Kurtubi dir. Zerkali ise mavi gözlü manasında kullanılan bir lakap olması gerek. Hayatı hakkında çok şey bilinmemektedir. Muhtemelen 11. asrın ilk çeyreğinde yaklaşık 1029'lu yıllarda Toledo'da doğmuştur. Künyesinde hem Tuleytulanın hem de Kurtubi'nin geçmesi, öldüğü yere nispetinden olabilir. Çünkü son dönemlerinde Toledo Hıristiyan krallıkların eline geçtiğinden Kurtuba'ya göç etmiş ve orada ölmüştür.

Zerkali pulu

Sanatkâr bir aileden gelen Zerkali, el sanatlarında gösterdiği maharetten ötürü Toledo kadısının hizmetine girmesine vesile olmuştur. Yaptığı gözlem aletleri ile kısa sürede dikkatleri üzerine çekince kendisine astronomi alanında yetişmesi için imkân tanınarak çeşitli kitaplar sağlanmıştır. Astronomi çalışmalarını 1061 – 87 yılları arasında Toledo'da kurduğu rasathanesinde yapmıştır.

Yunan bilim adamlarına karşı Endülüs'te başlatılan eleştirilere katılmış, özellikle Batlamyus astronomisine ciddi eleştiriler getirmiştir. Batlamyus, güneşin sisteminin yörünge noktasını sabit ve ta'dil (değişken-değiştirme) merkezini değişmez kabul ederken, Zerkali aksine dünyanın gerçek yörünge noktası hareketinin ve güneşin ta'dil merkezinin asırlık değişikliğe bağlı olduğunu keşfedip bunu bir kanunla sabitlemiştir.

Dünya ile güneş arasındaki mesafeyi de ölçen Zerkali, bu mesafeyi güneş yörüngesine dayanan gün dönümleriyle gece ve gündüzün eşitliliğinin presesyonuna (gerilemesine) intibak ettirebilmek için Toledo'da dört yüz iki den fazla gözlem yaptı ve presesyon genişliğini de aynı tarzda doğru olarak hesapladı.

Dakik gözlemler neticesinde düzenlediği güneş, gezegenler ve diğer yıldızların hareketiyle ilgili Tuleytula cetvelleri adı verilen "Zic ve Almanak"^[31] 12. Asırda Cremonalı Gerard tarafından Latinceye tercüme edildi ve Avrupa'da matematiğe dayalı astronominin doğmasına vesile oldu. Bu cetveller de kısa sürede Avrupa'nın her tarafında kullanılmaya başlamıştı.

Zerkali'nin astronomi tarihine imzasını atmasını sağlayan en önemli icadı belki de "Safiha" adı verilen evrensel usturlabıdır. Bu usturlap ile ilgili olarak yazdığı " Kitabü'l – Amel Bi's- Safia ez- Ziciya " daha sonra Latinceye, İbraniceye ve diğer bazı Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Osmanlı âlimi Mirim Çelebi Safiha ile ilgili olarak 2. Bayezid'in emriyle eserin konusunu oluşturan usturlap hakkında Farsça bir risale yazmıştır; bir nüshası Kandilli Rasathanesi Bilim Tarih Müzesindedir.

CABİR BİN EFLAH

Endülüs'te yetişen astronom ve matematik âlimi, künyesi Ebu Muhammet olup Avrupa'da Geber ismiyle şöhret buldu. 12.asırda Sevilla'da doğan Cabir'in hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Genellikle Batlamyus'u eleştiren bilgin olarak tanınır. Batlamyus'un hacimli "El Mecisti " isimli eserindeki yanlışları düzeltmek üzere telif ettiği " Kitabü'l Hey'e fi İslahi'l Mecisti" adlı eseri Latince ve İbraniceye tercüme edilmiştir.

Cabir'in eserinde asıl dikkati çeken husus, girişinde küresel trigonometri ile ilgili verdiği bilgilerdir. Zaten ilme en önemli katkısı batı trigonometrisi üzerinde olmuştur. Özellikle, "Regiomontanus'un"^[32] " De Triangulis- Üçgenler" adlı eserinde açık bir şekilde görülmüştür. Batı bilim dünyasında bu mevzu ile ilgili bilgilerin esas kaynağı Cabir'in eseridir.

Cabir'in astronomiye önemli katkılarından biri, icat ettiği halkalı bir astronomi aletidir. Alet üzerinde bulunan bir halka ile muhtelif düzlemlere

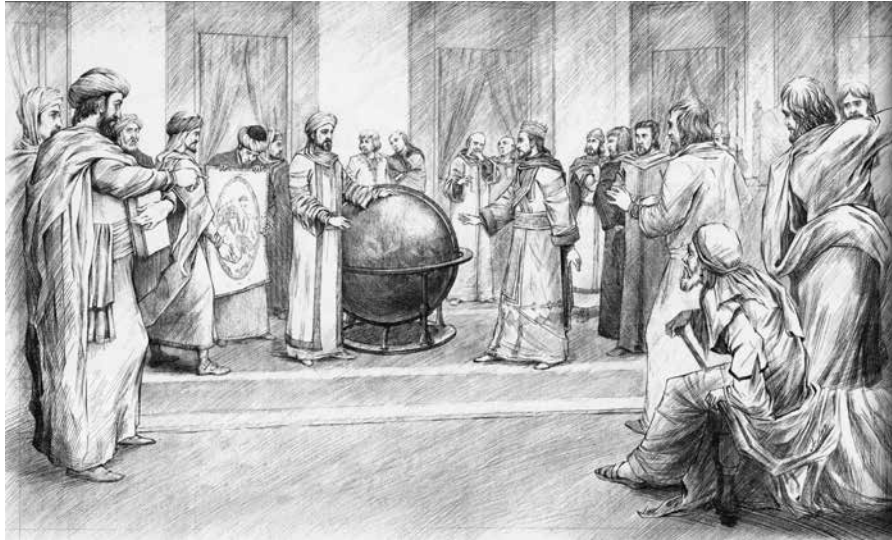
31 **Almanak**; Yılın, bayram, yıldönümü gibi belli günlerini, birtakım gökbilim, meteoroloji bilgilerini, kimi alanlarla ilgili istatistikleri vb. veren kitap biçiminde takvim

32 **Regiomontanus** (1436-1476); Almanya da doğup Roma da ölmüştür. Müslüman ve Yunanlı bilginlerden yararlanarak 1464 yılında yayınladığı "her çeşit üçgen üzerine beş kitap" Avrupa da yayımlanmış trigonometri üzerine en önemli ilk kitaptır.

göre rasat yapabilme imkânı sunuyordu. “Cabir’in teodoliti” diye bilinen alet Avrupalı astronomlar tarafından da referans alınarak başka aletler yapılmıştır. Bu aletten ilk defa Cabir’e de referans vererek bahseden Regiomontanus olmuştur.

İDRİSİ (1098-1166)

Asıl adı, Muhammed Şerif el- İdrisi, Cebelitarık boğazının Fas tarafındaki Septe şehrinde doğdu. Sicilya adası Palermo’da vefat etti. Fas’taki İdrisiler hanedanının kurucusu 1. İdris^[33]’in soyundan geliyor. Ondan dolayıdır ki, Künyesinde de görüldüğü üzere şeriftir^[34]. Ortaçağın en büyük haritacılarından biri olan İdrisi, aynı zamanda Eski Mısır bilimci ve botanikçidir. İdrisi aslında Faslı olmakla beraber eğitimi Kurtuba’da tamamlamış olup yaşadığı dönemde Endülüs’e Fas merkezli Muvahhitler Hanedanlığı hâkimdi. Ondan dolayı onu kısmen de olsa Endülüslü kabul ettik.

İdrisi’nin yazdığı coğrafya kitabı ve meşhur dünya haritasını Sicilya’daki Norman Kralı 2.Roger’a takdim ederken temsili resim.

33 İdris; İdrisiler devletinin kurucusu İdris bin Abdullah bin Hasan, Hz. Hasanın torunudur. Mekke yakınlarında Hz. Hüseyin taraftarlarıyla Abbasiler arasında meydana gelen “Fah” savaşından sonra Arap yarımadasını terk etmiş ve 788 yılında Fas’ta Velile’ye yerleşmiştir. Buradaki Evrebe kabilesiyle iyi ilişki kuran İdris, kabilenin dini ve siyasi lideri oldu. Böylece Velile merkez olmak üzere Fas’ta hüküm sürecek olan İdrisiler’in temelini attı.

34 Şerif; Hz. Hasan’ın soyundan gelenlere verilen isim.

İdrisi’nin bir başka özelliği de bizim Orta Çağ Aydınlığı adlı birinci kitabımızın kapağında kendi dünya haritasını Norman Kralı 2. Roger’a takdim ederken temsili olarak resmedilmiş. Hayatının ilk dönemlerini Endülüs ve Kuzey Afrika da seyahatlerle geçirmiş, daha henüz on altı yaşında 1115 yılında Anadolu’yu ziyaret etmiş, İngiltere dâhil olmak üzere Avrupa’nın pek çok ülkesini gezmiştir. Bir ara Kurtuba’ya yerleşmişse de 2. Roger’ın krallığının ilk yıllarında Palermo-Sicilya’ya gitmiş ve orada vefat etmiş.

Müslüman olmasına rağmen Sicilya’nın Norman Kralı onu ülkesine davet etmiş ve ona hürmet göstererek hizmetine aldı. İdrisi, 2. Roger için dört yüz kg. ağırlığında gümüşten bir dünya küresi yapmış, kürenin üzerine yedi kıtayı isabetli bir şekilde yerleştirmiştir. Kürede ticaret yollarını, gölleri, nehirleri, büyük ovaları ve dağları göstermiştir. Onun haritaları Avrupa’da üç asır boyunca pek değişiklik yapılmadan kopyalanmıştır.

2.Roger için yazmış olduğu “Nüzhetü’l-Müştak fi İhtiraki’l Afak” isimli eseri, coğrafya alanında meşhur olmasını sağlamıştır. Eserde dünya haritasının yanında çok sayıda bölge haritasına da yer verilir. Bir dünya coğrafyası olan kitap orta çağ İslam dünyasındaki en kapsamlı çalışmalardan biridir.

İdrisi, botanik alanında da eser telif etmiştir. Tıp tarihçisi Ebu Useybia şunu söyler; basit ilaçların etkileri, faydaları, menşeleri ve özellikleri hakkında “Kitabu’l-Edviye el-Müfreda” adında bir kitabı vardır.

Roger Garudy’ye göre İdrisi, ondan dört asır sonra gelen, Avrupa’nın en büyük Hollandalı coğrafyacısı Mercator^[35]’u etkilemiştir. Buna yakın bir beyanda, Kristof Kolomp ve Vesco da Gama’nın kullanmış olduğu haritalar İdrisi den

35 Mercator; Gerçek adı Gerard De Kremer olan Gerardus Mercator, Mercator harita projeksiyonunu geliştiren coğrafyacı ve kartografci(harita) dır. Belçika topraklarında yer alan Flandre’de 1512 yılında doğdu ve Almanya’nın sınırlarında yer alan Duisburg’da 1594 yılında vefat etti. Mercator, bu bilimlerin dışında astronomi, tarih, manyetizma ve felsefe alanları ile ilgilendi. Kartografya adına ortaya koymuş olduğu harita projeksiyonu enlem ve boylam yer alması bakımından navigasyon için önemli yere sahipti. Bu projeksiyon günümüzde kullanılmaktadır. Dünyanın düzleme aktarılması bakımından en etkili yöntemlerin başında gelmektedir. Projeksiyon dışında atlas ve dünya haritaları bulunmaktadır. Osmanlı’nın son âlimlerinden Kâtip Çelebi’yi etkilemiştir. Fuat Sezgin hoca onun haritasını inceledikten sonra şu kanaatini beyan eder, Felmeng’te yaşayan bir adam Asya’nın nehirlerini göllerini nereden bilecek. İslam dünyasından başka hiçbir bölgede o dönemde boylam değerlerine göre harita yapma bilgisi yoktu. Avrupa’da İspanya ve Portekiz hariç 18. Yüzyıla kadarda olmadı. Dolayısıyla elindeki harita doğu İslam dünyasındaki haritalardan alınmıştır.

alınmıştır ifadesidir. Aslında bu bilgiler tashihe muhtaçtır. Onun yerine belki de şöyle dememiz daha uygun olur; yukarıda zikredilen haritalar İdrisi den de büyük oranda faydalanılarak İslam dünyasında çizilen haritalardır. Çünkü İdrisi den 350-400 sene sonraki bir süreçte İslam dünyasındaki haritacılık daha ileri bir safhaya ulaşmıştır.

İBN – TUFEYL (1106-1186)

Avrupa'da Abubacer olarak bilinen İbn-i Tufeyl ya da tam adı ile Ebu Bekir Muhammed bin Abdal Malik bin Muhammed bin Tufail el Kaysi el-Endülüsî, 1106 yılında Endülüs'te dünyaya gelmiş 1186 tarihinde de Marakeş - Fas'ta vefat etmiştir. Felsefe, tıp, matematik, astronomi, edebiyat alanlarında iyi bir eğitim almış ve Muvahhidi^[36] hükümdarı Ebû Yâkûb Yûsuf'un saray doktoru ve özel danışmanı olarak vazife görmüştür. Zamanının birçok bilim dalında uzmanlaşmış olmasına rağmen İbn-i Tufeyl'i bütün dünyaya tanıtan, felsefi roman Hayy Bin Yakkân (Uyanık'ın oğlu Diri) adlı eseridir.

Dünyada felsefi romanın ilk örneği olan bu eser Ahmet Hamdi Tanpınar^[37]'ın deyişyle "Müslüman âleminin tek romanı" olup, 14.asırdan itibaren dünyada belli başlı dillere tercüme edilmiştir. İlk İngilizce tercümesi 1709 yılında ortaya çıkmış, bundan sadece on bir yıl sonra Daniel Defoe^[38]'nin Robinson Crusoe'un hayatı ve sıra dışı maceraları adlı romanı yayınlanmıştır.

Hayy Bin Yakkân, bir adada tek başına kalan bir adamın hakikati keşfini anlatıldığı eserde önemli noktalardan birisi, İslam felsefesinde ve dönemin doğa bilimcilerinde sıklıkla karşılaşılan evrim fikrine sahip olmasıdır. İbn Tufeyl'de kendi evrim kuramını (burada bedeni evrim değil fikirlerin evrimi kastedilmiştir) bu eserinde şekillendirmiştir.

36 Muvahhidler; On ikinci ve on üçüncü asırlarda, Marakeş-Fas merkezli, Endülüs, Fas ve Tunus'a kadar bütün batı Müslüman ülkelerine hâkim olan berberi bir hanedanlık.

37 Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962); İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi (1923); liselerde, yüksek okullarda çeşitli dersler okuttu, İstanbul Üniversitesi'nde Yeni Türk Edebiyatı profesörlüğüne atandı (1939), Milletvekiliği (1942-1946), Milli Eğitim müfettişliği gibi görevlerden sonra tekrar, ölümüne kadar süren, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ndeki profesörlüğüne döndü (1949).

38 Daniel Defoe; (1660-1731) İngiliz romancı ve gazeteci. Robinson Crusoe adlı eseriyle tanınır. Din eğitimi gördü. Yayınladığı broşürlerinden dolayı 2 yıl hapis yattı. Robinson Crusoe'yu 60 yaş dolaylarında yazdı. Defoe'ya büyük ün kazandıran bu eserde, Robinson Crusoe'nun, bindiği gemi batınca ıssız bir adaya çıkarak orada 28 yıl tek başına yaşama mücadelesi verişini ve kendisine güvenen kişinin her güçlüğü yeneceğini anlatır.

Hayy İbn Yakkân

W. Montgomery Watt – Pierre Cachia'nın ortaklaşa yazdıkları Endülüs Tarihi adlı eserde bu hikâyeyi şöyle anlatırlar; “**Hayy Bin Yakkân adlı hikâyenin temel konusu, beşeri melekelerin eğitim yoluyla en güzel hakikate ulaştırılması. Edebiyat tarihi zaviyesinden söylenebilir ki, İbn Tufeyl eserin tam adını ve genel konusunu İbn Sina'nın (980-1037) erken dönemde yazdığı bir eserden almıştır. Bununla beraber İbn Sina'nın eseri felsefi bir makale olup, kahramanı yani Hayy b. Yakkân daha çok bir sembol idi. İbn Tufeyl ise bu sembolü, bir ceylanın yetiştirdiği çocuktan bahseden halk hikâyesiyle birleştirdi. Geleneksel inançlarla ve sosyal bağlarla yüklenmemiş bir ada münzevisinin zihinsel gelişimini tasvir etmek suretiyle İbn Sina'nın kurgusunu ete kemiğe büründürdü. Bu**

özelliğinden dolayı eser Rousseau[39]'nun "Emile[40]" adlı eserinin müjdecisi olabilir. Felsefe ile halk hikâyeciliğinin eserde alışılmadık birlikteliği, Arap edebiyatına, çağımıza kadarki en inandırıcı ve cazip hikâyeyi kazandırmıştır."

Hikâyenin kahramanı Hayy, çocukluktan başlayarak hiçbir beşerle ilişkisi olmaksızın ıssız bir adada bir ceylan tarafından büyütülmektedir. Çevresinde gördüğü şeylere karşı kişisel düşünceleri sayesinde tedrici olarak, Allah doktrini de ihtiva eden mükemmel bir felsefi düzen oluşturur ve bir dereceye kadar tasavvufi vecde ulaşır. Daha sonra meskûn bir adadan ıssız adaya Absal isimli bir genç gelir. Bu genç uzlete^[41] çekilmek suretiyle tasavvufi düşünceler edinmek amacındadır. Bu iki gencin mülâhazaları karşılaştırılınca, Hayy'ın, felsefe yoluyla ulaştığı dininin, geleneksel dini eleştiren sufi Absal'ın ulaştığı dinin benzeri olduğu ortaya çıkar. Şimdi Hayy, Absal'ın geldiği meskûn adadaki halkı, kendi inanisine geçirmek için şevklidir. Meskûn adanın yöneticisi Absal'ın arkadaşı Salaman'dır. Salaman ise; dinin zahiri kurallarına uyan ilahi tebliğin kendine verdiği kadarıyla yetinen bir dindar olduğu için o gündelik işleriyle meşgul olup adaya gelmez. İlk başlarda, halk Hayy'ı çok sever ve ona ilgi gösterir. Fakat Hayy ve Absal'ın anlattıkları; gündelik, geleneksel ve sosyal hayata ters düşüğe halkın onların verdikleri şeyi istemediklerini ve kabul etmeyeceklerini keşfederler ve adaya geri dönerler.

Büyüleyici bir üslupla anlatılan hikâye, öncelikle din ve felsefenin ilişkisine dair güncel sorunlardan bahseder. Hikâyede Hayy: Halis felsefeyi, Absal ise felsefi dini veya tasavvufu, Salaman ise şeriatı temsil ediyor. Üç şahıs ile temsil edilen, felsefe, tasavvuf ve şeriat ise yazar tarafından ezeli hakikatin farklı tezahürleri olarak gösterilmektedir.

İbn Tufeyl, yukarıdaki hikâyede belki de kendi felsefesini (itirazları bertaraf etmek için) bir dereceye kadar sembolik dille dünyaya sundu. Murabıtlar^[42]'dan

39 **Rousseau**; Tam ismi, Jean Jacques Rousseau, 18. Asrın büyük Fransız düşünürü ve deneme yazarı. "Toplu Sözleşme" adlı eseriyle Büyük Fransız İhtilalinin ilham kaynağı olmuştur.

40 **Emile**; Jean Jacques Rousseau tarafından yazılan eğitimin doğası ve insanın doğası üzerine bir risaledir. Rousseau tarafından, bütün yazılarının en iyisi ve en önemlisi sayılmaktadır.

41 **Uzlet**; Belirli bir ruhsal olgunluğa ulaşmak amacıyla dünya hayatından ve sosyal çevreden uzaklaşarak arzuları sınırlamaya çalışma.

42 **Murabıtlar**; 1057-1147 tarihleri arasında Marakeş – Fas merkezli Kuzey Afrika, İspanya ve Balear adalarına Hâkim olarak İslam devleti kuran berberi hanedan.

kalan felsefeye karşı sert Maliki ulemasının muhalefeti bunda tesirli olabilir. Gerçi kendi döneminde iktidarı eline geçiren Muvahhitler felsefeye karşı toleranslı olsa da, önceki dönemden gelen yapı devam ediyordu.

İBN RÜŞD (1126-1198)

Kurtuba - Endülüs'te doğup Marakeş - Fas'ta vefat eden İbn Rüşd, Filozof, fakih ve hekim aynı zamanda da meşşai^[43] okulunun da son temsilcisidir. Seçkin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Kendisi gibi babası da, dedesi de Kurtuba kadılığı yapmıştır. Kurtuba Cami imamlığı da yapan dedesinin de ismi İbn Rüşd olduğundan, ayrıt edebilmek için meşhur filozofa "hafid-torun" denmiştir.

Aristonun eserlerine sadık kalarak onları şerh (yorum) ettiğinden İslam âleminde "Şarih"^[44], Latin dünyasında "commentator" ünvanıyla tanınmıştır. Batı Avrupa'da ismi, İbn Rüşd adının tahrif edilmiş şekliyle "Averroes"^[45] olarak anılmış, Endülüs'teki Yahudiler tarafından ise, "Aben Roşd" diye telaffuz edilmiştir.

1169 yılında Sevilla kadılığına tayin edilen İbn Rüşd, Muvahhit Hükümdarı Ebu Yakup Yusuf'un isteği üzerine Aristo'nun eserlerini şerh etmeye başlar. Kurtuba'dan uzak kalması sebebiyle aradığı kaynak eserleri bulamadığından yakınıdır. Sonrada 1171 yılında Kurtuba baş kadısı olur.

İbn Rüşd'e göre felsefe ve dinin kendilerine özgü prensipleri vardır. Bunlar birbirinden farklı olmak durumunda, birinin diğerine karıştırılması yanlışlıklara sebep olmaktadır. Öyleyse dini meseleleri din çerçevesinden, felsefi problemleri de kendi içinde değerlendirilmesi icap eder. Bu demektir ki ikisinin doğrusu kendi bünyesi içinde belirlenecek. Ona göre filozofların şeriatın ilkeleri konusunda tartışıp konuşmaları caiz değildir. Çünkü her disiplinin kendine has prensibi vardır. Bir disiplin hakkında hüküm veren kişiyi onun hükümlerini kabul etmesi icap eder.

43 **Meşşai**; İslâm dünyasında Aristocu felsefeye verilen isim.

44 **Şarih**; Yorumcu

45 **Averroes**; İbn Rüşd

Rafael'in meşhur Atina Okulu tablosu ve İbn Rüşd

İbn Rüşd'ün gerek orta çağ İslam ve Latin dünyasında gerekse 19.asırdan beri İslam âleminde en çok tartışılan fikirlerinden biri vahiy-akıl veya din-felsefe veya onun ifadesiyle şariat-hikmet ilişkisidir. Bu mesele filozof tarafından temel mesele olarak ele alındığından, ilk dönemlerde özellikle Aristo'ya yazdığı küçük şerhlerde bu konuyu sadece hatırlatmalarla yetinirken, orta ve büyük hacimli eserlerde daha fazla temas eder. Fakat asıl son dönemlerinde kaleme aldığı ve ilahiyat meselesini enine boyuna incelemeye çalıştığı üç eserinde din-felsefe ilişkisine daha yoğun bir şekilde yer verir. Gazzali'nin meşhur "Tehafütü'l Felasife" adlı eserine reddiye olarak yazdığı "Tehafütü Tehafütü'l Felasife" ve bundan sonra kaleme aldığı "El- Keşfan Menahici'l Edille" de bu konuları tartışır. Ona göre, felsefe okuduğu için sapıtanların bulunması felsefeyi yasaklamayı gerektirmez. Nitekim fıkıh okuyanlardan da yoldan çıkan pek çok insan olmasına rağmen kimse insanları fıkıh okumaktan alıkoymamaktadır. İbn Rüşd'e göre akıl ve nakille gelen bilginin yani delile dayalı bilgiyle şeriata dayalı bilginin bir birine uygun düşmemesi durumunda çözüm nâkile dayalı bilgiyi tevیل etmektir.

Ebu Mervan b. Cülcül ve Ebu Cafer et-Tercali gibi âlimlerden tıp öğrenimi gören, İbn Tufeyl gibi devrin önde gelen hekimleriyle beraber çalışan ve Muvahhidler sarayında özel doktorluk yapan İbn Rüşd'ün dini fetvaları kadar özel reçetelerine de önem verilirdi. Tıp alanında telif-tercüme yirmi

üç kadar eser kaleme aldığı fakat bunlardan ancak on sekizi günümüze ulaşmıştır. Bunların en önemlisi tıbbın genel kanunları üzerinde bir inceleme olan " El-Külliyat fi't-Tıp"dır.

İbn Rüşd'ün ölümünden sonra Endülü's'te siyasi karışıklıklar çıktığından ve o bölgelerde kısa sürede İslam hâkimiyetini son bulması sebebiyle Batı İslam dünyasında onun fikirleri yeterli yankı bulmadı. Esasen Doğu İslam dünyasında da fikirlerinin pek rağbet gördüğü söylenemez. Daha çok eleştirmek üzere ondan söz eden kaynaklar vardır.

Filippino Lippi tarafından yapılan Aziz Thomas'ın zaferi ve İbn Rüşd adlı tablo

14.asırda felsefeye özellikle meşşailik ve onun tesirinde kalan eşarilik^[46] kelamına ve Şii düşüncesine ağır tenkitleriyle tanınan İbn Teymiye^[47], İbn Rüşd'ün dini ve felsefi fikirlerini eleştirir. Ancak Aristo'nun fikirlerini en güzel şekilde onun açıkladığını, görüşlerinin sahih nakille, sarıh aklın uzlaştırması noktasında İbn Sina'ninkinden daha doğru ve tutarlı olduğunu söyler.

İbn Teymiye den sonra gerek benimseme gerekse eleştirme noktasında yaygın bir İbn Rüşd literatürü ortaya çıkmıştır. Mesela akıl - nakil tartışması tekrar

46 Eşarilik; İslam düşüncesinin kelim akımlarından biri. Hikmet ya da akıl felsefesi olan Mutezile'ye tepki olarak doğmuştur. Eşarilik, metafizik konuların akıl ile halledilemeyeceğini, imanın akıldan üstün olduğunu savunur. İslam dünyasının bu en kuvvetli kelam akımı kendi adını, mesleğin kurucusu olan Ebu Hasen-i Eş'ari (öl: Bağdat, 935) den almaktadır.

47 İbn Teymiye (Ö.1328 Şam);13.asrın sonları 14. Asrın başlarında Selef akidesini ihya için faaliyet gösteren İbn Teymiye, ilim ve düşünce adamlarının en fazla tenkit edilenlerinden biridir. Selefiyye mezhebini savunmak, inanç sistemini sahabe ve tabiin zamanındaki şekle çevirmek isteğiyle yola çıkan İbn Teymiye, zaruri olarak nakli tercih etmiştir. Ona göre Kur'an ve sünnetten başka kurtuluş yolu yoktur. Bu sebeple akıl, naklin karşısına konulamaz. Esas olan nakildir; akıl ise idrak ve tasdik edicidir. Onun en çok tenkit edildiği yönü, bid'at hakkındaki görüşleridir.

gündeme getirerek yeni bir akım başlatmak isteyen Fatih Sultan Mehmet'in ulemayı Gazzali ve İbn Rüşd'ün fikirlerini değerlendirmeye teşvik etmesi üzerine Osmanlı uleması Gazali'den yana tavır aldığı bilinir. Hatta bazı mahfillerde ulemanın bu tercihiyle beraber düşüncenin yavaşladığı söylenir.

İbn Rüşd'ün İslam toplumuna etkileri sınırlı kalırken, batıya tesirleri hem çok yönlü olmuş hem de uzun asırlar devam etmiştir. Hatta günümüzde bir kısım ilim ve düşünce adamı, İbn Rüşd'ün fikirlerini modern bilim ve düşüncenin oluşumunda önemli roller üstlendiğini belirtmektedir. Nitekim Avrupa Birliği onu; Avrupa'nın fikir mimarlarından kabul etmiştir. Onun batıya tesirleri; Latin İbn Rüşdcüler, Skolastikler^[48] ve Yahudi İbn Rüşdcüler olmak üzere üç gruba ayrılır.

İbn Rüşd'ün batıda ilk tanınması eserlerinin Latinceye çevrilmesiyle olmuştur. Bu eserleri çevirenlerin başında efsanevi kişiliğe sahip olan Michel Scot^[49] yer alır. Daha sonra onun eserlerinin tercüme faaliyetine başkaları da katılır. Ernest Renan^[50]'a göre Michel Scot'un batı düşünce tarihine yaptığı en önemli hizmet İbn Rüşd'ü ilk defa tanıtmış olmasıdır.

Ibn Rüşd

48 Skolastikler; Orta Çağda kilisenin baskın olduğu bir dönemde, tek doğrunun İncil'deki düşünceler olduğunu savunanlar.

49 Micheal Scott; 13. asır ortaçağında Toledoya gelerek Arapçadan Latinceye tercüme faaliyetlerine katılan bilgin.

50 Ernest Renan (1823-1892); Erken Hıristiyanlık tarihi ve siyasi teoriler üzerine etkili tarihi araştırmaları ile tanınmış Fransız filozof ve yazar.

Paris'te başlayan ve bütün dünyaya yayılan İbn Rüşdcülük hareketi Rönesans'a kadar en etkili felsefi görüş olarak Latin dünyasının gündemini işgal etmeyi sürdürdü. Ancak bu hareketin en canlı olduğu bölge 14. asrın İtalyasıdır. İtalyan yazarı Dante de, filozoftan etkilenenler arasında. Hatta öyle ki meşhur eseri "İlahi Komedy"ında Hz. Peygamberi cehennemde gösterdiği halde Aristo, Eflatun gibi İbn Rüşd'ü de cehennemde göstermiyor. Bunları kendine yakın hissettiğinden cennetin dışında bir bahçede tasvir ediyor. Rönesans dönemi İtalyan ressamlarından Raphael'in meşhur "Atina Okulu^[51]" adlı tablosunda yer alan tek Müslüman yine İbn Rüşd'tür.

Başlangıçta filozofun fikirlerine ılımlı bakan skolastik düşünürler daha sonra ona karşı tavır almış, öte yandan Katolik kilisesi bu fikirleri yasaklayıp mensuplarını aforoz ederken, siyasi otoriteler de çok defa bu karara iştirak etmişlerdir. Skolastikler, İbn Rüşd'ün şerhleriyle birlikte, Aristo felsefesinin zengin birikiminin, kilise büyüklerinin eserlerini gölgede bırakacak kadar ilgi topladığını görünce, birazda Latin İbn Rüşdcüler^[52]'in tavırlarından rahatsız olarak, filozofun görüşlerini reddetmeye başladılar. Paris piskoposu Etienne Tempier 1270 yılında felsefe ve İbn Rüşd'ülük ile ilgili on üç maddelik yasaklama kararı yayımladı. Bugün Batı Avrupa müzelerini süsleyen, birçoğu da kiliselerde bulunan meşhur Rönesans ressamlarının yirmi civarında tabloları var. Hepsisi de İbn Rüşd'ün nasıl yenildiğini resmetmiştir. Yani Aziz Thomas^[53]'ın, İbn Rüşd'ü alt ettiğini; ayaklar altında ezildiğini gösteren resimlerdir.

1473-1543 yılları arasında yaşamış Polonyalı astronomi bilgini Kopernik^[54], hayatı boyunca İbn Rüşdcü olarak bilinen filozof ve bilginlerle yakın ilişkilerde

51 Atina Okulu; İtalyan ressam Raffaello Sanzio tarafından 1509-1511 yılları arasında yapılmış fresk (duvar resmi). Atina Okulunda ana konu felsefe ve astrolojiyi ilahiyat ile bağdaştırmaktır. Tabloda Antik Yunan filozof ve bilim adamları Rönesans sanatçıları tarafından temsil ediliyor. Yor. İbn Rüşd de bu tabloda Averroes adıyla yer aldı. Fresk Vatikan'da bulunmaktadır.

52 Latin İbn Rüşdcülüğü; 13. asırda İbn Rüşd etkisinde kalan bazı Latin filozofların ortaya koydukları bir düşünce hareketidir. İbn Rüşd'ün felsefesini takip edenler büyük bir çoğunlukla Paris Üniversitesi'nde konuşlanmışlardı.

53 Aziz Thomas veya diğer adıyla Aquinolu Thomas, 1225-1274 yılları arasında yaşayan, bilgi felsefesi, metafizik, siyaset ve ruhun ölümsüzlüğü konularındaki yorumlarıyla skolastik düşünceye önemli katkılar sağlamış Dominik (Katolik tarikatı) keşiş ve filozof.

54 Kopernik; Nicolaus Copernicus (d.1473 - ö. 1543) Polonyalı astronomi âlimi. Kopernik, bilim tarihine Kopernik Prensibi veya Kopernik Teorisi olarak geçen ve Dünya ile diğer gezegenlerin Güneş etrafında döndükleri esasını kabul eden heliosentrik (Güneş merkezli) esasını açıklamıştı. Yeni astronominin kurucusu kabul edilir

olduğu bilinmektedir. Öte yandan, Giordano Bruno^[55] ve Galile^[56]'nin, İbn Rüşd'ü ile temas halinde olduğu ve bazı konularda onun etkisi altında kaldığına inanılır.

İbn Rüşd, bir yandan ilim ve felsefenin temel konularında, öte yandan çeşitli İslami disiplinlerle Arap dili ve edebiyat alanında yazdığı eserler ve farklı yaklaşım tarzlarıyla, klasik İslam düşüncesinin en son ve en büyük temsilcilerinden biri olduğu gibi, Aristo'dan sonra gelen "Helenistik dönem"^[57]'in ve orta çağ bilim ve düşüncesinin en büyük şahsiyetlerinden biri olmuştur.

İbn Rüşd, din ilimleri, mantık, tabiat bilimleri, metafizik, psikoloji, zooloji, astronomi, tıp, politika ve ahlak gibi pek çok konuda eser kaleme almış, Aristo'nun eserlerine yazdığı kısa, orta ve büyük ölçüde şerhleriyle orta çağın en büyük yorumcusu unvanını kazanmıştır.

Batıda, matbaanın icadından sonra kitabı en çok basılan kişi İbn Sina ile beraber İbn Rüşd'tür. Ayrıca matbaada ilk basılan kitaplardan biride yine İbn Sina'nın "Kanun"unun yanında İbn Rüşd'ün "külliyyatı"dır.

İbn Rüşd ile ilgili en netameli konu, onun Aristo ve Gazali ile olan fikri durumudur. Roger Garudy, Endülüs tarihi adlı eserinde bu konuları şöyle değerlendirir:

“ İbn Rüşd, kendisini Aristo'dan ayıran fikri net bir şekilde ortaya koyar: Bütün varlıkları kendisine doğru çeken ve düşüncenin düşüncesi olan O, yani ilk hareket ettirici (Aristo'ya göre) nin, Yaratıcı, bir şeye ol der ve o olur diyen Kur'an'ın (Bakara,2/117) Allah'ı ile hiçbir alakası yoktur. İbn Rüşd'e göre; mademki dünya vardır ve oluşuma boyun eğmektedir, öyleyse Tanrı değildir. Allah ile ilişkisi nedir? Bir kere Her şey Allaha aittir

55 Giordano Bruno;1548-1600 yıllarında yaşayan İtalyan filozof, rahip, gökbilimci. Rönesans felsefesini biçimlendiren filozofların en önemlilerinden biridir.

56 Galile; (1564-1642) İtalya'nın Pisa şehrinde doğmuş, İtalyan fizikçi, astronom, matematikçi ve filozoftur. Rönesans devrimine büyük katkıları olan Galileo'ya modern fiziğin, gözlemsel astronominin ve bilimin babası gibi lakaplar takılmıştır.

57 Helenistik dönem; Doğu Akdeniz ve Orta Doğu uygarlık tarihinde, Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümüyle Romalıların Mısır'ı ele geçirdiği tarih olan M.Ö. 30 yılları arasındaki Helenistik Dönem, Yunan uygarlığının egemen olduğu bir dönemdir. Bu dönem boyunca bir yandan Yunan kültürü yayılırken bir yandan da Yunan halkı diğer halklarla birliktelik kurmuş, Yunanlı ve Doğulu değerler ve kültürler iç içe geçmiştir.

(Bakara,2/116). Beşeri bilgiden farklı olarak O'nda, bilme fiili ile yaratma fiili zamandadır. İlahi bilgi beşeri bilgiden farklıdır. Çünkü varlıkların varoluşu, bizim bilgimizin sebebidir, hâlbuki Allah'ın bilgisi varlıkların varoluş sebebidir.

İbn Rüşd'ün İslam düşüncesine temel katkısı; dogmatik değil aksine tenkitçi bir yaklaşım getirmiş, eleştirel bir felsefe armağan etmiştir. Kur'an'a uygun olarak tefekkürü ve aklı yücelten ve onların ulaşabileceği son noktaya kadar hakkıyla kullanmasını isteyen, ama sınırlarının ve ön kabullerinin bilincinde olan tenkitçi bir felsefe. Akıl ve tefekkürümüzün bütün imkânlarını sonuna kadar kullandıktan sonra da, idrakimizin ermediği noktaları bize açıklayıp gösteren vahye tam bir teslimiyetle bağlanmayı öğreten bir felsefe. Gazali, her felsefeyi Aristo felsefesiyle (veya en azından Aristo'nun Müslüman takipçilerinin felsefe imajı) özdeşleştirdiğinden, hayata ve inanca anlam kazandırmada felsefenin bu seçkin rolünü kavrayamamıştır. İbn Rüşd tarafından Gazali'nin felsefecilerin tutarsızlığı hakkındaki eserine yazdığı reddiye'deki keskinlik bundandır. Fakat aklın gücünün sona erdiği yerde vahye müracaat etme konusunda Gazali ile İbn Rüşd fikir birliği içindedir. İbn Rüşd: Ölüm, ruhun ölümsüzlüğü veya bedenlerin yeniden diriliş meselelerini ele alırken bu konuda felsefenin sınırlarını kabullenir ve o sahayı tamamen imana bırakır. O halde İbn Rüşd felsefesi, dogmatizme ve lafızcılığa kapılıp kalmayan bir ilahiyat için kurtarıcı bir hazırlık dersidir. İbn Rüşd, Aristo, el- Kindi ve İbn Sina gibi filozofları Gazali'nin yapmadığı şekilde daha derinlemesine tenkit eder.”

Bizim de İbn Rüşd konusunda en çok istifade ettiğimiz H. Bekir Karlığa'nın DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) da İbn Rüşd maddesindeki ifadesine göre: “İbn Rüşd hayatı boyunca dinle felsefeyi uzlaştırmak için büyük çaba sarf etmiştir. Batı dünyasında İbn Rüşd'cü bilinen Averroistler'in anladığı yahut anlattığı gibi dine karşı aklı esas alan bir rasyonalist değil Sünni ilahiyatı savunan bir Müslümandır”.

Yukarıda faydalandığım eserler bakımından İbn Rüşd ele alınmış. Onun hakkında farklı kanaatler de var. Fakat biz Endülüs'ü yazarken onun bağlamında İbn Rüşd'ü de yazıyoruz. Bizim özümüz Endülüs. Dolayısıyla Endülüs'le ilgili eserleri okurken yazarların İbn Rüşd ile ilgili kanaatlerini

buraya aktardık. Birde DİA'nın İbn Rüşd maddesinden esas itibari ile faydalandık ki, zaten o bizim temel başvuru kaynağımız. Yoksa İbn Rüşd ile ilgili yazılan değerlendirmeleri ele alarak burada bir portre ortaya koymadık. O bizim konumuzun dışında.

MUSA B. MEYMON (1135, KURTUBA-1204, KAHİRE)

Endülüs medeniyetinde yaşayıp öne çıkmış gayrimüslim âlimlerin en meşhurdur. Batıda Maimonides olarak bilinen İbn Meymun, Musevi cemaatinin en önemli âlim ve din büyüğü olup, kendi cemaati tarafından; "Musa'dan Musa'ya başka Musa gelmedi" tekerlemesiyle anılır. Uzun yıllar Mısır'da bulunmuş, burada Musevi cemaatine liderlik yaptığı için "reis" diye tanınır. Ortaçağın büyük düşünürlerinden olan İbn Meymun, aynı zamanda hahambaşı, yasa koyucu, talmud^[58] bilgini ve tabip olarak bilinir.

Benim için Endülüs hakkındaki en büyük sürpriz İbn Meymun idi. Oraya giderken onun hakkında hiçbir malumatım yoktu. Fakat gidince, İbn Rüşd kadar meşhur birisi karşımıza çıktı. Kurtuba da bulunan heykelini ziyaret ettik, kılık kıyafeti diğer Müslüman âlimler gibiydi. Hele Yahudiler için 2. Musa olması beni daha da şaşırttı. Acaba onun filozof olarak İslami gelenek içinde kabul edilmesinden dolayı bir abartı var mı, hakikaten de Musevi cemaatindeki yeri böyle önemli mi diye merak ettim? İzmir de yaşayan bizim ithal tesisat malzemeleri piyasasının üstatlarından ve Musevi olan dostum Jak Özel beyi aradım ve ona durumu anlatıp İbn Meymun hakkındaki görüşünü sordum; Jak abi: **valla Nazmi kardeş benim böyle işler ile pek alakam yok, pek de tanımam, onun da ismini duymadım dedi.** Acaba siz başka isimle mi onu tanıyorsunuz diye batıda bilinen ismini söyledim: Maimonides, Jak

58 Talmud; Yahudilerin dinî kanunlarını tefsir eden ve bu kanunlara göre ortaya çıkabilecek yeni problemlerine çözüm getiren en önemli derleme kitap. İbranca "Lilmod» (Öğrenmek, öğretmek) kökünden alınmış bir kelimedir ve kaideler, esaslar toplamı anlamına gelir. Yahudiler nazarında Kitab-ı Mukaddes'ten sonra en önemli yeri işgal eden Talmud iki kısımdır: 1. Mişna (Daha çok şifahî dinî gelenekleri ihtiva eder), 2. Gemara (bir nevi Mişna'nın tefsiridir). Genellikle dinler tarihçileri her iki yorumun M.S. 2. yy da yaşamış olan Yuda Hanasi adındaki bir haham tarafından yazıldığı görüşündedirler. Talmud'a inanan, gerçek anlamda bir Yahudi sayılmaz. Nitekim Karaim ve Habeşistan Yahudileri yalnız Tevrat'a inandıkları için hakiki Yahudilikten uzak tutulmuşlardır. Bir başka açıdan Talmud, 1. Filistin (Kudüs) Talmudu, 2. Bâbil Talmudu olmak üzere yine iki noktadan ele alınabilir. (L. Ma'luf, el-Müncid, s. 113). Kudüs Talmudu, Bâbil Talmudu'ndan daha önemli ve önceliklidir.

abi o ismi de duymamış. Bana: **Bu işleri bilen arkadaşlara sorup sana döneyim dedi.** Sanırım 3-4 gün sonra tekrar beni aradı: **ya Nazmi kardeş, arkadaşta sordum İbn Meymun'u ama fena fırçaladı beni ve dedi ki: Sen nasıl Musevi'sin, bizim 2. Musa'mızı tanıyorsun diye.** Daha sonra Jack abi eskiden okuduğu "Beyaz Köpek Balığı Derili Takım elbiseli Adam" adlı bir romanı tekrar okuyunca orada İbn Meymun ile ilgili geçen bahisleri fark etmiş ve bana ilgili sayfaları gönderdi. Gönderdiği sayfalarda; doktorlardan şifa bulamayan hastaların Kahire de İbn Meymun sinagoguna giderek şifa aramaları hakkındaydı.

Kurtuba gibi ilim beldesi olan bir şehirde dünyaya gelen İbn Meymun, Yahudi şeriat mahkemesi hâkimi olan babasının yönlendirmesiyle, iyi bir hahamlık eğitimi almış. Bunun yanı sıra Farabi, İbn Sina, Gazali ve İbn Bacce gibi İslam düşünür ve tabiplerin eserlerini okuyarak İslami kültür içinde formasyon kazanan İbn Meymun, İslam felsefe geleneği içinde değerlendirilir. Eserlerini İbrani alfabesiyle Arapça yazması buna delildir.

İbn Rüşd ile aynı dönemde yaşamış olan İbn Meymun, onunla on üç yaşında karşılaşmış ondan istifade ettiği söylenir. Yaşadığı şehrin Endülüs'teki karışıklıklardan dolayı Muvahhit hanedanlığının eline geçmesi ve onların da o bölgedeki Yahudi ve Hristiyanlara baskı uygulaması nedeniyle ailece Fas'a yerleşti. Orada Kur'an-ı Kerim'i ezberledi ve İslam fihri üzerine çalıştı.

Aynı hanedanlık Fas 'ta da hüküm sürdüğünden Endülüs'teki baskının buraya da yansmasıyla ailesiyle beraber, 1165 yılında deniz yoluyla, Akkaya^[59] ulaşp Kudüs'e kadar gittiyse de, o dönemde Filistin'de hüküm süren Haçlılar, Müslüman ve Yahudilere baskı uyguladığından; babası Kudüs'te kalırken kendisi Mısır'a gitti ve oraya yerleşti.

Musa b. Meymun

İbn Meymun'un Mısır'a geldiği dönemde, o bölgeye Fatımiler^[60] hâkimdi.

Fatimi yönetiminin son yıllarında Filistin'deki haçlı yönetiminin Mısır'dan bir tabip istemesi üzerine, oraya gönderilmesi düşünülen İbn Meymun, Haçlılara hizmet etmek istemediğinden teklifi reddetti. Mısır yönetimi Eyyubiler'in eline geçince de filozofun itibarı daha da arttı.

İbn Meymun'un, Zengin olan kardeşinin ölümü üzerine mali durumu bozulmuş, bu nedenle tıp ilmiyle uğraşmaya başlamış. Önce Selahaddin Eyyubi'nin veziri El-Kadı el - Fazıl'ın, sonrada Selahaddin Eyyubi ve oğlunun özel doktoru olmuştur.

59 Akka; Günümüz İsrail sınırları içinde kalan sahil şehri.

60 Fatımiler; Mısırda kurulan Şii (yedi imam Şiiliği-İsmaililik) hanedanı. Aslen Meymûn el-Kaddâh'ın neslinden olan Ubeydullah Sa'îd tarafından kuruldu. Kurucusunun ismine nispetle Ubeydiler denildi. Kendilerinin neseben hazret-i Fâtıma'ya dayandığını iddia ettikleri için Fatımiler adını aldılar. Kuzey Afrika, Mısır, Filistin ve Suriye'de 910-1171seneleri arasında hüküm sürdüler. Ezher Üniversitesi onların döneminde kahire de kuruldu.

Mısırda dini ilimlerin yanı sıra, matematik, astronomi ve felsefe alanlarında da çalışmalar yaptı ve çok sayıda talebe yetiştirdi. Öğrencileri sayesinde şöhreti geniş bir alana yayılmış, onu görmek ve ondan istifade etmek isteyenler Fustat'a (Kahire'nin yanındaki eski yerleşim birimi) gelmişlerdir.

1172 yılında Yahudi cemaatinin lideri seçildi. Ölümüne kadarda bu vazifeyi ücretsiz sürdürdü. Musevi ilahiyatına ciddi katkılar yapmış, iman ve ibadet konularında yeni ve esaslı düzenlemeler getirmiştir. Bu katkılarında dolayı Musevi cemaatinin 2. Musa'sı olmuştur.

Ölümü Yahudiler arasında derin üzüntü meydana getirdi. Bu vesile ile sadece Museviler değil, Müslümanlar arasında da ona mersiye yazanlar oldu.

Arapça yazdığı yirmiden fazla eseri dünyanın pek çok dillerine tercüme edilmiş olan İbn Meymun, İslami ilimlerde bilhassa Gazali'yi iyi incelemiş ve onun ahlak ve eğitimine önen vermiştir. Aristo felsefesiyle Museviligi uyumlu hale getirmek için gayret sarf etmiş, en güzel insani faaliyetin metafizik olduğunu, ancak bunun herkese açık olmadığını ileri sürer.

Felsefe çalışmalarıyla batılı bazı felsefecilere öncülük etmiştir. Aziz Thomas diye bilinen Aquinalı Thomas, Leibnitz ve Spinoza gibi filozoflar onun fikirlerinden istifade etmiştir.

İbn Meymun'un en önemli eseri Musevi kanunu "Mişna Tora" adlı on dört ciltlik kitaptır. Yahudi şeriat kitabı Talmud üzerine bir şerh olan eser, müellifin İbranice yazdığı tek kitaptır. Babil Talmudu^[61]una dayanmakla birlikte Kudüs Talmud^[62]undan ve diğer Yahudi literatüründen de faydalanmıştır.

Endülüs'te İslam adlı eserinde Roger Garudy'ye göre İbn Meymun; "kelimenin gerçek manasıyla belki de tek Yahudi filozoftur. Spinoza, Marks veya Freud gibi sadece Yahudi bir cemaat içinden gelmiş değildir. O eserin muhtevası ve istikameti bakımından da Yahudi olan düşünürdür. Halen Yahudiliğin düşünce ve geleneğinin en yetkili temsilcisi olarak görülür.

61 Babil Talmudu; M.S. 5. Asırda Roma Toprakları olan Babil bölgesinde (bugünkü Irak hudutlarında Bağdat'a yakın bir yer) yaşayan Yahudilerin yazdığı Talmud.

62 Kudüs Talmudu; Babil Talmudundan daha eski Filistin bölgesinde yazılmış Talmud.

Yahudi geleneği üç kaynağa bağlıdır: Şeriatı oluşturan Tevrat, onun yorumu olan Talmut; son olarak da sahih Yahudiliğin en son terkip edilmiş kanunlaştırılması ve şeriatın tekrarı olan İbn Meymun felsefesidir”.

MUHYİDDİN İBN'ÜL ARABİ (1165 MÜRSİYE-1240 ŞAM)

Endülüs'te zirve şahsiyetlerin hemen hemen tamamı orada yaşadı ve batıda etkili oldular. İbn'ül Arabi ise onların aksine Hayatının verimli bölümünü doğuda geçirip Şam'da vefat etti. Eserlerini de doğuda yazdığı gibi tesir sahası da öncelikle doğu İslam dünyası olmuştur. Esasen bizim Endülüs'te yetişen zirve şahsiyetler hakkında kısa tanıtım bilgisini verme amacımızı burada koruyamadık. İbn'ül Arabi yazdıklarıyla müspet - menfi fırtınalar kopardığından fikirlerini ve onlardan dolayı oluşan etkileri de buraya taşıdık.

İbn'ül Arabi'nin, en çok tartışılan “Füsüsü'l Hikem” adlı eserini 1990'lı yılların sonlarında okudum fakat anlaşılması çok zor ve ilgi sahamın dışında olduğundan devamını getirmediğim. Şimdi burada onun hakkında yazmam icap edince ben de kolayı seçtim. Onun hakkında DİA'da (diyanetin İslam ansiklopedisi) yazılan maddeyi defalarca okuyup ana iskeleti o maddede yazılanlar üzerinde kurdum. İbn'ül Arabi ve Endülüs hakkında değerlendirmelerde bulunan Roger Garudy gibilerinin de görüşlerini ekleyerek bir derleme yaptım.

Yazıda, bolca tasavvufi ve kısmen de felsefi terimler var. Bunun yansıması İbn'ül Arabi'nin etkilendiği ve etkilediği kişilerin yanında bir hayli muhalifinin de isimleri zikredilmiş. Bunların hepsine dip not düşülerek çok kısa izahlar verilmiş. Dip notlardaki bu izah ve tanıtımlar ehline çok sığ kaçabilir. Oradaki maksat konuya yabancı olanlara anlamada kolaylık sağlamaktır.

Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğan İbn'ül Arabi'nin babası eşraftan olup aynı zamanda İbn Rüşd'ün arkadaşıydı. Soylu bir Arap sülalesinden geldiğini, ceddinin Beni Tay kabilesine mensup bulunduğunu ve meşhur Hatim-et Tai^[63]'nin de büyük dedelerinden olduğunu belirtir.

63 **Hatim-et Tai**; Cahiliye döneminde Arabistan'da yaşamış cömertliğiyle ünlü Tay Kabilesinin reisi.

İbn Arabi ailesiyle beraber Mürsiye den, dönemin başkenti Seville'ye (İşbiliyye) taşınmıştır. Böylece İbn Rüşd, İbn Tufely ve İbn Zühr^[64] gibi âlim ve filozofların bulunduğu bir kültür ortamında bulunmuş. Buluş çağlarında, bir manevi işaretle, inzivaya çekilip kendi iç âlemindeki hazineleri ortaya çıkarmaya karar verdiğini, bazen on dört ay süren halvet^[65] ve riyazet^[66]'ler'in neticesinde, marifet^[67] kapılarının kendisine yavaş yavaş açıldığını söyler.

Bu sıralarda henüz 15-16 yaşlarında olan İbn'ül Arabi, İbn Rüşd'ün dikkatini çekmiş ve tanışmak için babasından görüşme talep etmiştir. İbn Arabi, felsefi bakış açısıyla, tasavvufi bakış açısının mukayesesi açısından önemli olan bu görüşmede, İbn Rüşd'ün kendisine, “senin keşif^[68] ve feyz-i ilahide bulduğun şey mantığın bize verdiği şey midir”? Ona hem evet, hem hayır diye cevap verdiğini, “bu evet ve hayır arasında ruhlar yerlerinden, boyunlar cesetlerden fırlar” deyince İbn Rüşd'ün benzinin sarardığını, titremeye başladığını birden sanki elli yaş yaşlandığını söyler. Bu görüşmenin sonunda İbn Rüşd'ün, herhangi bir eğitim almadan, bilgisiz olarak halvete girip de böyle bir bilgiyle ortaya çıkan birini kendisine tanıttığı için Allah'a şükrettikten sonra; artık bu gibi hallerin erbabı kalmadı, biz hiç görmedik dediğini nakleder.

O günün başkenti Sevilla'da, verimli ilmi ortamdan yeterli derecede zahir ilimlerinden eğitim aldıktan sonra manevi ilimlerde derinleşmek üzere halvet ve murakabe^[69] yönelen İbn'ül Arabi, 1184 yılında seyri sülük^[70] 'unun neticesinde bazı tasavvufi makamlara ulaştığını söyler. Başlangıçta kendisinin dertlerini açacağı hiçbir rehberinin olmadığını söyleyen İbn'ül Arabi, sonraları gerek zahir gerekse batın birçok üstattan istifade etmiş: kendisinin faydalandığı üç yüzü aşkın kişinin manevi hallerine ve hikmetli sözlerine yeri geldikçe el- fütihat gibi eserlerinde temas etmiştir. İlk müşhidinin adını ebül

64 **İbn Zühr (1091-1161)**; Batı'da Avenzoar ismiyle bilinen Abdülmelik bin Ebi'l-Âlâ Zühr (künyesi Ebü Mervan), Endülüs'te yetişen ünlü bir tıp âlimidir. Altı nesil boyunca tabiplik yapan bir aileden gelmektedir. Tıp ilmini babasından öğrenmiştir.

65 **Halvet**; masivadan (Allahtan başka her şey) ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmek ve kendini ibadete vermektir.

66 **Riyazet**; Zühhd ve takva maksadıyla dünya zevklerinden kaçınma ve nefsin isteklerini yenmeye çalışma.

67 **Marifet**; Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi.

68 **Keşif**; Akıl ve duyuvarın yetersiz kaldığı ilahiyat meselelerinde doğrudan bilgi edinme yolu manasındaki bir tasavvufi terim.

69 **Murakabe**; Kulun, sürekli biçimde Allah'ın gözetim altında bulunduğu şuur ve idrakinde olması anlamında tasavvuf terimi.

70 **Seyri sülük**; tasavvuf yolculuğu veya manevi yolculuk.

Abbas el-Üryebi olarak verir. Gerçek tahkik^[71] yoluna intisabının rastladığı bu yıllarda Hızır^[72] ile ilk karşılaşım ondan hırka giydiğini de söyler.

Yirmi altı yaşında Mağrib'e geçen İbn'ül Arabi, Fas ve Tunus ziyaretlerinden sonra 1202 yılında Mekke'ye ulaştı. Mekke'de ders halkalarına devam etti. Haremi şerifte tavafla meşgul oldu. Onun dışındaki zamanını murakabe ile geçirdi. Bu arada Kâbe'yi muhatap alarak yazdığı mektupları "Tacü'r- Fesail" adı altında topladı. Yirmi üç yılda tamamlanan "el-Futuhatü'l Mekkiyye" ilk defa burada kendisine ilham edilmeye başlandığını, bu kitapta yazdıklarının hepsinin ya Kâbe'yi tavaf ederken ya da murakabe için Harem-i Şerifte oturduğu esnada Allah'ın kendisine açmış olduğu şeyler olduğunu ve ilk önce kendisine bunlar okutulduğunu ve ardından satıra geçirildiğini söyler.

İbn'ül Arabi, Mekke'de iki buçuk yıl kaldıktan sonra Bağdat üzerinden Musul'a gelir. Musul'da bir yıl kaldıktan sonra, Urfa ve Diyarbakır üzerinden Malatya'ya geldi. Bağdat'tan bu yana Sadreddin Konevi'nin^[73] babası Mecdüddin İshak^[74] ve bazı zatlar ona eşlik etmekteydi. Bu sırada 2. defa Anadolu Selçuklu Sultanı olan 1. Gıyaseddin Keyhüsrev, eski dostu Mecdüddin İshak'ı Konya'ya çağırınca İbn'ül Arabi'de onunla beraber gitti. İbn'ül Arabi bir müddet burada kaldı. Bu sürede Evhadüddin-i Kirmani^[75] ile görüştü. İbn'ül Arabi Halep ve Sivas'a yaptığı seyahatlerden sonra 1218'de

71 Tahkik; Doğru olup olmadığını araştırmak veya doğruluğunu, yanlışlığını meydana çıkarmak. İncelemek. İçyüzünü araştırmak.

72 Hızır; Türk ve Ortadoğu mitolojisinde saygı gören kişi olarak kabul edilir. Tevrat, Zebur ve İncil'de farklı isimlerle anılır. Bu yüzden kutsal kitabı olan bütün dinlerde bir nebi yahut mümin olduğu düşünülür. Kur'an-ı Kerim'de adı geçmemekle birlikte müfessirler tarafından Kehf suresindeki kıssa Hz. Hızır'a ait olduğu kabul edilir. Hızır farklı mitoloji ve kültürlerde tekrarlanan anlatıların bir araya getirildiği bağdaştırmacı (senkretik) bir kişilik olarak kabul edilir. Mahmut Erol Kılıç'a göre; İdris, İlyas ve Hızır'ın bir ve aynı kişiliğin değişik zaman ve mekânlarda aldıkları farklı isimlerden ibaret olduğu, bu kültürün eski Mısırdaki "Thoth", İbranilerde "Enoch" veya Yunanlardaki Hermes" kültü ile özdeş oldukları düşüncesini dile getirir.

73 Sadreddin-i Konevi (1207, Malatya-1274, Konya); Babası Mecdüddin İshâk Efendi, Anadolu Selçukluları nezdinde itibarlı, yüksek mevki sâhibi biriydi. Küçük yaşta babası İshâk Efendi vefat etti. Üvey babası Muhyiddin-İbn'ül Arabi, Sadreddin-i Konevi'nin terbiyesi ve yetişmesiyle meşgul oldu. Çok iyi bir tahsil gördü. Kelâm ve tasavvuf ilimlerine ait birçok kıymetli eserler yazdı. İbn'ül Arabinin eserlerinin en önemli yorumcusudur. Mevlana ile hemen, hemen aynı dönemlerde Konya da yaşamıştır.

74 Mecdüddin İshak; Önemli bir mutasavvıf ve âlim, aynı zamanda Anadolu Selçuklu Devleti'nde üst düzey bir yöneticiydi. Kaynaklarda Mecdüddin'in Selçuklu sarayı ile Abbasiler arasında elçilik görevlerinde bulunduğu kaydedilmektedir. Mecdüddin, Selçuklu sarayında şehzadelere hocalık yaptığından bazı rivayetlerde "sultanın şeyhi" lakabıyla anılmıştır. İbn'ül Arabi'nin Anadolu'ya gelmesinde de etkili olmuştur.

75 Evhadüddin-i Kirmani; 1164 yılında Kirman - İran'da doğan mutasavvıf şairlerdendir. Bağdat'a giderek medrese eğitimi aldı. Hankâhiye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Henüz tasavvufun yaygınlaşmadığı bir dönemde Anadolu'ya gelip irşadla bulundu. Uzun bir süre 'Şeyh-i Şuyûh-ı Rûm' ünvanını taşıdı. Kayseri'de ikamet etti. Evhadüddin-i Kirmânî'nin Ahî Evran'ın kayınpederi ve Evhadiyye adlı bir tarikatın kurucusu olduğu ileri sürülmüşse de müşahhas delillere dayanmamıştır.

Malatya'ya yerleşti. Dostu Mecdüddin İshak vefat edince, vasiyeti üzerine dul hanımıyla evlendi.

Mecdüddin İshak'ın vefatından sonra Dimaşk'a^[76] yerleşen İbn'ül Arabi, kendisine vaki olan mübeşşiratta^[77], Hz Peygamber'in elinde bir kitapla zuhur ederek: "Bu elimdeki hikmetlerin yuvalarını (Fususü'l-Hikem) gösteren kitaptır. Bunu al ve faydalanacak insanlara açıkla!" dediğini nakleder. Bu işaret üzerine meşhur tartışmaların odağı olan Fususü'l – Hikem'i 1230 yılında burada telif etti. Daha sonra zamanının büyük kısmını El – Fütuhâtü'l Mekkiyye'yi gözden geçirmeye ve yeniden yazmaya ayırdı ve vefatından bir yıl önce de tamamladı. 1240 yılında Dimaşk'ta (Şam) vefat etmiştir. Günümüzde de yaygın olan ve bir Cuma hutbesinde söylemiş olduğu iddia edilen: "Taptıklarınız ayağımın altındadır. " şeklindeki ifadedden dolayı taşlanarak öldürüldüğü şeklinde söylenti olmakla beraber, biz baktığımız yerlerde öyle bir kayda rastlamadık. Aksine Eyyubilerin Şam valisi tarafından himaye edilmiş ve vefatına kadar Eyyubi siyasi otoritesi altında yaşamıştır.

Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi dönüşünde uğradığı Şam'da ilk iş olarak onun kabrinin yerini tespit ettirerek, üzerine bir türbe, yanına da bir cami ve tekke yaptırdı. Abdolvahhab b. Ahmed eş-Şarani'nin naklettiği meşhur bir rivayete göre; İbn'ül Arabi, kabrinin harap olacağını ve Yavuz tarafından ihya edileceğini: " Sın (Selim) Şin'e (Şam) girince Muhyiddin'in kabri ortaya çıkar." şeklindeki rumuzlu ifadeyle önceden bildirmişti (el Kibritü'l Ahmer, 1,188).

İbn'ül Arabi, eserlerini her hangi bir müellif gibi düşünüp taşınarak yazmadığını, bu eserlerde yer alan bilgilerin zihin ürünü olmaktan ziyade birer "ilahi imla"^[78] olduğunu özellikle vurgular. Bu tür bir biliş tarzıyla yazıya geçerken yaşadıklarını bir doğum sancısına benzetir. Bütün eserlerini: Allahtan gelen mevaridin^[79] kalbini yaracak ve ciğerini parçalayacak hale geldiğini daha fazla dayanamayıp bunlardan zapt ettiklerini kaydetmek suretiyle veya hakikatin doğrudan doğruya keşif yoluyla veya bizzat Allah'ın

76 Dimaşk; Bugünkü Şam şehrinin bulunduğu yerin Orta Çağdaki ismi. O dönemde Şam, bütün Suriye'yi içine alan bölge idi.

77 Mübeşşirat; Hayırlı alametler.

78 İmla; Söyleyerek yazdırma

79 Mevarid; Konular, Hususlar.

emriyle “imkân dairesine”^[80] geldiğini söyler. Bu sebeple, kitaplarda yer yer düzensizlik göze çarpabileceğini ancak bunların kendi iradesiyle olmadığını vurgular.

Eserlerin şekli özellikleri yanı sıra muhtevalarına da temas eden İbn’ül Arabi: Verdiği bilgileri bazı kişilerin söz ve görüşlerinden veya kitaplardan aktarmadığını söylemiştir. Kitapların, sadece hakkın kendisine keşif yoluyla verdiği ve imla ettirdiği şeyler içerdiğini, sahip olduğu ilmin “vecd”^[81] veya “vücutta fani olma halinin”^[82] kendisinde galebe çaldığını (baskın çıkma) ve kalbine tecelli eden şeylerden ibaret olduğunu beyan eder. Önceleri bunları yazmak gibi bir niyetinin olmadığını, insanlara nasihat etme emrini almasıyla beraber içinde böyle bir gayret ve şevk uyandığını, bunu da sadece Allah’ın izniyle yapabileceğini, bununla beraber sahip olduğu bütün bilgileri açıklamadığını, kendisine verilen izin kadar konuştuğunu söyler.

İbn’ül Arabi’ye yapılan eleştiriler; DİA’nın İbn’ül Arabi maddesinde M. Erol Kılıç’ın yazdıkları şöyle: **“Başta metafizik olmak üzere, din ve düşüncenin birçok problemi üzerine görüş belirten bir sufinin eleştirileri de ona göre olmuştur. Yapılan eleştiriler sufi mesleğinden olanlar ve olmayanlar olmak üzere iki kategoride incelenebilir. İlk grup Alauddevle-i Simnani[83], Abdülkerim el-Cili[84], İmamı Rabbani[85] gibi meslekten kimseler. Bunlar İbn’ül Arabi’nin sözlerini tümüne değil de belirli bir kısmına hatta belirli isimlendirmelerine yönelik tenkitler. Mesela Aluddevle-i Simnani’nin ki: Allahın Zatından “vucud-u mutlak”[86] diye bahsedip bahsetmeyeceği, Abdülkerim el-Cili’nin tenkidi, ilmin maluma tabi olup olmadığı. İmamı Rabbani ise vahdet-i vücut yerine Vahdet-i Şuhûd[87]**

80 **İmkân** dairesi; Kâinat, şartların müsait olduğu âlem.

81 **Vecd**; Ruhun dünyevi gerçeklikten kurtulduğu, kendinden geçme ve coşkunluk hali.

82 **Vücutta** fani olma hali; Vücutta erime, kaybolma.

83 **Alauddevle-i Simnani** (1261-1336); Rükniyye tarikatının kurucusu, İranlı âlim ve şair.

84 **Abdülkerim el-Cili** (1365-1428); Bağdat yakınlarında doğmuş. Aslen İranlı olup Abdulkadir Geylaninin torunlarından kabul edilir. Onun için onu el-Cilani olarak isimlendirir Brockelmann. El-insânü’l-Kâmil adlı eseriyle tanınan âlim ve mutasavvıf.

85 **İmamı Rabbani** (1564-1642); Nakşibendi tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusu. Doğu Pencap’taki Sirhind (Serhend), Pakistan’da doğdu. Nakşibendiyye tarikatı mensupları arasında ilâhî bilgilere sahip âlim ve “müceddid-i elf-i sâni” (hicrî 2. binyılın müceddidi) unvanlarıyla tanınır. Soyunun ikinci halife Hz. Ömer’e dayandığını iddia eden Kâbil asıllı bir aileye mensuptur. İslam dünyasında “Mektubat” adlı eseri meşhurdur. Vahdet-i vücut konusunu ele alıp tartışmış, bu düşünceye bazı eleştiriler yöneltilmiş ve vahdet-i şuhûd teorisini geliştirmiştir. Ona göre vahdet-i vücut, tasavvuf yolunda ulaşılması ve aşılması gereken bir mertebedir. O mertebenin üzerinde vahdet-i Şuhut isminde yeni bir merite ve idrak seviyesi vardır

86 **Vucud-u mutlak**; Tek varlık.

87 **Vahdet-i Şuhut**; İmamı Rabbaniye göre, sûfler seyri sülûk yani manevi yolculuk esnasında varlığı farklı

(Görülenin Birliği)’u savunur. Bu tür tenkitler üzerine değerlendirmeler yapan Abdurrezzak el-Kaşani [88], Molla Sadra el-Şirazi[89] ve Şeyh Veliyullah ed-Dehlevi[90] gibi düşünürlerle, bu konular üzerine araştırmaları bulunan batılı araştırmacıların ulaştıkları ortak sonuç: Bu problemin, hep bir yanlış okumanın yol açtığı şeklindedir. Bu guruptaki tenkitçilerin başka özelliği de 2. Guruptakilerle hiçbir ortak özelliği yoktur.

İkinci grup eleştiriler daha çok kelim[91] ve fıkıh merkezli tenkitlerdir. Fıkıh ve kelimcilerin ilahiyat yapma mantıklarıyla İbn’ül Arabi’nin usulü farklı olması problemin esas kaynağını teşkil eder. Temeldeki bu farklılıklara rağmen bütün fakihler aynı görüşte değildir. İbn Kemal[92] ve İbn Abidin[93] gibi fakihler, İbn’ül Arabi’nin lafızlarının fukuha arasında bilinen manalardan farklı olduğu görüşündedirler. Zahir uleması[94] onu daha çok Fususü’l Hikem deki görüşlerinden dolayı tenkit etmiştir. İbn Teymiyye[95] gibi bazıları onun küfrüne hükmetmiştir. Bundan dolayıdır ki İslam düşünce tarihinin en fazla tartışılan simasıdır”.

İbn’ül Arabi’nin görüşlerini takdir edenler; dini ilimlerde müceddid^[96] oluşunu “Muhyiddin- dini ihya eden” lakabı vererek ifade etmişlerdir. Onun

şekillerde algılarlar. Bu algılama çok çeşitli olsa da, temelde iki türdür. Birincisi varlığın birliği (vahdet-i vücut), ikincisi de görülenin birliğidir (vahdet-i Şuhut). Vahdet-i vücut mertebesinde salık, varlığı bir olarak bilir ve böyle inanır. Allah’tan başkasını yok bilir, tecellilerini de hayâl olarak kabul eder. Vahdet-i Şuhut mertebesinde ise salık, Allah’ın varlığını görür ancak ondan başka varlıklar da olduğunu inkâr etmez ya da âlemi gölge olarak görür. Her şey O değildir ancak her şey ondandır.

88 **Abdurrezzak el-Kaşani** (Ö.1330); Kaşani İran’da doğmuştur. İbn-Arabî ekolü olarak da bilinen “vahdet-i vücut” telakkisinin en önemli temsilcilerinden birisidir. Osmanlı Devleti’nin ilk müderrisi Davud el-Kayseri’ye de hocalık yapmıştır.

89 **Molla Sadra el-Şirazi** (1571-1641); Akılcılıkla sezgiciliği birleştiren yani işrâki, Ekber’i ve Meşşâi düşünce ekollerini mezceden (bir potada birleştirme) İranlı filozof ve âlim.

90 **Şeyh Veliyullah ed-Dehlevi** (1702-1762); Hindistan’da yetişen tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf ve fıkıh âlimi.

91 **Kelam**; İslam ilahiyatında itikadi konuları inceleyen ilim dalı.

92 **İbn Kemal** (1468-1536); Osmanlı devleti Şeyhülislami. Fakih, tarihçi, müfessir, kelimci, edebiyatçı ve şair.

93 **İbn Abidin** (1784-1836);Şam da yetişen Osmanlıların en meşhur fıkıh âlimlerindenidir.

94 **Zahir uleması**; Dinin sırlarından, gizli manalarından çok, açık hükümlerini bilen âlimler.

95 **İbn Teymiyye**(Ö.1328 Şam);13.asrın sonları 14. Asrın başlarında Selef akidesini ihya için faaliyet gösteren İbn Teymiye, ilim ve düşünce adamlarının en fazla tenkit edilenlerinden biridir. Selefiyye mezhebini savunmak, inanç sistemini sahabe ve tabiin zamanındaki şekle çevirmek isteğiyle yola çıkan İbn Teymiye, zaruri olarak nakli tercih etmiştir. Ona göre Kur’ân ve sünnetten başka kurtuluş yolu yoktur. Bu sebeple akıl, naklin karşısına konulamaz. Esas olan nakildir; akıl ise idrak ve tasdik edicidir. Onun en çok tenkit edildiği yönü, bid’at hakkındaki görüşleridir.

96 **Müceddid**; unutulmuş olan din bilgilerini meydana çıkaran, dini bid’at ve hurafelerden (dinde sonradan ortaya çıkarılan şeylerden) temizleyen, dini kuvvetlendiren. Lügat manası yenileyici demektir

tasavvufta otorite oluşunu, Varlığın birliği (Vahdet-i Vücut)^[97] öğretisinin banisi olması ve kendisinden sonra Vahdet-i Vücut görüşünü benimseyen sufiler için Şeyh'ül Ekber /en büyük şeyh sıfatı kullanılmıştır. Fakat Şeyh'ül Ekber tabiri, İslam'ın tevhit anlayışını reddettiği (panteizme^[98] kaydığı) görüşünden hareketle tasavvufa karşı olan kesimlerce yahut bazı fakihler tarafından Şeyh'ül ekfer/en kâfir Şeyh'e dönüştürülmüştür.

İbn'ül Arabi tesirleri; İbn'ül Arabi'nin görüşleri ilk önce Sadreddin Konevi gibi araştırmacılar tarafından talim edilmiş, Fahreddin-i İraki^[99], Abdul Rezzak el-Kaşani, Davut Kayseri^[100] gibi sufi şahsiyetler tarafından sistematik hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu ilk dönemin en önemli siması Sadreddin Konevidir. İbn'ül Arabi'nin görüşlerini yorumlayan ilk şarih olması ve görüşlerin yaygınlık kazanması açısından Konevi'nin oynadığı rol büyüktür. Bu ilk nesil, İbn'ül Arabi'nin şeyhül – ekber ünvanına nispetle “ekberiler” diye tanımlanırlar. Bunlar, eserlerinin mukaddimelerinde vahdet-i vücut'a dair bütün görüşlerinin özetini vermişlerdir.

M. Erol Kılıç'ın DİA^[101]da yazdığı İbn'ül Arabi maddesindeki ifadesine göre: **“Bazı felsefe tarihçilerinin, İslam felsefesinin İbn Rüşd'ün ölümüyle (1198) bittiği görüşüne uzun süre inanmışlardır. İbn'ül Arabi ile başlayan dönem göz ardı edilmiştir. Hâlbuki biten İslam meşşailiği[102] olan dönemdir. İbn'ül Arabi ile başlayan dönem ise hem kelimadan hem de anılan felsefeden farklıdır. Bu mektebin kaynağı ise tamamen İslami olan bir felsefi tecrübe, bir kaynağa dönüş, bir düşünce tarzı denilebilir. Böylece tarih boyunca birçok düşünürün teşebbüs ettiği din ile felsefenin**

97 **Vahdet-i Vücut**; Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; bu bağlamda Allah, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi. Varlık, Allah'ın sıfatlarının tezahürü ile meydana geldiğinden yaratıcı ile yaratılanın bir olduğu düşüncesini savunur.

98 **Panteizm**; Tanrı ile kâinatı bir, aynı ve özdeş kabul eden görüştür. Panteizme göre; Tanrı her şeydir ve her şey Tanrıdır. Tanrı Evren - İnsan ayırımı yoktur. Böyle bir ayırım aklın yanılmasıdır. Aşkın bir Tanrı var olmadığı gibi, her hangi bir yaratmadan da söz edilemez.

99 **Fahreddin-i İraki** (Ö. 1289); Aslen Hamedan - İranlı olan daha sonra bir dönem Anadolu ve Mısır'da yaşayan mutasavvıf ve şair. Konya'da Sadreddin Konevi'nin hizmetine girdi. Onun İbn-Arabi'nin Fususü'l-Hikem ve el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye adlı eserini şerh ettiği derslerine iştirak etti. Tasavvuf tarihinin en önemli eserlerinden olan Lemaât'ı burada kaleme aldı. Mevlânâ Celâlettin ve Mevlvî çevreleriyle yakın dostluklar kurdu. Mevlânâ'nın medresesindeki sema törenlerine katıldı. Anadolu'daki kalenderlerin üzerinde büyük tesiri vardır.

100 **Davut Kayseri** (1273-1350); Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yaşayan mutasavvıf ve ilk Osmanlı müderrisi. Zahirî ilimlerle tasavvufu kendinde birleştiren Davut Kayseri özellikle İbn-Arabi ve Abdürrezzâk el-Kaşani gibi büyük sâflerin geliştirdiği vahdet-i vücut nazariyesini benimsemiştir.

101 **DİA**; Diyanet'in İslam Ansiklopedisi.

102 **Meşşailik**; İslâm dünyasında Aristocu felsefeye verilen isim

uzlaştırması çabalarına dair yeni bir teklifin de İbn'ül Arabi mektebinden geldiği söylenebilir.”

İbn'ül Arabi meselesi tasavvuf sahasında olduğu kadar, akademik araştırmalarda da büyük bir problem olarak ortaya çıkar. Seyyit Hüseyin Nasr'a^[103] göre: **“Asırlardır Müslüman metafizikçiler ve filozoflar tarafından çizilen İbn'ül Arabi portresiyle, kâmil bir mürşitten alınacak şifahi derslere hiç başvurmadan, sadece onun eserlerini önlerine koyarak araştırma yapanların ortaya çıkardığı İbn'ül Arabi portresi şüphesiz aynı değildir.”**

İbn'ül Arabi'nin vefatından sonra zaman içerisinde onun getirdiği metafizik yorumlar yavaş yavaş kendi çekim alanını da oluşturmaya başlamış ve bu görüşler etrafında zamanla sınırları çok keskin olmayan bir düşünce okulu oluşmuştur. Bunun bir okul olarak tarif edilmesinin sebebi, tesir sahasının ve getirdiği yorumların bir mezhep veya tarikat ile sınırlı kalmaması; evrensel değerleri yakalamış olmasıdır. Onun tesirleri sadece İslam ile ilgili değildir. Bazı batılı yazarlar, Yahudi mistizminin ve özellikle kabalizmin^[104] doğuşunda tesirlerinin bariz olduğunu savunurlar. Paul Fenton^[105] neşrettiği bir belge ile İbn'ül Arabi'ye ait bazı metinlerin ismi zikredilmeden İbraniceye tercüme edildiğini kanıtlamıştır. Daha da ilginç olanı ilk yazılı kabala metinlerinin (Sefer ha - Zohar ve Sefer ha – Bahir)^[106] İbn'ül Arabi'nin vefatından yirmi yıl sonra İspanya'da yazıldığını ve bu felsefenin İslam ezoterizminin^[107] Yahudiliğe adaptasyonundan başka bir şey olmadığını ileri sürmesidir.

İbn'ül Arabi'nin Anadolu'ya tesirleri; Malatya – Konya ekseninde bir süre ikamet etmiş, buralarda ilim ve irfan meclisleri düzenlemiş, istidat gördüğü bazı kişileri talebeliğe kabul etmiştir. Bunların yanında Anadolu Selçuklu sultanlarına nasihatler etmiş ve onlardan hüsnü kabul görmüştür. Osmanlı

103 **Seyyit Hüseyin Nasr** (D. 1933, Tahran); George Washington Üniversitesi'nde İslâmî ilimler uzmanı İranlı mütefekkir. İslâm ve tasavvuf ile ilgili Farsça, Arapça, İngilizce ve Fransızca 50'den fazla kitap ve 500'den fazla makale yazmıştır.

104 **Kabalizm**; Yahudi mistik geleneği ve gizemi.

105 **Paul Fenton**;1951 Londra doğumlu, Strasburg Üniversitesi öğretim Üyelerinden olup İslam tasavvufu ve Yahudi mistizmi arasındaki ilişkiler üzerine çalışmaları vardır.

106 **Sefer-ha Zohar, Sefer-ha Bahir**; Kabalistik düşüncenin temel kitaplarından.

107 **Ezoterizm**; Bir konudaki derin bilgilerin ve sırların ehil olmayanlardan gizlenerek, bir üstat tarafından sadece ehil olanlara ruhi eğitim yoluyla öğretilmesidir

devletinin ilk baş müderrisi olan Davut Kayseri, aynı zamanda da Fususü'l Hikem şarihi (yorumcusu) dir. Fususü'l Hikem bizzat 3. Murat tarafından tercüme ettirilmiş ve tercümenin adını kendisi koymuştur. Duraklama dönemine kadar devlet ricali tarafından kendisine hürmet beslenen İbn'ül Arabi, bu devirden sonra İbn Teymiyye'nin fikirlerinin ithaliyle ulema tipide değişti. Kadızadeler^[108] türü âlim tipini doğuran bu fikirler, o ana kadar tasavvufi irfanla da meşgul olan ilmiye sınıfını artık daha farklı tartışmaların içine hapsedmiştir. Bu tür ulema tipinin İbn'ül Arabi'yle anlaşmazlığa düşmesi kaçınılmazdı. Tam bu noktada şeyhülislam İbn Kemal^[109]'in fetvası bu gidişatı bir nebze de olsa frenlemeye yönelik ortaya çıkar. Fetvanın muhtevası şöyle: **“İbn'ül Arabi'nin birçok eseri mevcuttur. Bunların içerisinde Fususü'l - Hikem ve Fütuatü'l – Mekkiye de vardır. Bu eserlerdeki meselelerin bir kısmının sözü ve manası belli ilahi buyruğa ve şerri nebeviye uygundur. Bir kısmı da zahir ehlinin anlayışına kapalı, gizli olup keşif ve batın[110] ehlinin anlayışına açıktır. Meramını anlamayana susmak lazımdır. Zira Allah, bilmediğin şeyin ardına düşme buyurmaktadır”**.

İbn'ül Arabi çok sayıda eser vermiş bir müelliftir. Yaklaşık 245 eserinin günümüze ulaştığı söylenebilir. Yukarıda da isimleri zikredilen tartışmaların odağındaki iki eserinden bahsedeceğiz ki. Bu ikisi, bilinen en önemli eserleridir.

El - Fütuhatu'l Mekkiye: Müellifin en büyük ve temel eseridir. Diğer eserler bu kitabın ilgili bölümlerinin zeyli (ek-ilave) olduğu söylenebilir. Bizzat kendi eliyle yazdığı otuz yedi ciltlik nüsha İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesindedir.

108 Kadızadeler; on yedinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli siyasî, iktisadî ve içtimai buhranlar yaşanmıştır. Bu buhranlara çözüm yolları teklif eden devrin münevver ve mütefekkirleri arasından bir ilim ve fikir adamı, mahiyeti itibarıyla Osmanlı gelenekçi düşünce yapısından farklı görüşler beyan etmiş ve bu düşünce etrafında bir taraftar topluluğu oluşmuştur. İstanbul'da, Kadızâde Mehmet Efendi adında, vazilik vazifesi yapan bir zatın fikirlerinden hareketle başladığı için adına izafeten “Kadızadeler Hareketi” denilmektedir. “Dinde tasfiye” şeklinde ortaya çıkan hareket, IV. Murat (1623-1640) zamanında başlamış ve IV. Mehmet (1648-1687) devrinin ortalarına kadar devam etmiştir. Kaba bir bakışla İslâm dinini, Kur'an ve sünnet İslam'ına, bir başka ifade ile dine sonradan ilave edilen Bid'at'ların dinden temizlenmesi maksadına yönelmiş “Selefi” hareketlerden biridir.

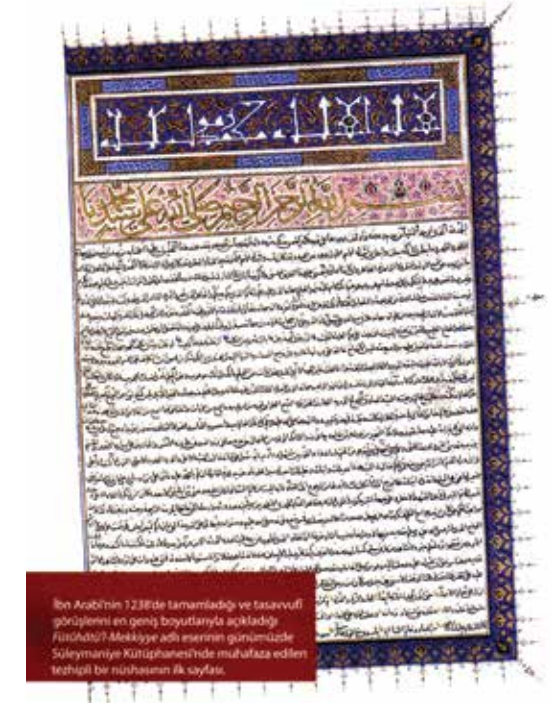
109 İbn Kemal; Kemal paşazade Ahmet Şemseddin, Kanuni Süleyman devri Şeyhülislamlarından ve on altıncı asrın şöhretli âlimlerindendir. Fatih Sultan Mehmet döneminin ileri gelen devlet adamlarından Kemal Paşa'nın torunudur. Büyük babasına nispetle İbni Kemal diye meşhur olmuştur.

110 Batın; Gizli gerçek, görünenin derinindeki mana.

Fususü'l - Hikem: Müellifin en tartışmalı önemli diğer eseridir. Sadreddin Konevi eliyle yazılan ve müellifi tarafından görülen nüsha, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesindedir.

İbn'ül Arabi'nin İslami düşüncedeki yeri; Mahmut Kaya'nın DİA'nın İbn'ül Arabi maddesinde yazdıkları şöyle: **”İslam toplumunda başlangıçtan beri dünyevi kaygılardan, siyasi ve sosyal çalkantılardan uzak**

kalarak Kur'an ve sünnet çerçevesinde iddiasız gösterişten uzak, takvaya dayalı bir hayat tarzını ilke edinen züht hareketi, 8. Asrın sonlarına doğru tasavvuf adıyla anılmaya başladı. İmamı Gazzali'ye gelinceye kadar üç yüz yıl zarfında en olgun ürünlerini veren Sünni tasavvuf döneminde pratiğin yanı sıra kavramsal düzeyde yorumlar da devam etmiştir. Bu çerçevede marifet, tevhid, fena[111] ve beka[112] gibi bazı tasavvuf terimleri üzerinde yoğunlaşarak farklı görüşler ortaya konulmuşsa da bunlar hiçbir zaman felsefi doktrin düzeyinde olmamıştır. Gazali ile altın çağını yaşayan Sünni tasavvuftan sonra, 12 - 13. Asırda Şahabeddin es – Sühreverdi[113], İbn'ül Arabi ve İbn Seb[114] gibi sufi filozoflar kanalıyla tasavvuf felsefi

111 Fena; Tasavvufta, kişinin duygularından ve iradesinden sıyrılarak benliğini Allah'ın varlığında yok etmesi.

112 Beka; Tasavvufta insana özgü niteliklerden ve ilişkilerden sıyrılarak sürekli olarak ilahi özde kalma.

113 Şahabeddin es – Sühreverdi (1154-1191); İran'ın şimdiki Zencân şehri yakınlarındaki Sühreverd kasabasında doğan, İsrâkî felsefe (ışığın kaynağı manasındaki mistik felsefe) akımını kuran filozof. Kendinden yaklaşık bir asır sonra yaşayan hemşerisi ve Sühreverdiye tarikatının kurucusu adaşı Şahabeddin es – Sühreverdi'den ayırmak için Maktül (öldürülmüş) Sühreverdi veya kurduğu akımdan dolayı İsrâkî lakabıyla anılmıştır.

114 İbn Seb; 1219-1270 yılları arasında yaşamış Endülüslü sufi filozoftur. Tasavvufla felsefeyi uzlaştırmaya

bir görünüm kazanmıştır. Bunlar kendi tasavvufi zevk eğilimlerini akli düşünceyle mezcedip (birbirine katma, karıştırma), İslam'ın yanı sıra yabancı felsefe ve kültürlerden aldıkları motifi daha ziyade sembolik bir dille işleyerek felsefi bir tasavvuf kurmuşlardır. Büyük ölçüde seçmeci olan bu hareket, metot olarak ilhamı[115] ve keşfi temel aldığı için saf bir felsefe olarak kabul edilemeyeceği gibi, iç arınmanın[116] yanı sıra, varlığın sırrını keşfetmeyi ve kâinatı kendine has bir sıra düzen içinde yorumlamayı amaçladığı için de halis bir tasavvuf sayılmaz. Bu arada İslam dünyasında felsefi tasavvufun başlıca temsilcilerinden biri olan İbn'ül Arabî'nin ortaya attığı zamandan itibaren yoğun tartışmalara konu olan vahdet-i vücud doktrini temelendirirken naslar üzerine yaptığı çeşitli spekülasyonlara yol açan teviller, yaradan ile yaratılan arasındaki kesin ayırımı ortadan kaldıran yaklaşımlar, Şii – İsmaililerden[117] aldığı bazı ilkelerin yanında eski Mısır, Yunan ve Hint kültüründen gelen kavram ve problemleri tasavvufa taşıması, nihayet sistemin bütünü itibariyle dinler ve inanışlar arasında adeta fark gözetmeksizin dinler üstü bir dini savunduğu izlenimi uyandıran hoşgörüsü gibi sebeplerle İslam düşünce tarihinde en çok tartışılan, lehinde ve aleyhinde en çok fetva verilen düşünür olmuştur.

İbn'ül Arabî'nin, sistemini kurarken faydalandığı kaynak ve doktrin çok farklı oluşu ve İslami olup olmadığına bakmadan kendi görüşüne uygun düşecek her kaynağa başvurmakta bir sakınca görmeyişi de tenkit edilmekle birlikte onun sisteminin İslam eksenli olduğuna şüphe yoktur. Kur'an ve hadis, kaynaklarının arasında başta gelmekte fakat elindeki malzemeyi vahdet-i vücud felsefesi doğrultusunda batini yorumlara tabi tutar.

İbn'ül Arabî tasavvufa ait zihni ve ruhi disiplinini doğu İslam ülkelerine seyahate çıkmadan önce Endülüs'ten aldı. Bunun yanı sıra doğuda gelişmiş olan tasavvuf hareketlerini yakından tanıdıktan sonra özellikle Beyazıt-ı

Bistami[118] ve Cüneyd-i Bağdadi'nin[119] vahdet-i vücud hatırlatan yaklaşımları ile Hallac-ı Mansur'un[120] sisteme kavuşturmadığı batını görüşlerinden de büyük ölçüde faydalanmıştır. Birçok müellif gibi Gazali'nin İhyası[121] da onun için emsalsiz bir kaynak olmuştur. İbn'ül Arabî'nin faydalandığı kaynaklar arasında İhvan-ı Safa[122] risaleleri de sayılabilir. Fakat onlardan aldığı malzemeyi farklı üslup ve sembolik ifadeler ile işleyerek kendi felsefesine uyarlamada çok başarılı

118 Beyazıt-ı Bistami; Asıl adı Tayfur Ebû Yezîd el-Bistâmî, (804, Bistam – 877/878) Günümüzde İran'ın Semnan Eyaleti'nde bulunan Bistam'da doğmuştur. Künyesi, Ebû Yezîd'dir. İsmi Tayfur, babasının adı İsa'dır. Kabri yine Bistam'da bulunmaktadır. Dedesi İslamiyet'i sonradan kabul etmiş olan bir Zerdüştdir. Dedesinin Âdem, Tayfur ve Ali isminde üç oğlu vardı. Hepsisi de züht (zahit) hayatı yaşamayı seçmiş kişiler olarak tanınıyorlardı. Çocukluğunun çoğunu evde ve camide tek başına geçirmekteydi. Allah ile baş başa kalmak amacıyla tüm dünyevî arzularını terk etmiş (Melamilik-Kalenderilik) bir şekilde züht hayatı sürdürmekteydi. Netice de bu yaşam tarzı Bayezîd'in «Kendinde Yok Olma» hâli olarak ifade edilebilecek olan bir ruh haline bürünmesiyle sonuçlandı. Bu durum sufilikte «Kişinin Allah'a en yakın olduğu ruh hâli» olan «Fena Fillah» yâni (Allah'ta yok olma) mertebesi olarak tanımlanmaktadır. Allah'a karşı olan hislerini çok samimi ve açık yüreklilikle dile getirmesinden dolayı «Beyazıt» tarihte ilk kez «Sarhoş Süfi» lâkabı ile anılan kişi oldu. Kendisi tarihteki en etkin mistiklerden biri olarak tanınmaktadır. Allah'a olan aşırı sevgisinden dolayı da Allah aşkından başka tüm Dünya nimetlerini terk etmek suretiyle de «Beka Billah» yâni Allah'la var olma/Allah'la bir olma kavramlarını ortaya atan sufi olarak hatırlanmaktadır.

119 Cüneyd-i Bağdadi; (830 - 909), Bağdat'ta yaşamış İran asıllı sufi ve filozof. Künyesi Ebû'l-Kâsım'dır. Tasavvuf ehlinin en tanınmışlarından olduğu için Seyyid-üt-Taife yâni tasavvuf büyüklüğünün seyyidi, efendisi diye meşhurdur. Küçük yaşta ilim tahsiline başlayan Cüneyd-i Bağdâdî, Süfyân-ı Sevrî'nin mezhebinde yetişti. Tasavvuf ilmini dayısı Sırrî-i Sekâtî'den öğrendi. Fıkıh, tefsir, hadis gibi ilimlere İmâm-ı Şâfiî'nin talebesi Ebû Sevrî'den öğrendi. Ayrıca Hâris-i Muhâsibî, Muhammed Kassâb ve başka zâtların da sohbetinde bulundu. Dönemin birçok ünlü söfisi Cüneyd-i Bağdadi'nin sohbetinde bulunmuştur. Bu sebeple tarikatların tamamına yakın kısmı silsilelerinde Cüneyd-i Bağdadi'ye yer verirler. Cüneyd-i Bağdadi'nin tasavvufi görüşleri, hem çağdaş söfîler hem de daha sonraki mutasavvıflar üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Onun açtığı yoldan gidenlere Cüneydî denildiğini kaydeden Hücvîrî, kendi şeyhlerinin de bu zümreye mensup olduklarını belirtmektedir. Gazzalî'nin "el-Münkizü Mine'd Dalal" adlı eserinde belirttiğine göre tasavvufa yönelmesinde de Cüneyd-i Bağdadi'nin tesiri olmuştur.

120 Hallac-ı Mansur; Ebû'l-Mugis el-Hüseyn b. Mansur el-Beyzâvî (858-922) Tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıf. İran'ın Fars eyaletinde doğdu. Dedesi Mahamma Mecusi idi. İbnü'n-Nedim onun babasının mesleğinden dolayı "Hallâc" diye tanıdığını söyler. Oğlu Hamd'ın anlatığına göre ise insanların gönülleriindeki sırları pamuk gibi atıp altüst ettiğinden "Hallâc-ı Esrar" unvanını almıştır. Hallâc-ı Mansur'un öldürülme sebebi hakkında, Abbâsîler'e karşı ayaklanmış olan Karmatîler'le gizlice mektuplaştığı, "enelhak" sözüyle ulûhiyet iddiasında bulunduğu, haccin farzîyetini inkâr edip yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Bununla beraber ileri sürülen iddiaların en yaygını, en etkili ve en sürekli olanı, onun tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden "enelhak" sözü ile hulûl ve ittihadı çağrıştıran ifadeleridir. Hallâc'ın kâfir ve zındık olduğunu iddia edenler enelhak sözü ile tanrılık iddiasında bulunduğu ileri sürmüşler, onu büyük bir veli olarak tanıyanlar ise bu sözü diğer söfîlerin şathiyeleri (manevi sarhoşluk, kendinden geçer bir hale gelme ve bu halde iken söylenen ölçsüz sözler) gibi görüp çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Onun hakkındaki ölüm fermanının siyasi etkisi dini etkisinden daha çoktur. Nitekim 9. yüzyılda yaşamış olan ve Hallâc'inkine benzer şathiyeye türü sözleriyle tanınan Bayezîd-i Bistâmî gibi söfîlere dokunulmamış olması bunu gösterir. Şafii kadısı İbn Süreyc, cezbe halinde söylenen ilham ürünü sözlerin fıkıh açısından değerlendirilip bir hükme varılamayacağını belirtip idama karşı çıkarken o dönemde genellikle hukukçuların bu tür olaylar karşısında takındıkları tavırın bir örneğini vermiştir. Çok katı ve mutaassıp olanların dışındaki fakihler şathiyat sahibi söfîleri kinamakla birlikte yaşama haklarını ellerinden almaya taraftar olmamışlardır.

121 İhya-ı ulum'ü'd din; Gazzâlî'nin (ö.1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseri.

122 İhvan-ı Safa; 10. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan bir felsefe grubunun taraftarlarına; halis kardeşler anlamında verilen isim. İhvan'ı Safa Risaleleri; bir nevi felsefe ansiklopedisi mahiyetindeki elli iki risaleden müteşekkildir.

çalıştı. Sicilya Kralı'nın sorduğu sorulara gönderdiği cevabi mektuplar Sicilya'da etkilidir.

115 İlham; Etkilenme, çağırışım, içe doğma ile gelen yaratıcı düşünce, doğaüstü veya ilahi yetenek veya buna bağlı söz, duyum ve algı

116 İç arınma; Ruhi ve zihni temizlik.

117 İsmaililer; Şia'nın müfrit ve bâtını bir kolu. Hz. Ali neslinden gelen altıncı imam Cafer-i Sadık'ın 765 yılında ölümünden sonra büyük oğlu İsmail'in adına ortaya çıkan bir fırka. İsmailiye Şia'sı yedinci imam olarak Cafer es-Sâdik'ın büyük oğlu İsmail'in olduğu görüşündedirler. Mısır'daki Fatımi devleti ve Ezher Üniversitesi onlar tarafından kuruldu.

olmuştur. Hermetizm[123] ve Yeni Pisagorculuktan[124] gelen sayı ve harf sembolizmine ait görüşleri de İhvan-ı Safa'dan kaynaklandığı görülmektedir. İbn'ül Arabi evliya ilmi dediği harfler ve sayı metafizliğine de çok değer verir. Kâinattaki oluşum ve olayların şifresi saydığı harfleri çeşitli kategorilere ayırarak anlamlandırmaya çalışır.

İbn'ül Arabi'nin üslubunun zor ve kapalı olması da bir başka tartışma konusudur. Bu durum, sufiler'in yaşadığı iç tecrübe ve son derece değişken olan duygu dünyalarını güncel dille ifade etmeden kaynaklandığı söylenebilir. Fakat İbn'ül Arabi'de daha önemli olan husus, kelimelere kendi vahdet-i vücud anlayışına uygun düşecek tarzda ve birden çok mana yükleyerek doktrini sembollerle örmüş olmasıdır. Öte yandan daima aklının önüne geçen gelişmiş hayal gücü sayesinde düşüncesini ortaya koyarken şairane bir üslup kullanarak sık sık mecaz ve istiareye[125] başvurması da anlama konusunda bir başka zorluk doğurmaktadır.

İbn'ül Arabi'nin üzerindeki eleştirilerin en çoğu vahdet-i Vücut üzerinedir. Kimisi onun panteizme kaydığına kanidir. İbn'ül Arabi'nin yaşantısında ve dini emirlere olan bağlılığında hiçbir sapma görülmezken onun felsefesinden beslenen bazı kimselerde gözükten laubalilik ve itikadı manada tehlikeli sularda gezinen yorumcular sıkça rastlanır.”

Endülüs'te İslam adlı eserinde, özellikle felsefeciler üzerinde değerlendirmelerde bulunan Roger Garaudy farklı pencereden İbn'ül Arabi'nin görüşlerini değerlendirmiştir. Ona göre:” Endülüs felsefesinde ele alınan meseleler daha önce doğuda ortaya çıkmış meselelerdir. Endülüs İslam felsefesi İran mutasavvıf ve düşünürlerinki gibi son derece özgündü. Endülüs kültürünün zirve noktasında İbn'ül Arabi ile bu görüşler, nihayet İran'ın İslami ruhaniyetiyle buluşup birleşti. İslam felsefesi İbn Rüşd ile birlikte ölmez. Aksine Endülüs'te İbn'ül Arabi ile İran'da Sühreverdi ile yeni bir hamle yapar.

123 Hermetizm, Yunan felsefesinin Mısırlı ve Yakın Doğulu unsurlarla dini karışımının ürünü olan, insanın kurtuluşunun Tanrıya ve yaratmaya dair vahye dayalı bilgiye bağlı olduğu gnostik (İrfan, yüksek ilim ve marifet manalarına gelir, fakat ilmi bilgiden farklıdır. İlham edilmiş bilgi, arifane bilgi ya da gizli bilgi) inancın belirleyici olduğu felsefi teolojidir.

124 Yeni Pisagorculuk; Sayılardan mistik neticeler çıkaran anlayış.

125 İstiare; İyi bir niyetle, niyet edilen veya girilecek bir işin hayırlı olup olmadığını anlamaya, önemli bir kararı uygulamadan önce ilahi makamlara danışmaya yönelik amaçlarla uyarıcı rüya görmeyi duayla talep etmedir.

İbn'ül Arabi'nin eserleriyle selefleri arasında bir tezat yoktur. Ancak yeni bir yön değiştirme hamlesi vardır ki bu, bütün şu önceki katkılara dayanamamış olsaydı gerçekleştirilemezdi. Bu felsefeye katkı bakımından İbn Hazm'ın o yüce aşk görüşü de dâhildir. İbn Hazm'ın o görüşüne İbn'ül Arabi derinlik ve aşkınlık[126] boyutları kazandıracaktır.

İbn'ül Arabi Endülüs'ün bütün insani tecrübesinin (yani hem ruhi hem felsefi) yenileyicisi, mirasçısı olduğunu gösterir. Felsefe küllerinden yeniden doğacaktır. Ne hayattan nede inançtan kopuk olmayan felsefe, züht ile tasavvuf ile yekvücut olan felsefe.

İbn Rüşd ile İbn'ül Arabi arasında sadece Aristo'dan Eflatun'a bir dönüş söz konusu olduğunu iddia etmek, fikir tarihini budayıp sakatlamak olur. Aristo dışı, felsefeye özel katkısını görmeyip İbn Rüşd'ü sadece yorumcuya indirgemek kısır bir fikirdir. İbn'ül Arabi'yi ise Eflatun'un talebesi olarak görmek ise daha beter bir yanılıştır.

İbn'ül Arabi'ni sisteme kavuşturduğu Vahdet-i Vücut; varlığın birliği, daha doğrusu varlığı varlık yapan fiilin birliği, birliğin diğer bütün cephelerinin temelidir. Bilginin birliği, aşkın birliği ve diğer bütün nebevi mesajların birliği gibi. Birlik her şey den önce Allah'ın birliğidir. Ondan başkası yoktur. Kesret (çokluk) sadece görüntüdedir. Çokluk, bizler nesnelere sınırlı bakış açımızla baktığımızdan ileri gelir. Tek Allah gerçektir. Herkes bu biricik gerçeğin sadece bir işaretidir.”

Yukarıdaki yazıda, tasavvuf âleminin yetiştirdiği birçok zirve şahsiyetlerin ismi geçmiş. Birkaçı Osmanlı coğrafyasından birkaçı da Hint coğrafyasından. Kalanı tamamen İran patentli. İran'ın Horasan bölgesinin önemli merkezlerinden Belh'de doğan ve oradan Konya'ya gelen Mevlana Celalettin Rumi'nin ismi İbn'ül Arabi ile ilgili okuduğum hiçbir yerde geçmiyor. Hâlbuki aynı asırda yaşamışlar ve her ikisi de Konya da bulunmuş. İbn'ül Arabi Konya da az kalmış oradan Malatya'ya geçmiş oradan da Şam'a geçerek orada vefat etmiştir. Bununla beraber Şam, Malatya ve Konya birbirine yakın coğrafyalar ve sık sık gidilip gelinen yerler idi.

126 Aşknlık; Görülen, bilinen, yaşanan dünyanın ötesine geçme veya ötesinde olma hali, kendini aşma durumu.

İbn'ül Arabî'nin en önemli talebesi, eserlerinin şarihi ve üvey oğlu Sadrettin Konevi (1207-1274), hemen hemen aynı zaman aralıklarında Mevlana ile Konya da yaşamıştır. Ondan dolayı da isminde Konevi nispeti vardır.

Mevlana'yı en çok etkileyenlerden birisi olan Feridüddin Attar,^[127] Horasan ekolünden gelen ve İran'daki vahdet-i vücud anlayışını eserlerinde ilk yazıya geçiren sufidir. Beri taraftan da vahdet-i vücud anlayışını sistemleştirip zirvesine çıkararak İbn'ül Arabî var. İran'daki İbn'ül Arabî sonrası yetişen sufilerin üzerinde İbn'ül Arabî'nin çok tesiri olmasına rağmen İbn'ül Arabî'nin, Mevlana ile yolları neden çakışmadı veya biz okuduklarımızda rastlamadık? Bu konu bir süre zihnimizi meşgul etti. Nedeni ile ilgili biraz araştırınca Mevlana ile ilgili araştırmaları ile bilinen Abdülbaki Gölpınarlı^[128]'nın

127 Feridüddin Attar; Ya da tam adıyla Ebü Hâmid Feridüddin Muhammed bin Ebi Bekir İbrahim-i Nisâbüri, İran'ın en önemli dört şehriden biri olan Nisabur'da 1136 yılında doğmuş 1221 yılında vefat etmiş ünlü

İbn'ül Arabî'nin Şam'daki Türbesi

bir İranlı şair ve mutasavvıftır. Mevlânâ, Şeyh Galip ve diğer mutasavvıflar tarafından yüceltilen Attar, çoğu günümüze kadar ulaşan pek çok eser bırakmıştır. Tezkiretü'l Evliya ve Mantık-üt Tayr bunların en önemlileridir.

128 Abdülbaki Gölpınarlı; (1900-1982, İstanbul), Asıl adı Mustafa İzzet Baki olan ünlü edebiyat tarihçisi, tasavvuf, tarikatlar, divan edebiyatı ve İran edebiyatı üzerine yazdığı eserleriyle meşhurdur.

değerlendirmesi karşına çıktı. Ona göre: İbn Arabî'nin usulü bilgi ve tevîl yoludur. Mevlana'nın ise: İran'ın Horasan bölgesinde ortaya çıkmış tasavvufun melamiyye^[129] yani "aşk ve cezbe" yoludur.

EL GAFİKİ

Künyesi, Muhammed b. Kassum b. Eslem el Gafiki el Endülüsü, yaşadığı tarihte ihtilaf olmakla beraber, 13. Asırda yaşamış ve Kurtuba yakınlarında yetiştirdiği ilim adamlarıyla meşhur, Gafik beldesinden olduğu sanılmaktadır.

Tababet konusundaki bilgilerini, Huneyn b. İshak^[130], Ali b. İsa el-Kenhal^[131], Ammar b. Ali el Mevsili^[132] ve İbn Sina gibi meşhur hekimlerin eserlerini okuyarak ve uzun süre çalıştığı Kurtubâdaki şahsi tecrübeleriyle elde etmiştir.

129 Melamiyye; 9. yüzyılda ortaya çıkıp daha sonra bütün İslâm dünyasında yaygınlık kazanan tasavvuf anlayışı. Melamet, Sözlükte "kınamak, kötölemek, ayıplamak" gibi anlamlara gelir. Merv, Herat, Belh ve Nişabur şehirlerini içine alan Horasan'da, özellikle Nişabur'da yaygınlık kazanan ve Bağdat'taki züht ekolüne muhalif olarak ortaya çıkan aşk ve cezbe yoludur.

130 Huneyn b. İshak; Ebü Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî (ö. 873) Eski Yunan tıbbi ve felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim ve hekim. 810 yılında Küfe'nin güneyinde eski bir Ârâmî şehri olan Hîre'de doğdu. Ailesi İbâd adıyla bilinen Hristiyan Arap kabilesine mensup olduğundan İbâdî nisbesiyle anılmıştır. Babası İshak eczacılıkla meşguldü. Baba mesleği Huneyn'i çocuk yaşta etkileyerek tıp ilmine yönlendirdi. Basra'ya gidip, meşhur dil âlimi Hâlid bin Ahmet'ten Arap dili ve edebiyatını öğrendi. Asıl arzusu tabip olmaktı. Bu yüzden Bağdat'a giderek, Yahya bin Maseveyh ve başkalarından tıp ilmini tahsil etti. Ayrıca Yunanca öğrendi ve Arapçasını geliştirdi. Hocası gibi meşhur bir tabip olmak istiyordu. Bunun için Anadolu'ya giderek eski doktorların eserlerini asıllarından okuyup inceledi. Bağdat'a yerleşen Huneyn bin İshak'ı, halife, tercüme divanına reis tayin etti. On yedi yaşında tıp dersleri vermeye başladı. Yorulmadan çalışmaları tıp alanında söz sâhibi olmasına ve halife Mütevekkil 'in özel doktorluğuna kadar yükselmesine sebep oldu. Huneyn bin İshak, tıbbın göz sahasında meşhur oldu. Gözle ilgili eseri, sahasında en kıymetli eserler arasında yer aldı. Bu alanda ilk eser verme şerefi Huneyn bin İshak'a ait olup, tıptaki bilgisi, devrine göre en üst seviyeydi. Huneyn bin İshak, tabipliği yanında tercümanlığı ile de tanındı. Bu faaliyetlere, halife Me'mun zamanında başladı. 856 senesinde Mütevekkil 'in Bağdat'ta kurduğu tercüme mektebi ile kütüphanesinin idare işlerini yürüttü. Bu zaman içinde Yunanlı tabip Galen 'in (Calinos'un) eserlerinin hepsini Arapçaya tercüme etti. Halife, yaptığı her tercüme kitaba ağırlığına altın verdi. Lisansa son derece hâkim olduğu için yaptığı tercümelemler sıhhatli ve güvenilirildi. Huneyn bin İshak, yüze yakın eser yazdı.

131 Ali b. İsa el-Kenhal; (ö.1038-39) Göz hastalıkları üzerine yaptığı çalışmalarla ün kazanan Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük hekimlerinden biri. Batı dünyasında Jesu Hali olarak tanınan Şerefeddin Ali b. İsa'nın hayatıyla ilgili bilgiler az ve tartışmalıdır. Bazı kaynaklarda Hristiyan olduğu kayıtlı ise de bunun taşıdığı İsa (Jesu) adından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Öğrenimini Bağdat'ta Ebü'l-Ferec b. Tayyib'in yanında yapmış, meslekî çalışmalarına da yine Bağdat'ta devam etmiştir. Eserinde cerrahlara verdiği öğütlerden, deontolojik (Bir mesleği uygularken uyulması gereken ahlaki değer ve etik kuralları inceleyen bilim dalı) kaidelere çok riayet eden dikkatli ve basiretli bir hekim olduğu anlaşılmaktadır.

132 Ammar b. Ali el Mevsili; Asıl ismi Ebu'l-Kâsım Ammâr b. Ali el-Mevsilî(ö. 1010) olan ve İslâm tarihinde kısaca Ammâr, batıda ise "Canamusalı" olarak tanınır. Ammâr, Musul'da doğduğu için Mevsilî diye anılır.El-Mevsilî, Horasan, Filistin ve Harran'ı dolaşmış büyük bir göz cerrahıydı. Yaptığı ameliyatlardaki muvaffakiyeti onu efsane haline getirmişti. Sultan Hâkim (M. 996-1021) devrinde Mısır'a yerleşen el-Mevsilî, burada göz doktorluğu yaptı. Meşhur "Kitâbü'l-Müntehab fî İlâcî'l-Ayn ve İlelihâ ve Müdâvâtihi'l-Edviye ve'l-Hadîd" isimli eserini Mısır'da yazdı.

Göz hastalıkları üzerine yazdığı “el Mürşit fil Kühl - Göz İlaçları Kılavuzu” eserinden dolayı tanınan el- Gafiki, bu kitabı hekimlik yaptığı dönemde gözle ilgili teorik ve pratik bilgiler bulamadığı için yazdığını söyler. Göz hastalıklarıyla ilgili eser olmakla beraber, içinde baş ve beyin hakkında da kıymetli bilgiler içerir. Ayrıca göz ilaçları, bunların hazırlanışı, göz için faydalı ve zararlı renklerden bahseder. Çocuklarda gözüken göz hastalıklarından, gözün tabakalarına göre yetmiş yedi çeşit hastalıktan ve bunların ilaçlarından da bahseden Gafiki, ayrıca yirmi beş adet göz cerrahisiyle ilgili aleti şekilleriyle birlikte tanıtır.

El Gafiki

El- Gafiki'nin göz patolojisiyle genel patoloji arasındaki bağlantıyı tespit ettiği ve modern tıba öncülük ettiği söylenir. İslam dünyasında göz hekimliği konusunda yapılmış en önemli ve en geniş çalışmalardan biri kabul edilen eseri, batılı araştırmacılar tarafından da o devrin doğu ve batı İslam medeniyetlerinde tanınan bütün oftamoloji (göz hastalıkları ile uğraşan bilim dalı) bilgilerinin özeti olarak görülmüştür. Geliştirdiği trahom (göz kapaklarının içinde baloncuklar yapan ve görmeyi kalıcı olarak etkileyebilecek bir enfeksiyondur.) tedavisi 2. Dünya savaşı yıllarına kadar Avrupa da kullanılmıştır.

Gafiki'nin tıba hizmetlerinden dolayı büstü, ölümünün 800. Yıldönümü münasebetiyle 1965 yılında Kurtuba Belediyesi hastanesinin avlusuna dikilmiştir

KAYNAKÇA

- _ Sezai Karakoç, üç kaside, Fatih Yayınevi, İstanbul 1967.
- _ Ali Haydar Bayat, Ali b. İsa el-Kehhal maddesi, DİA^[1], cilt 2, İstanbul 1989.
- _ Sargon Erdem, Aljamia maddesi, DİA, cilt 2, İstanbul 1989.
- _ Sargon Erdem, Al Kazar maddesi, DİA, cilt 2, İstanbul 1989.
- _ Abdülkerim Özyayın, Aragon maddesi, DİA, cilt 3, İstanbul 1991.
- _ Muammer Dizer, Cabir b. Eflah maddesi, DİA, cilt 6, İstanbul 1992.
- _ Şerafettin Turan, Barbaros Hayrettin Paşa maddesi, DİA, cilt 5, İstanbul 1992.
- _ Ahmet Özel, Darulharp maddesi, DİA, cilt 8, İstanbul 1993.
- _ Mehmet Erkal, cizye maddesi, DİA, cilt 8, İstanbul 1993.
- _ Sadettin Ökten, Cezeri maddesi, DİA, cilt 7, İstanbul 1993.
- _ Nureddin İtr, Davut ez- Zahiri maddesi, DİA, cilt 9, İstanbul 1994.
- _ Mehmet Özdemir, Endülüs maddesi, DİA, cilt 11, İstanbul 1995.
- _ A. Engin Beksaç, Endülüs maddesi, DİA, cilt 11, İstanbul 1995.
- _ Mehmet Özdemir, El Hamra sarayı maddesi, DİA, cilt 11, İstanbul 1995.
- _ A. Engin Beksaç, El Hamra sarayı maddesi, DİA, cilt 11, İstanbul 1995.
- _ Sadettin Ökten, Farmer Henry George maddesi, DİA, cilt 12, İstanbul 1995.
- _ Cemil Akpınar, Gafiki maddesi, DİA, cilt 9, İstanbul 1996.
- _ Mehmet Özdemir, Girnata maddesi, DİA, cilt 14, İstanbul 1996.
- _ Mehmet Özdemir, Hakem II maddesi, DİA, cilt 15, İstanbul 1997.
- _ Mustafa Çağrıncı, Musa b. Meymun maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ Oliver Leamen, Musa b. Meymun maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ M. Erol Kılıç, İbn'ül Arabi maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ Mahmut Kaya, İbn'ül Arabi maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ Çağfer Karadaş, İbn'ül Arabi maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ İlhan Kutluer, İbn Tufeyl maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ H. Yunus Apaydın, İbn Hazm maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ Yusuf Şevki Yavus, İbn Hazm maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- _ İbrahim Gürbüz, İbn Hazm maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.

- İ. Hakkı Ünal, İbn Hazm maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- H. Bekir Karlığa, İbn Rüşt maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- H. Yunus Apaydın, İbn Rüşt maddesi, DİA, cilt 20, İstanbul 1999.
- H. Bekir Karlığa, İbn Cülcül maddesi, DİA, cilt 19, İstanbul 1999.
- Muammer Dizer, İbn'z Zerkale maddesi, DİA, cilt 21, İstanbul 2000.
- Ramazan Şeşen, İdrisi Şerif maddesi, DİA, cilt 21, İstanbul 2000.
- Nadir Özkuyumcu, İfrikıye maddesi, DİA, cilt 21, İstanbul 2000.
- Ahmet Hakkı Turabi, İbrahim el-Mevsili maddesi, DİA, cilt 21, İstanbul 2000.
- Hüseyin Elmalı, Kali maddesi, DİA, cilt 24, İstanbul 2001.
- Kemal Beydilli, İspanya maddesi, DİA, cilt 23, İstanbul 2001.
- Mehmet Özdemir, İspanya maddesi, DİA, cilt 23, İstanbul 2001.
- Casim el – Ubudi, İşbiliye (Sevilla) maddesi, DİA, cilt 23, İstanbul 2001.
- Thomas B. İrving, Kurtuba maddesi, DİA, cilt 26, Ankara 2002.
- A. Engin Beksaç, Kurtuba Ulucamii maddesi, DİA, cilt 26, Ankara 2002.
- İdris Bostan, Kemal Reis maddesi, DİA, cilt 25, Ankara 2002.
- Thomas b. İrving, Kastilya maddesi, DİA, cilt 25, Ankara 2002.
- Süleyman Uludağ, Marifet maddesi, DİA, cilt 28, Ankara 2003.
- Birsal Küçüksipahioğlu, Medinetüzzehra maddesi, DİA, cilt 28, Ankara 2003.
- Mehmet Özdemir, Moriskolar maddesi, DİA, cilt 30, İstanbul 2005.
- Mehmet Özdemir, Müdeccenler maddesi, DİA, cilt 31, İstanbul 2006.
- Mehmet Özdemir, Müvelledun maddesi, DİA, cilt 32, İstanbul 2006.
- Jorge Lırola, Müsta'rib maddesi, DİA, cilt 32, İstanbul 2006.
- İsmail Yiğit, Nasriler maddesi, DİA, cilt 32, İstanbul 2006.
- Kemal Beydilli, Portekiz maddesi, DİA, cilt 34, İstanbul 2007.
- Salim T. S. Al-Hassani, 1001 icat - Dünyamızda İslam mirası, Foundation for Science, Türkiye 2010.
- İsmail Hakkı Atçeken, Tark b. Ziyad maddesi, DİA, cilt 40, İstanbul 2011.
- Metin Önal Mengüşoğlu, Endülüs – Espana Müslümana, Okur kitaplığı, İstanbul 2011.
- Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı sufilğine bakışlar, Timaş, İstanbul 2011.
- Ziya Paşa, Endülüs Tarihi, Selis Kitaplar, 5. Baskı, İstanbul 2012.
- Mehmet Özdemir Tuleytula (Toledo) maddesi, DİA, cilt 41, İstanbul 2012.
- Esin Kaya, Zehravi maddesi, DİA, cilt 44, İstanbul 2013.
- Fatih Erkoçoğlu, Zirıap maddesi, DİA, cilt 44, İstanbul 2013.
- Özcan Yurdalan, Mağrip - En Uzak Batı, Agorakitaplığı, İstanbul 2013.
- Lütfi Şeyban, Endülüs, Albaraka Türk yayınları, İstanbul 2014.
- Roger Garaudy, Endülüs'te İslam – düşüncenin başkenti Kurtuba, Türk Edebiyat vakfı yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015.
- W. Montgomery Watt – Pierre Cachia, Endülüs Tarihi, Küre yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2015.
- Nazmi Emin, Ortaçağ Aydınlığı – İslam Dünyası Bilim Tarihi, Erem Pazarlama Kültür yayınları, İstanbul 2015.
- Prof. Dr. Lütfü Şeyban, Endülüs'ün Serencamı, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Mustafa Armağan, Elhamra sarayında oturup ağladım, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015
- Yard. Doç. Dr. Şevket Yıldız, Kurtuba, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015
- Fatma Merve Çınar, Endülüslü Kadınlar, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015
- Prof. Dr. Mahmut Erol Kılıç, İbn'ül Arabi, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015
- Prof. Dr. Salim Aydüz, Endülüs bilim dünyasında 10 alim 10 keşif, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Candido Angel Gonzales Palencia, İslam Medeniyetinin batıda yükselen yıldızı, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Prof. Dr. Lütfü Şeyban, Yeryüzünün en muhteşem şehri, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Prof. Dr. Jorge Manuel, Gil Herrera, İspanya'dan Galata'ya çileli yolculuk, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Munise Şimşek ve Halil Solak'ın Prof. Dr. Bekir Karlığa ile röportajı; Avrupalılar için Endülüs erişilmesi güç parlak bir medeniyetin merkeziydi, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Prof. Dr. Nuh Aslantaş, Yahudilerin Sürgün travması Osmanlı'da dindi, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Naim Güleriyüz, Osmanlı'da ilk matbaayı Sefaret Yahudileri kurmuştu, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Yiğit Angın, İslam mimarisinin zirvesi Elhamra sarayı, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Cemal Aydın, Garaudy'nin gözüyle Endülüs, Derin tarih dergisi özel sayı 4, Albayrak medya, İstanbul 2015.
- Washington İrving, Elhamra – Endülüs'ün yaşayan efsanesi, İz yayıncılık, 2. Baskı; İstanbul 2016.

SÖZLÜK

A

Abbadiler; Mülükü't Tavaif devletçiklerinden, 1023-1091 yılları arasında Sevilla ve bölgesinde hüküm süren Berberi hanedanı.

Abdulkaki Gölpınarlı; (1900-1982, İstanbul), Asıl adı Mustafa İzzet Baki olan ünlü edebiyat tarihçisi, tasavvuf, tarikatlar, divan edebiyatı ve İran edebiyatı üzerine yazdığı eserleriyle meşhurdur.

Abdolvadiler; Cezayir'in batısında Tilemsen merkezli olarak 1236-1555 yılları arasında devlet kuran Berberi hanedanıdır.

Abdurrezzak el-Kaşani (Ö.1330); Kaşani İran'da doğmuştur. İbn-Arabî ekolü olarak da bilinen "vahdet-i vücud" telakkisinin en önemli temsilcilerinden birisidir. Osmanlı Devleti'nin ilk müderrisi Davud el-Kayseri'ye de hocalık yapmıştır.

Abdülkerim el-Cili (1365-1428); Bağdat yakınlarında doğmuş. Aslen İranlı olup Abdulkadir Geylaninin torunlarından kabul edilir. Onun için onu el-Cilani olarak isimlendirir Brockelmann. El-İnsânü'l-Kâmil adlı eseriyle tanınan âlim ve mutasavvıf.

Ağlebiler; 800-909 yılları arasında Tunus, Cezayir ve Sicilya da hüküm süren Müslüman hanedanlık.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962); İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi (1923); liselerde, yüksek okullarda çeşitli dersler okuttu, İstanbul Üniversitesi'nde Yeni Türk Edebiyatı profesörlüğüne atandı (1939), Milletvekilliği (1942-1946), Millî Eğitim müfettişliği gibi görevlerden sonra tekrar, ölümüne kadar süren, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ndeki profesörlüğüne döndü (1949).

Akka; Günümüz İsrail sınırları içinde kalan sahil şehri.

Alauddevle-i Simnani (1261-1336); Rükniyye tarikatının kurucusu, İranlı âlim ve şair.

Albert Magnus; (1207-1280) Derin ve çok geniş kapsamlı bilgisiyle, ortaçağda kendisine doktor üniversalis unvanı verilmiş olan Alman düşünürü. Dominiken tarikatına girmiş ve Aristoteles'i ayrıca Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd ve İbn -i Tufeyl gibi Müslüman filozofların Aristoteles felsefesine ilişkin yorumlarını öğrenmiştir; daha sonra bu yorumlara dayanarak Hristiyan inançlarıyla bağdaşabilecek yeni yorumlar getirmiştir. Felsefe sorunlarını akılla çözmeye çalışırken Kutsal Kitap'la çatışmamaya ve dolayısıyla inançla çelişmemeye büyük bir özen göstermiş ve bu yaklaşımıyla öğrencisi Thomas Aquinas'ı büyük ölçüde etkilenmiştir. Albertus Magnus'un Platon'dan çok Aristoteles'in felsefesini seçmiş olması tesadüfi değildir ve bu seçimi, özellikle İbn-i Rüşd gibi Müslüman filozofların etkisi ile ancak izah edilebilir.

Alfanzo el Sabio; (1221, Toledo – 1284, Sevilla) yılları arasında Kastilya Kralıydı. Aynı zamanda kraliyet yazıhanesinde gerçekleştirdiği bilim, tarih ve hukuk alanındaki eserleriyle tanınır. X. Alfonso, Musevi, Müslüman ve Latin entelektüellerden oluşan ve Toledo Çevirmenler Okulu olarak anılan grubun işbirliğiyle ve sık sık bizzat kendi yazdıklarıyla katkıda bulunduğu ve İspanyolca düzyazının büyük ölçüde başladığı muazzam bir edebî eser topluluğunun sponsorluğunu yaptı ve denetledi.

Ali b. İsa el-Kenhal; (ö.1038-39) Göz hastalıkları üzerine yaptığı çalışmalarla ün kazanan Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük hekimlerinden biri. Batı dünyasında Jesu Hali olarak tanınan Şerefeddin Ali b. İsa'nın hayatıyla ilgili bilgiler az ve tartışmalıdır. Bazı kaynaklarda Hristiyan olduğu kayıtlı ise de bunun taşıdığı İsa (Jesu) adından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Öğrenimini Bağdat'ta Ebü'l-Ferec b. Tayyib'in yanında yapmış, meslekî çalışmalarına da yine Bağdat'ta devam etmiştir. Eserinde cerrahlara verdiği öğütlerden, deontolojik (Bir mesleği uygularken uyulması gereken ahlaki değer ve etik kuralları inceleyen bilim dalı) kaidelere çok riayet eden dikkatli ve basiretli bir hekim olduğu anlaşılmaktadır.

Aljamia alfabeti; Arap harfleriyle yazılan İspanyol lehçesi.

Alkazar; İspanyolcada al kazar olarak söylenen kelime, Arapça köşk, saray manasına gelen el – kasır dan gelir. İber yarımadasının birçok yerinde görülen müstahkem orta çağ sarayıdır. Genel itibarı ile bu ifade, Endülüs'teki İslam hâkimiyeti ve onu takip eden Müdeccenler dönemine ait saraylar için kullanılmıştır.

Almanak; Yılın, bayram, yıldönümü gibi belli günlerini, birtakım gökbilim, meteoroloji bilgilerini, kimi alanlarla ilgili istatistikleri vb. veren kitap biçiminde takvim

Americo Castro; (Brezilya, 1885 – İspanya, 1972) İspanyol tarihçisi, filolog, edebiyat eleştirmeni ve diplomat.

Ammar b. Ali el Mevsili; Asıl ismi Ebu'l-Kâsım Ammâr b. Ali el-Mevsilî(ö. 1010) olan ve İslâm tarihinde kısaca Ammâr, batıda ise "Canamusalı" olarak tanınır. Ammâr, Musul'da doğduğu için Mevsilî diye anılır.El-Mevsilî, Horasan, Filistin ve Harran'ı dolaşmış büyük bir göz cerrahıydı. Yaptığı ameliyatlardaki muvaffakiyeti onu efsane haline getirmişti. Sultan Hâkim (M. 996-1021) devrinde Mısır'a yerleşen el-Mevsilî, burada göz doktorluğu yaptı. Meşhur "Kitâbü'l-Müntehab fi İlâci'l-Ayn ve İlelihâ ve Müdâvâtihâbi'l-Edviye ve'l-Hadîd" isimli eserini Mısır'da yazdı.

Antere; (Ö. 614) ; Antere b. Şeddad b. Amr el – Absi, Arapların cahiliye devrindeki meşhur Muallaka (askıda 'ki şiirler- cahiliye devrinde yazılan en güzel şiirler Kâbe'nin duvarına asıldığı için bu ismi almıştı) şairlerindedir. Aynı zamanda kahramanlıklarıyla da nam salmıştır. Esasen tam Arap da sayılmamıştır yaşadığı devir de, annesinin Habeşli bir cariyeye olmasından dolayı mezlek kabul edilirdi.

Aragon; 11. ve 15. yüzyıllar arasında bugünkü İspanya'nın kuzeydoğusunda yaşamış devlet. Daha sonra Kastilya Krallığı ile birleşti.

Arianizm; 4. yüzyılda Arius adlı İskenderiyeli bir papazın kurduğu ve Hristiyan inanışının tersine olarak İsa'nın Tanrı olmadığını öne süren bir Hristiyan mezhebi.

Asabiye; Bugün vatan, ırk veya kültür fikrinden çok bir kabilenin üstünlüğüne dayanan dar kapsamlı bir anlayış.

Aşkınlık; Görülen, bilinen, yaşanan dünyanın ötesine geçme veya ötesinde olma hali, kendini aşma durumu.

Atina Okulu; İtalyan ressam Raffaello Sanzio tarafından 1509-1511 yılları arasında yapılmış fresk (duvar resmi). Atina Okulunda ana konu felsefe ve astrolojiyi ilahiyat ile bağdaştırmaktır. Tabloda Antik Yunan filozof ve bilim adamları Rönesans sanatçıları tarafından temsil ediliyor. İbn Rüşd de bu tabloda Averroes adıyla yer aldı. Fresk Vatikan'da bulunmaktadır.

Averroes; İbn Rüşd

Avoroisma; İbn-i Rüşdçülük

Aziz Thomas veya diğer adıyla Aquinolu Thomas; 1225-1274 yılları arasında yaşayan, bilgi felsefesi, metafizik, siyaset ve ruhun ölümsüzlüğü konularındaki yorumlarıyla skolastik düşünceye önemli katkılar sağlamış Dominik (Katolik tarikatı) keşiş ve filozof.

B

Babil Talmudu; M.S. 5. Asırda Roma Toprakları olan Babil bölgesinde (bugünkü Irak hudutlarında Bağdat'a yakın bir yer)yaşayan Yahudilerin yazdığı Talmud.

Bacon; Fransiskanların (gerçek Hristiyanlığın yoksullukla terbiye edileceğine inanan ve gezgin vaizler yetiştirilmek üzere, papanın da müsaadesiyle Assisi Francesco tarafından kurulmuş bir Katolik tarikatıdır. Dominiken tarikatıyla birlikte Aristoteles'in yeniden keşfedilmesinde önemli bir rolü vardır. Dominikler felsefeye yoğunlaşırken Fransiskanlar bilime eğilimlerdir) yetiştirdiği en önemli bilim adamı Roger Bacon'dur (1220-1292). Geniş bilgisi nedeniyle Batı Dünyası'nda Doctor Mirabilis (Olağanüstü Bilgin) lâkabıyla tanınır. Bacon'a göre, güvenilir bilgiye ancak akıl ve deney yollarıyla ulaşılabilir; akıl kanıtlayıcı, deney ise veri toplayıcıdır ve doğru bilgi için her ikisinden de yararlanmak gerekir; akıl ile kanıtlama tek başına yeterli değildir, doğruluğunun deneyle denetlenmesi gerekir.

Başpiskopos; Katoliklerde papazlığın en yüksek aşamasına ulaşmış olan, belli bir bölgenin din işlerini yürüten papazların başı.

Bathlı Adelard; İngiliz düşünür ve bilim adamı (Bath 1090 – Bristol 1160). İtalya, İspanya, Yunanistan, Anadolu ve Arap ülkelerini gezmeye çıktı. Yedi yıl süren bu geziden edindiği zengin bilgilerle yurduna döndü. Onu en çok meşhur eden, İslam matematiği ve astronomisini asıllarından Latinceye çevirerek Avrupa'ya tanıtmış olmasıdır. Ayrıca Arapçaya Yunancadan çevrilmiş olan Eukleides'in Stokheia (Elemanlar) adlı matematik eserini Latinceye aktararak temel bir başvuru kaynağı kazandırmıştı.

Batın; Gizli gerçek, görünenin derindeki mana.

Batlamyus; Mısır veya Yunan asıllı Mısır-İskenderiyeli coğrafyacı, matematikçi ve astronom. Yaklaşık olarak MS 85 ve 165 yılları arasında yaşadığı kabul edilmektedir. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yok. Müslüman âlimleri belki de Aristo'dan sonra en çok etkileyen bilim adamların dan birisidir.

Battani (858-929); Harran da doğup, Irak- Samarra yakınlarında ölen astronom, astrolog ve matematikçidir. Asıl adı Muhammet bin Cabir bin Sinan er-Rakki el-Harranî'dir. Ebu Abdullah künyesi ve Battanî ismiyle meşhur oldu. Gerçek astronomik cetveli (zic) hazırlayan ilk ilim adamlarındandır. Tespit edip kullandığı bütün matematik ve trigonometri teknikleri hem Müslüman dünyada kullanıldı. Hem de Batı Avrupa'da 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Kopernik, Kepler, Tycho Brahe ve Galileo gibi ilim adamları tarafından da kullanıldı.

Beka;Tasavvufta insana özgü niteliklerden ve ilişkilerden sıyrılarak sürekli olarak ilahi özde kalma.

Beyazıt-i Bistami; Asıl adı Tayfur Ebû Yezîd el-Bistâmî, (804, Bistam – 877/878) Günümüzde İran'ın Semnan Eyaleti'nde bulunan Bistam'da doğmuştur. Künyesi, Ebû Yezîd'dir. İsmi Tayfur, babasının adı İsa'dır. Kabri yine Bistam'da bulunmaktadır. Dedesi İslamiyet'i sonradan kabul etmiş olan bir Zerdüşti idi. Dedesinin Âdem, Tayfur ve Ali isminde üç oğlu vardı. Hepsisi de züht (zahit) hayatı yaşamayı seçmiş kişiler olarak tanınıyorlardı. Çocukluğunun çoğunu evde ve camide tek başına geçirmekteydi. Allah ile baş başa kalmak amacıyla tüm dünyevî arzularını terk etmiş (Melamilik-Kalenderilik) bir şekilde züht hayatı sürdürmekteydi. Netice de bu yaşam tarzı Bayezid'in «Kendinde Yok Olma» hâli olarak ifade edilebilecek olan bir ruh haline bürünmesiyle sonuçlandı. Bu durum sufilikte «Kişinin Allah'a en yakın olduğu ruh hâli» olan «Fena Fillah» yâni (Allah'ta yok olma) mertebesi olarak tanımlanmaktadır. Allah'a karşı olan hislerini çok samimi ve açık yüreklilikle dile getirmesinden dolayı «Beyazıt» tarihte ilk kez «Sarhoş Süfi» lâkabı ile anılan kişi oldu. Kendisi tarihteki en etkin mistiklerden biri olarak tanınmaktadır. Allah'a olan aşırı sevgisinden dolayı da Allah aşkından başka tüm Dünya nimetlerini terk etmek suretiyle de “Beka Billah” yâni Allah'la var olma/Allah'la bir olma kavramlarını ortaya atan sufi olarak hatırlanmaktadır.

Beyhaki (994 – 1066); İran'ın Horasan bölgesinde yetişmiş meşhur hadis ve fıkıh âlimi.

Beytül – Hikme; Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen ad. İlk defa kimin tarafından ve ne zaman kurulduğu tartışma konusudur. Kaynakların çoğunda Abbasî halifelerinden Memun tarafından 830'da Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansur dönemine (754-775) kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

C

Cahiz (Ö. 889 – Basra) ; Zoolog, edebiyatçı, tabiat ve din bilgini. Abbasîlerin en parlak dönemlerinde yaşayan İslam medeniyetinin en güçlü temsilcilerinden biri. Câhiz'in bir kısmı günümüze ulaşmış olan toplam 360 kadar eserinden bahsedilir. Eserlerinin ağırlıklı konuları, kelimeler, siyer, edebiyat, tarih, zooloji ve genel olarak kültürel konulardır.

Carlos; (1500-1556) V. Karl ya da Şarlken, Kutsal Roma İmparatoru, İspanya Kralı, Habsburg Hollanda'sı Lordu ve Burgonya Kontu. Babası Alman Annesi İspanyol olduğundan her iki bölgelerde hüküm sürdü.

Cebeli Tarık dağı; Cebel Arapçada dağ demek, Tarık'ın dağı. Bugün kayalıkların oluşturduğu bu küçük yarımada “Gibraltar” olarak isimlendiriliyor. İspanya topraklarına bitişik 6,5 km²'lik yarımada, İngiltere sömürgesi bir şehir devleti.

Cenovalılar; Ceneviz Cumhuriyeti ya da Cenova Cumhuriyeti, 11. yüzyıldan 1797 yılına kadar İtalya Yarımadası'nın kuzey batısında, bugünkü Cenova civarında hüküm sürmüş bir şehir devletidir.

Cezeri; Bedüzzamân Ebü'l-İzz İsmail b. er-Rezzâz el-Cezerî 12-13. Yüzyıl Mekanik alanında eser veren mühendis. Hayatı hakkında, kitabının girişindeki kısa açıklamanın dışında bilgi yoktur. 1181-1206 yılları arasında Diyarbakır Artuklu hanedanının himayesinde bulunduğu söyleyen Cezeri, 1205'te tamamladığı Kitap fi Ma'rifeti'l-Hiyeli'l-Hendesiyeye (El-Câmi Beyne'l-İlmi ve'l-ameli'n-Nâfi fi Sinâ'ati'l-Hiyel) adlı ünlü eserini Emir Nâsirüddin Mahmut'un isteği üzerine kaleme almıştır. Kitap altı kısma ayrılmış olup ilk dört kısım onar, son iki kısım da beşer bölümden meydana gelmektedir. Bu kısımlar su saatleri ve kandil saatleri, ziyafetlerde kullanılan kaplar ve sürâhiler, el yıkama ve kan alma için kullanılan kaplar, çeşmeler ve mekanik yollarla hareket eden (otomatik) müzik aletleri, su pompalayan makineler, muhtelif aletler üzerinedir. Kitapta her aletin şekli renkli mürekkeplerle çizilmiş ve çalışması ayrıntılı olarak izah edilmiştir; bu ayrıntılar da çeşitli renklerle gösterilmiştir. Ayrıca şekillerde Arap harfleri kullanılarak bazı parçalar işaretlenmiş ve metinde bunlara göndermeler yapılarak açıklamaların anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Bazı nüshalarda ise bu harflerin ebced(bir hesaplama çeşidi olup, Arap alfabesindeki her harfin bir rakam değeri olduğu kabul edilerek yapılır. Harflerin taşıdığı sayı değerlerine dayanan hesap sistemi şeklinde de tarif edilmektedir) değerleri göz önüne alınmış, bazılarında da henüz açıklanamayan gizli bir harf sistemi kullanılmıştır. Metinde aletlerin genel açıklaması verildikten sonra imal sırasına göre parçaların teker teker yapımı anlatılarak bunların montaj usulü açıklanmış ve en sonra da o aletin çalışması hakkında bilgi verilmiştir. Bütün bu özelliklerin dışında kitabın bazı saatlerinden biri 1976'da Dünya İslâm Festivali için Londra Bilim Müzesi'nde, diğeri de 1/2 ölçeğinde İstanbul Teknik Üniversitesi'nde yeniden yapılmış ve çalıştırılmıştır. İstanbul nüshaları Bodleian nüshasından daha iyi olduğu için Ahmet Yusuf el-Hasan neşrinin önceki yayınlarda karanlık kalmış bazı noktalara ışık tutacağı tabiidir. Bu çalışmalarla bilim dünyasına tanıtılan Cezeri ve kitabı hakkında çeşitli yorumlar ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak bunlardan önce kitabının mukaddimesinde yer alan Cezeri'nin şu görüşleri dikkate alınmalıdır: “Benden çok evvel gelen âlimlerin kitaplarını ve onları takip edenlerin çalışmalarını gözden geçirdim... Nihayet nakillerden kurtuldum, başkalarının yaptıklarından sıyrıldım ve problemlere kendi gözümle bakabildim... Uygulamaya dönüştürülemeyen her teknik ilmin doğru ile yanlış arasında muallakta kaldığını gördüm”. Cezeri, kendisinin Helenistik çağdan 13. yüzyıla kadar uzanan bir mühendislik geleneğinin İslâm dünyasındaki bir devamı olduğunun bilincindedir. İslâm dünyasında Musaoğulları ile başlayan bu gelenek Cezeri'de zirveye ulaşmıştır. Cezeri kendi yaptığı abidevi su saatinin Pseudo-Archimedes'in yaptığı su saatine dayandığını söyler. Kitabının dördüncü kısmında çeşmeler üzerindeki çalışmaları sırasındaki Musaoğullarından ve ayrıca Bizanslı Apollonios'un otomatik müzik aletleri üzerine yazdığı eserden de bahseder. Bu arada kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen aletleri de zikretmiştir. Cezeri esas itibariyle bir mucit değil bir mühendistir ve görevinin kendinden öncekilerin yapmış oldukları aletleri mükemmelleştirmek olduğu kanaatindedir. Bu noktadan bakıldığında eserinde teori ile pratiğin eşit ağırlıkta olduğu, hatta bazı yazarlara göre aletleri yapmak için gerekli pratik bilgi ve kuralların ağır bastığı hissedilir. Gerçekten de o, çalışmasının pratik hayatta işe yarabir bilgiler türünden olduğunu özellikle belirtir. Cezeri'nin birde yaptığı “filli su saati” var ki bugün Dubai'de İbni Batuta alışveriş merkezinde 8-9 katı büyüklüğünde bir numunesi çalışır vaziyette dir. İnsanlığın çeşitli dönemlerinde evrenselliğine duyduğu hayranlığı göstermek için bu ayrıntılı saati tasarlamıştır. Bu zenginliği eserine yansıtmak üzere kullandığı Yunan (Arşimet) su prensiplerini, Hint saati gati ve Hint fili, Mısır Zümrüdüanka'sı, Arap figürleri, İran halısı ve Çin ejderleriyle takviye etti. Kale üzerindeki figürün Selahattin Eyyubi olduğu, Cezeri'nin büyük lidere duyduğu saygıyı ifade etmek için kullandığı düşünülmektedir. Ayrıca, saatte kullandığı her hayvan bir miti dile getiriyordu; Fil: Kraliyet ve soyluluğu, Zümrüdüanka: Yeniden doğuş ve hayat, Ejder: Güç ve yenilmezliği.

Cizye; İslâm devletindeki gayrimüslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi.

Cluny rahibi; Fransa'nın Burgonya eyaletinin Kluni manastırında kurulan Hristiyan tarikatı. 10. yüzyılda bütün Fransa'ya yayıldıktan sonra İsviçre, İspanya, İngiltere, Almanya ve Macaristan'a kadar genişledi. Bu tarikatın olan rahipler, imparatorlar ve krallar üzerinde nüfus kazandılar. Kiliseye de etki ederek din adamlarına ortaya atmış oldukları reform fikrini kabul ettirdiler. İçlerinden Papalığa kadar yükselenler de oldu.

Convinnence; Farklı dinlerin bir arada yaşaması tecrübesi.

Cüneyd-i Bağdadi; (830 - 909), Bağdat'ta yaşamış İran asıllı sufi ve filozof. Künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. Tasavvuf ehlinin en tanınmışlarından olduğu için Seyyid-üt-Taife yâni tasavvuf büyüklerinin seyidi, efendisi diye meşhurdur. Küçük yaşta ilim tahsiline başlayan Cüneyd-i Bağdâdî, Süfyân-ı Sevri'nin

mezhebinde yetişti. Tasavvuf ilmini dayısı Sırrî-i Sekâtî'den öğrendi. Fıkıh, tefsir, hadis gibi ilimleri İmâm-ı Şâfiî'nin talebesi Ebû Sevr'den öğrendi. Ayrıca Hâris-i Muhâsibî, Muhammed Kassâb ve başka zâtların da sohbetinde bulundu. Dönemin birçok ünlü sûfisi Cüneyd-i Bağdadi'nin sohbetinde bulunmuştur. Bu sebeple tarikatların tamamına yakın kısmı silsilelerinde Cüneyt-i Bağdadi'ye yer verirler. Cüneyt-i Bağdadi'nin tasavvufî görüşleri, hem çağdaşı sûfiler hem de daha sonraki mutasavvıflar üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Onun açtığı yoldan gidenlere Cüneydî denildiğini kaydeden Hücvîrî, kendi şeyhlerinin de bu zümreye mensup olduklarını belirtmektedir. Gazzalî'nin "el- Münkizü Mine'd Dalal" adlı eserinde belirttiğine göre tasavvufa yönelmesinde de Cüneyt-i Bağdadi'nin tesiri olmuştur.

D

Daniel Defoe; (1660-1731) İngiliz romancı ve gazeteci. Robinson Crusoe adlı eseriyle tanınır. Din eğitimi gördü. Yayınladığı broşürlerinden dolayı 2 yıl hapis yattı. Robinson Crusoe'yu 60 yaş dolaylarında yazdı. Defoe'ya büyük ün kazandıran bu eserde, Robinson Crusoe'nun, bindiği gemi batınca ıssız bir adaya çıkarak orada 28 yıl tek başına yaşama mücadelesi verişini ve kendisine güvenen kişinin her güçlüğünü yeneceğini anlatır.

Dante; Dante Alighieri (1265, Floransa - 1321, Ravenna), İtalya'nın en büyük şairi. Batı edebiyatının en büyük ustaları arasında sayılan yazar, edebiyat kuramcısı, ahlak felsefecisi ve siyasal düşünür. La divina commedia (İlahi Komedya) adlı manzum destanı Hıristiyanlık öğretisinin ve dünya edebiyatının başyapıtlarındandır.

Darül harp; Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi.

Davut bin Ali veya Davut ez- Zahiri; (ö. 884) Ebu Süleyman Davud b. Ali b. Halef el-İsfahani, Zahiri mezhebinin kurucusu. Aslen İsfahanlı bir aileden geldiği için İsfahânî nesebiyle de anılır. Kûfe'de doğdu. Doğum tarihi kaynaklarda (815-16) veya (817-18) olarak verilmektedir. Basra ve Bağdat'ta tahsil gördü. Devrin ileri gelen âlim ve fakihlerinden ders aldı. Daha sonra muhaddis ve fakih İshak b. Râhûye'nin derslerine devam etmek için Nişâbur'a gitti. Tahsilini burada tamamlayıp öğretim ve telif faaliyetlerinde bulunacağı, fikirlerini yayacağı Bağdat'a döndü. Davud ez-Zahiri içtihatlarındaki aşırılıklarla dikkati çekmiş ve görüşleri genelde İslâm hukukçuları tarafından kabul görmemiştir. Sağlığında mezhebi Bağdat ve civarında oldukça yayılmış, ölümünden sonra da mezhebi yayma görevini oğlu Muhammed sürdürmüştür. Irak, Mâverâünnehir, Kuzey Afrika ve Endülüs'te belirli ölçüde taraftar bulan ve İbn Hazm gibi büyük bir hukukçunun şahsında ve eserlerinde İslâm hukuk doktrininde bugün sahip olduğu ilmî yeri alan Zâhirî mezhebi, sonraki asırlarda hukukî ihtiyaçlara cevap veremediği için taraftarlarını kaybetmiş ve ortadan kalkmıştır.

Davut Kayseri (1273-1350); Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yaşayan mutasavvıf ve ilk Osmanlı müderrisi. Zahiri ilimlerle tasavvufu kendinde birleştiren Davut Kayseri özellikle İbn-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi büyük sûfilerin geliştirip sistemleştirdikleri vahdet-i vücud nazariyesini benimsemiştir.

Davut Kayseri (ö.1273/1350); Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yaşayan mutasavvıf ve ilk Osmanlı müderrisi. Davud-i Kayseri, Sadreddin Konevî'den tasavvuf öğrenmek için Konya'ya gelen ve onun ölümünden önce Anadolu'dan ayrıldığı bilinen, tasavvuf yolunda üstadı olduğunu söylediği Abdürrezzâk el-Kâşânî ile (ö. 1329) muhtemelen İran'ın Save şehrinde tanıştı. Orhan Gazi, 1336 yılında inşaatı biten İznik'teki ilk Osmanlı medresesinin müderrisliğine Davud-i Kayseri'yi 30 akçe maaşla tayin etti. Davud-i Kayseri'nin eserlerinden dinî ve akilî ilimlerde iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Dinî ilimlerden bilhassa fıkıh ve hadis sahalılarında derin bilgiye sahipti. Ancak daha ziyade tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarındaki dirayetle temayüz etti. Zahiri ilimlerle tasavvufu kendinde birleştiren Davud-i Kayseri özellikle İbnü'l-Fârîz, İbnü'l-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi büyük sûfilerin geliştirip sistemleştirdikleri vahdet-i vücud nazariyesini benimsemiştir. Ayrıca Aristo gibi Yunan filozoflarıyla Ebû'l-Berekât el-Bağdadi gibi İslâm filozoflarını tenkit edebilecek seviyede felsefe bilgisine sahipti. Vahdet-i vücud nazariyesini felsefî mahiyette yorumlayan ve savunan ilk sûffî müelliftir. Bu görüş, onun eserleri sayesinde Anadolu'nun dışında özellikle İran'da yayılma imkânı bulmuştur.

DİA; Diyanet'in İslam Ansiklopedisi.

Dimaşk; Bugünkü Şam şehrinin bulunduğu yerin Orta Çağdaki ismi. O dönemde Şam, bütün Suriye'yi içine alan bölge idi.

Dioscorides; Pedanius Dioskorides M.S. 1. yüzyılda yaşamış Roma Ordusu'nda görev yapmış bir hekimdir. Dioskorides'in eseri De Materia Medica da antik çağın en önemli farmakoloji kitapları arasında kabul edilmektedir. Kendisinden önce bu konuda yazılmış kitaplar bulunsada Dioskorides materia medica yazarlarının öncülerinden sayılabilir. Dioskorides' in bu çalışması 1500 yıl boyunca Doğu ve Batı bilim dünyasında farmakoloji ve botanik dallarında sözü geçen bir eser olmuş ve Süryanice, Arapça, Farsça ve Latince gibi dillere çevrilmiştir. Ortaçağ tıbbının özelliklerinden birisi bitkisel kaynaklı ilaçlara önem vermesidir. Bu nedenle De Materia Medica İslam medeniyetinin hâkim olduğu coğrafyada da yakından incelenmiştir. Eser sadece incelenmemiş aynı zamanda bilim adamları tarafından eserlerini yazarken sıklıkla başvurdukları bir kitap haline gelmiştir

Duns Scottus; John Duns Scotus, 1265-1308 yılları arasında yaşamış olan İskoç düşünür. Aristoteles'in mantık ve metafiziğini benimsemekle birlikte, daha çok Augustinusçu gelenek içinde yer alan filozof, İbn-i Rüşd'e de, Thomasçılığa da karşı çıkmıştır.

Dük; bazı Avrupa devletlerinde presten sonraki en yüksek soyluluk unvanıdır. Genellikle bağımsız bir eyaletin yöneticisidir. Bazı ülkelerde küçük prenslere de dük denildiğine rastlanılır.

E

Ebu'l Ali el-Kali; Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâfî el-Bağdâdî (ö. 967) Arap dili ve edebiyatı âlimi. 901 yılında Malazgirt'te doğdu. Dördüncü ceddî Süleyman (Selman), Halife Abdülmelik b. Mervan'ın azatlısı idi. Kâfî (915-16) gittiği Musul'da iki yıl kaldıktan sonra Kalikala (Hasankale-Erzurum) halkından bir gurupla birlikte Bağdat'a gitti. Halkın gösterdiği itibarı görerek Kali nisbesini aldı. Lügat ve nahiv âlimlerinin biyografisi konularında geniş bilgiye sahip olan Kâfî, Irak'ta lâyık olduğu ilgiyi göremeyince (939-40) yılında Endülüs'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Yol boyunca uğradığı şehirlerde törenlerle karşılandı. Bir müddet Kayrevan'da kaldıktan sonra 942 Kurtuba'ya ulaştı. Halife Nâsır-Lidînillâh III. Abdurrahman ile oğlu Hakem onu törenle karşıladılar. Kâfî, Halife Nâsır'ı övdüğü ve Endülüs yolculuğundan bahsettiği kasidesini bu vesileyle okumuş olmalıdır. Endülüs'te öğrenci yetiştirme ve eser yazma hususunda II. Hakem'den destek gören Kâfî önemli heyetlerin başına getirilmiş, kendisine danışılan saygın bir âlim olmuş, ulema çevresinde bir otorite kabul edilmiştir. Öğrencileri arasında önemli devlet görevlerinde bulunmuş simalar da vardır. Brockelmann, Kurtuba'da vefat eden Kâfî'nin beraberinde götürdüğü zengin kütüphanesiyle çok sayıda divanı ve edebî eseri Endülüs ilim muhitine tanıttığını söyler ve onu edebiyat ilmini Endülüs'e götüren ilk kişi olarak anar.

Ebul Fida (ö.1331); 1273 Tarihinde Dimaşk'ta doğmuş 1312 tarihinde el-Melikü's-Salih İlakabiyla Hama sultanı olan, Eyyubi hanedanına mensup olup Mümluklular döneminde yaşamış sultan, tarihçi ve coğrafyacı.

Eftasiler; Mülük'ü Tavaif devletçiklerinden olan ve Batı Endülüs'te 1022-1095 yılları arasında hüküm süren Berberî hanedanı. Eftasiler Devleti'nin kurulduğu bölge; Endülüs'ün batı kesiminde Vâdiâne'yi (Guadiana) ve bugünkü Portekiz'in büyük bir kısmını içine alıyordu.

El – Kasabatü'l Kadime; el Hamra sarayının en eski bölümü. Ziri emirlerinin sarayının olduğu bölüm. Elhamra adı Gırnata ve civarında Nasriler Devleti'nin kurulmasından sonra öne çıkmıştır. Bu devletin temelini atan Galib Billah Muhammed b. Yusuf, 1238 yılında idare merkezi olarak seçtiği Gırnata 'ya girdiğinde geçici olarak (El-Kasabatü'l-Kadime)'ye yerleşti.

Emile; Jean Jacques Rousseau tarafından yazılan eğitimin doğası ve insanın doğası üzerine bir risaledir. Rousseau tarafından, bütün yazılarının en iyisi ve en önemlisi sayılmaktadır.

Ernest Renan (1823-1892); Erken Hıristiyanlık tarihi ve siyasî teoriler üzerine etkili tarihi araştırmaları ile tanınmış Fransız filozof ve yazar.

Eşarilik; İslam düşüncesinin kelimâ akımlarından biri. Hikmet ya da akıl felsefesi olan Mutezile'ye tepki olarak doğmuştur. Eşarilik, metafizik konuların akıl ile halledilemeyeceğini, imanın akıldan üstün olduğunu savunur. İslam dünyasının bu en kuvvetli kelimâ akımı kendi adını, mesleğin kurucusu olan Ebu Hasen-i Eş'ari (öl: Bağdat, 935) den almaktadır.

Evhadüddin-i Kirmani; 1164 yılında Kirman - İran'da doğan mutasavvıf şairlerdendir. Bağdat'a giderek medrese eğitimi aldı. Hankâhiye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Henüz tasavvufun yaygınlaşmadığı bir dönemde Anadolu'ya gelip irşadda bulundu. Uzun bir süre 'Şeyh-i Şuyûh-ı Rûm' ünvanını taşıdı. Kayseri'de ikamet etti. Evhadüddin-i Kirmânî'nin Ahî Evran'ın kayınpederi ve Evhadiyye adlı bir tarikatın kurucusu olduğu ileri sürülmüşse de müşahhas delillere dayanmamıştır.

Ezoterizm; Bir konudaki derin bilgilerin ve sırların ehil olmayanlardan gizlenerek, bir üstat tarafından sadece ehil olanlara ruhi eğitim yoluyla öğretilmesidir

F

Fahreddin-i İraki (Ö. 1289); Aslen Hamedan - İranlı olan daha sonra bir dönem Anadolu ve Mısır'da yaşayan mutasavvıf ve şair. Konya'da Sadreddin Konevî'nin hizmetine girdi. Onun İbn-Arabi'nin Fususü'l-Hikem ve el-Fütühâtü'l-Mekkiyye adlı eserini şerh ettiği derslerine iştirak etti. Tasavvuf tarihinin en önemli eserlerinden olan Lemaât'ı burada kaleme aldı. Mevlânâ Celâlettin ve Mevlâî çevreleriyle yakın dostluklar kurdu. Mevlânâ'nın medresesindeki sema törenlerine katıldı. Anadolu'daki kalendarîlerin üzerinde büyük tesiri vardır.

Farmer; (1882-1965) Henry George Farmer, Şark musikisi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan İngiliz müzikoloğu ve orkestra şefi. Farmer'ın müzikoloji sahasındaki inceleme ve araştırmalarının büyük bölümünü Şark musikisi üzerine yaptığı çalışmalar oluşturur; bu sebeple Arap musikisi tarihinin birkaç büyük otoritesinden biri kabul edilmiştir. Türk musikisi araştırmaları açısından da önem taşıyan eserler yazmıştır.

Fatmiler; Mısırdaki kurulan Şîî (yedi imam Şiiliği-İsmaililik) hanedanı. Aslen Meymûn el-Kaddâh'ın neslinden olan Ubeydullah Sa'îd tarafından kuruldu. Kurucusunun ismine nispetle Ubeydîler denildi. Kendilerinin neseben hazret-i Fâtıma'ya dayandığını iddia ettikleri için Fatmiler adını aldılar. Kuzey Afrika, Mısır, Filistin ve Suriye'de 910-1171seneleri arasında hüküm sürdüler. Ezher Üniversitesi onların döneminde kahire de kuruldu.

Fedailer hareketi; Hristiyan tebaa ve hatta din adamları arasında Arapça ve diğer kültürel öğelerin yaygınlaşmasını istemeyen, karşı duran bir hareketti. Hareketin lideri Ulucyus (Eulogius) idi. Bu keşişler peygamberimize ve dine aşıktan hakaret ederek kendilerine ölüm cezası verilmesini istiyorlardı. Hatta Dozy'nin dediklerine göre; 'Sonraları Arap dili ve kültüründen intikam almayı başardılar. Öyle ki Kardinal Ximenes, Hristiyanlar İspanya'yı ele geçirdikten sonra 80.000 cilt Arapça kitabın Gırnatadaki kitap yakma şenliğinde yakılmasını emretti.

Fena; Tasavvufta, kişinin duygularından ve iradesinden sıyrılarak benliğini Allah'ın varlığında yok etmesi.

Feridüddin Attar; Ya da tam adıyla Ebü Hâmid Feridüddin Muhammed bin Ebi Bekir İbrahim-i Nisâbü'rî, İran'ın en önemli dört şehirden biri olan Nişabur'da 1136 yılında doğmuş 1221 yılında vefat etmiş ünlü bir İranlı şair ve mutasavvıftır. Mevlânâ, Şeyh Galip ve diğer mutasavvıflar tarafından yüceltilen Attar, çoğu günümüze kadar ulaşan pek çok eser bırakmıştır. Tezkiretül' Evliya ve Mantık-üt Tayr bunların en önemlileridir.

Firdevsi; (940-1020) İran'ın en büyük şairlerinden biri ve meşhur "Şehname" yazarı. İran millî tarihî ve kahramanlık anlatılarını, sözlü rivayetlerden derleyerek, yazıya aktarması ve ölümsüzlüğe kavuşturmasından dolayı; "İran millî şairi" olarak kabul edilen Hekîm Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Hasan Firdevs'i, Samanilerin henüz Buhara merkezli egemenliklerini sürdürdükleri 940 yılında Tus'a bağlı Taberân kasabasının Bâj köyünde dünyaya geldi. Bir köylü çocuğu olan Firdevs'inin babasının Tüs Irmağından ayrılan Âbrâhe Çayı kıyısında bir dihkân/çiftlik sahibi olduğu bilinmektedir. İranlılar tarafından bir millî şair olarak kabul edilmesi ve olağanüstü derecede sevilmesinden dolayı, hayatıyla ilgili bilgiler, edebiyatçılar, tezkire yazarları, tarihçiler ve kendisini çok seven halk kesimlerinin yaygınlaştırdıkları güzel efsanelerle iç içe girmiş, bu yüzden gerçekler ile efsaneleri ayırmak oldukça güçleşmiştir. Firdevs'inin yetiştiği dönemde, İran'ın İslâm öncesi devirlerinde Pehlevî (orta Farsça) dilinde kaleme alınmış bazı eserler ortaya çıkarılarak yeni Farsça 'ya çevrilmeye başlanmış, özellikle III. Yezdicer'din (salt. 632-651) derlenmesini sağladığı Hudâynâme'ye ya da Arapça çevirisine dayanılarak birtakım Şehnâmeler yazılmıştı. Şehnâme'de konuları mitolojik ve tarihî akışlarında aktarılan uygun yerlerde anlatımlarıyla son derece uyumlu olarak öğütler, öğüt verici pasajlar, özlü sözleri de yerleştirmiştir. Bu alıntıların önemli bir kısmı eski İran öğüt edebiyatı kapsamında yer alan çok önemli metinlerden aktarmadır. Örneğin Husrev Enûşîrvân (salt. 531-579)'ın ünlü veziri Bozorgmih'r'in öğütleri bütün bunların başında yer alır. Firdevsi, şu dizeleriyle Şehnameyi neden yazdığını şöyle anlatır: Çok sıkıntı çektim bu otuz yılda, Dirilttim İranlıyı ben bu Farsçayla.

Frank; Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasında büyük rol oynamış bir Cermen boyudur. 4. yüzyıl sonlarından itibaren Galya eyaletinin kuzeyine Roma müttefiki sıfatıyla sızmaya başlar, 406 tarihinden

itibaren ise tam güçle Kuzey Galya'yı istila ederler. 6. yüzyılda Güney Galya'dan Vizigotları kovarak hâkimiyetlerini pekiştirirler. Bu tarihten sonra Galya artık Fransiya yani Fransa olarak anılacaktır.

Friz; Eski Yunan ve Roma yapılarında, taban kirisiyle çatı arasında kalan, üzeri boydan boya kabartmalarla süslü bölüm.

G

Galile; (1564-1642) İtalya'nın Pisa şehrinde doğmuş, İtalyan fizikçi, astronom, matematikçi ve filozoftur. Rönesans devrimine büyük katkıları olan Galileo'ya modern fiziğin, gözlemsel astronominin ve bilimin babası gibi lakaplar takılmıştır.

Giordano Bruno;1548-1600 yıllarında yaşayan İtalyan filozof, rahip, gökbilimci. Rönesans felsefesini biçimlendiren filozofların en önemlilerinden biridir.

Gotlar; Güney İskandinavya'nın Gotland bölgesinde oturan eski bir Cermen (bugünkü Almanya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'nın batı bölümünü kapsayan Cermanya'da MÖ 3. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar yaşayan halk) kavmi.

Gremonali Gerard; Gerardus Cremonensis diye bilinen, 1114–1187 yılları arasında yaşamış olan bilim tarihinde adı en çok geçen İtalyan mütercimdir. Gençliğinde Toledo – İspanya'ya gitmiş, burada zamanın bilim dili olan Arapçayı öğrenmiştir. 73 yıl süren ömrünü Arapçadan Latinceye eser tercüme etmekle geçirmiştir. Harezmi, Cabir bin Eflah, Sabit bin Kurra, İbn-i Sina ve Ebu-Bekir er-Razi'ye ait eserleri tercüme edenlerin başında gelir.

H

Hacib; Eski İslâm devletlerinde sadrazam, vezir, mabeyinci vb. Yüksek derecede vazifelilere verilen unvan.

Hafsiler; 1228-1574 yılları arasında Tunus'ta hüküm sürmüş bir Berberi hanedanı.

Hallac-ı Mansur; Ebü'l-Mugis el-Hüseyn b. Mansur el-Beyzâvî (858-922) Tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıf. İran'ın Fars eyaletinde doğdu. Dedesi Mahamma Mecusi idi. İbnü'n-Nedim onun babasının mesleğinden dolayı "Hallâc" diye tanındığını söyler. Oğlu Hamd'in anlattığına göre ise insanların gönüllerindeki sırları pamuk gibi atıp altüst ettiğinden "Hallâc-ı Esrar" unvanını almıştır. Hallâc-ı Mansur'un öldürülme sebebi hakkında, Abbâsiler'e karşı ayaklanmış olan Karmatîler'le gizlice mektuplaştığı, "enelhak" sözüyle ulûhiyet iddiasında bulunduğu, haccın farziyetini inkâr edip yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde çeşitli iddialar ileri sürülmüştür. Bununla beraber ileri sürülen iddiaların en yaygını, en etkili ve en sürekli olanı, onun tevhid ve fenâ görüşünün ifade eden "enelhak" sözü ile hulûl ve ittihadı çağrıştıran ifadeleridir. Hallâc'ın kâfir ve zındık olduğunu iddia edenler enelhak sözü ile tanrılık iddiasında bulunduğunu ileri sürmüşler, onu büyük bir veli olarak tanıyanlar ise bu sözü diğer sülflerin şathiyeleri (manevî sarhoşluk, kendinden geç bir hale gelme ve bu halde iken söylenen ölçsüz sözler) gibi görüp çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Onun hakkındaki ölüm fermanının siyasi etkisi dini etkisinden daha çoktur. Nitekim 9. yüzyılda yaşamış olan ve Hallâc'inkine benzer şathiyeye türü sözleriyle tanınan Bayezid-i Bistâmî gibi sülflere dokunulmamış olması bunu gösterir. Şafii kadısı İbn Süreyc, cezbe halinde söylenen ilham ürünü sözlerin fıkıh açısından değerlendirilip bir hükme varılamayacağını belirtip idama karşı çıkarken o dönemde genellikle hukukçuların bu tür olaylar karşısında takındıkları tavrın bir örneğini vermiştir. Çok katı ve mutaassıp olanların dışındaki fakihler şathiyat sahibi sülfleri kinamakla birlikte yaşama haklarını ellerinden almaya taraftar olmamışlardır.

Halvet; masivadan (Allahtan başka her şey) ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmek ve kendini ibadete vermektir.

Hami dilleri; Mısır dili (Eski Mısır dilleri ve Kıpti dili), Kuşî dili, Berber dili (Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ile Mali ve Nijer'deki küçük Berber toplulukları tarafından konuşulan, birbiri ile yakın akraba olan bir diller grubudur) ve Çad dilinin oluşturduğu dil gurubu.

Harezmi; Ebu Abdullah Muhammed bin Musa el-Harezmi, matematik, gökbilim ve coğrafya alanlarında çalışmış ünlü bir Türk bilimdir. 780 yılında Harezmi bölgesinin Hive şehrinde dünyaya gelmiş, 850 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Hatim-et Tai; Cahiliye döneminde Arabistan'da yaşamış cömertliğiyle ünlü Tay Kabilesinin reisi.

Hazarlar (630-1030); Hazar Devleti, Kafkaslarda kurulan, Museviliği benimsemiş tek Türk devleti olma özelliğini taşır. Hazarlar, bugün Rusya ve Avrupa'daki Musevilerin kökenini oluşturmaktadır. Hazar Devleti, Türk Tarihi açısından dikkatle ele alınması gereken dönemlerden biri olma özelliğini taşır. Zira Gök Tanrı ve İslam inancının dışında bir inanışa sahip az sayıda Türk Topuluklarından biridir. Hazarlar, Karadeniz'in Kuzeyinden Avrupa'nın Doğusuna kadar olan Kafkasya bölgesinde hâkimiyet kurmuş, Avrupa'nın önemli devletlerinden biri haline gelmiş, bölgedeki ticareti ve dönemin politikalarını şekillendiren önemli bir politik unsur olma özelliğini taşır.

Helenistik dönem; Doğu Akdeniz ve Orta Doğu uygarlık tarihinde, Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümüyle Romalıların Mısır'ı ele geçirdiği tarih olan M.Ö. 30 yılları arasındaki Helenistik Dönem, Yunan uygarlığının egemen olduğu bir dönemdir. Bu dönem boyunca bir yandan Yunan kültürü yayılırken bir yandan da Yunan halkı diğer halklarla birliktelik kurmuş, Yunanlı ve Doğulu değerler ve kültürler iç içe geçmiştir.

Heretik; Hıristiyanlıkta, dinden saptığı gerekçesiyle kilise otoritelerince reddedilmiş dini öğretilere verilen ad.

Hermetizm; Yunan felsefesinin Mısırlı ve Yakın Doğulu unsurlarla dini karışımının ürünü olan, insanın kurtuluşunun Tanrıya ve yaratmaya dair vahye dayalı bilgiye bağlı olduğu gnostik (İrfan, yüksek ilim ve marifet manalarına gelir, fakat ilmî bilgiden farklıdır. İlaham edilmiş bilgi, arifane bilgi ya da gizli bilgi) inancın belirleyici olduğu felsefi teolojidir.

Hızır Reis; (ö.1546) Ünlü Türk denizci ve kaptan-ı deryası. Vardar Yenicesi'nden gelip Midilli'nin fethinden sonra buraya yerleşen Yakup adlı bir sipahinin oğludur. 1478 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Asıl adı Hızır olduğu halde Barbaros ve Hayreddin lakaplarıyla tanınır. Batılılar havuç rengine çalan kırmızı sakalından dolayı ağabeyi Oruç'a verdikleri "Barbarossa" adını daha sonra Hızır için de kullandıklarından Barbaros diye tanınmış, Hayreddin lakabını ise kendisine Yavuz Sultan Selim takmıştır.

Hızır; Türk ve Ortadoğu mitolojisinde saygı gören kişi olarak kabul edilir. Tevrat, Zebur ve İncil'de farklı isimlerle anılır. Bu yüzden kutsal kitabı olan bütün dinlerde bir nebi yahut mümin olduğu düşünülür. Kur'an-ı Kerim'de adı geçmemekle birlikte müfessirler tarafından Kehf suresindeki kıssa Hz. Hızır'a ait olduğu kabul edilir. Hızır farklı mitoloji ve kültürlerde tekrarlanan anlatıların bir araya getirildiği bağdaştırmacı (senkretik) bir kişilik olarak kabul edilir. Mahmut Erol Kılıç'a göre; İdris, İlyas ve Hızır'ın bir ve aynı kişiliğin değişik zaman ve mekânlarda aldıkları farklı isimlerden ibaret olduğu, bu kültürün eski Mısırdaki "Thoth", İbranilerde "Enoch" veya Yunanlardaki Hermes" kültü ile özdeş oldukları düşüncesini dile getirir.

Huneyn b. İshak; Ebü Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî (ö. 873) Eski Yunan tıbbi ve felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim ve hekim. 810 yılında Küfe'nin güneyinde eski bir Ârâmî şehri olan Hîre'de doğdu. Ailesi İbâd adıyla bilinen Hristiyan Arap kabilesine mensup olduğundan İbâdî nisbesiyle anılmıştır. Babası İshak eczacılıkla meşguldü. Baba mesleği Huneyn'i çocuk yaşta etkileyerek tabip olmaya yönlendirdi. Basra'ya gidip, meşhur dil âlimi Hâlid bin Ahmet'ten Arap dili ve edebiyatını öğrendi. Asıl arzusu tabip olmaktı. Bu yüzden Bağdat'a giderek, Yahya bin Maseveyh ve başkalarından tıp ilmini tahsil etti. Ayrıca Yunanca öğrendi ve Arapçasını geliştirdi. Hocası gibi meşhur bir tabip olmak istiyordu. Yunan için Anadolu'ya giderek eski doktorların eserlerini asıllarından okuyup inceledi. Bağdat'a yerleşen Huneyn bin İshak'ı, halife, tercüme divanına reis tayin etti. On yedi yaşında tıp dersleri vermeye başladı. Yorulmadan çalışmaları tıp alanında söz sâhibi olmasına ve halife Mütevekkil 'in özel doktorluğuna kadar yükselmesine sebep oldu. Huneyn bin İshak, tıbbın göz sahasında meşhur oldu. Gözle ilgili eseri, sahasında en kıymetli eserler arasında yer aldı. Bu alanda ilk eser verme şerefi Huneyn bin İshak'a ait olup, tıptaki bilgisi, devrine göre en üst seviyedeydi. Huneyn bin İshak, tabipliği yanında tercümanlığı ile de tanındı. Bu faaliyetlere, halife Me'mun zamanında başladı. 856 senesinde Mütevekkil 'in Bağdat'ta kurduğu tercüme mektebi ile kütüphanesinin idare işlerini yürüttü. Bu zaman içinde Yunanlı tabip Galen 'in (Calinos'un) eserlerinin hepsini Arapçaya tercüme etti. Halife, yaptığı her tercüme kitaba ağırlığınca altın verdi. Lisana son derece hâkim olduğu için yaptığı tercümelemler sıhhatli ve güvenilirildi. Huneyn bin İshak, yüze yakın eser yazdı.

I-İ

İber yarımadası; İber Yarımadası ya da İberya, Avrupa kıtasının Akdeniz'e uzanan üç yarımadasından biridir. İber Yarımadasında İspanya ve Portekiz devletleri yer almaktadır.

İbn Abidin (1784-1836);Şam da yetişen Osmanlıların en meşhur fıkıh âlimlerindenidir.

İbn Bacce; Tam adı Ebü Bekr Muhammed bin Yahya bin es-Saig olan Endülüslü filozof ve bilim adamı. Batıda Avempace olarak da anılır.

İbn Bassal(ö.1083); İsmi Ebu Abdullah Muhammed İbrahim İbn Bassal olup Endülüslü botanikçi ve tarım uzmanıdır. Toledo ve sevilla kraliyet botanik bahçelerini oluşturdu. Doğuya seyahat için Sicilya, Mısır, Habeşistan, Yemen, Irak, İran ve Hindistan'a gitti. Pamuk yetiştirme bilgisi ve bazı tohum ve bitkilerle geri döndü. En önemli eseri Divan el – Filaha (Ziraat Mahkemesi) dir.

İbn Cülcül; Ebü Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelûsî, 10. Asırda yaşamış Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi. On dört yaşında tıbbı merak sarmış, yirmi dört yaşına geldiği zaman hasta tedavi edecek derecede uzman bir hekim olarak tanınmış ve Kurtuba'nın ünlü hekimlerinden takdir görmüştür. Onun yirmi beş yaşında iken Sıbeveyhi'nin Arap gramerine dair el-Kitâb'ını okuduğu görülmekte ve buradan bir hekim ve eczacılık uzmanı olmasının, fıkıh ve hadis bilmesinin yanında Arap dil bilimiyle de uğraştığı anlaşılmaktadır. Hayatının olgunluk döneminde Halife II. Hişâm'ın (976-1009) özel hekimliğini yapmış ve eserlerinin çoğunu bu sırada kaleme almıştır. 994 yılından sonra vefat ettiği sanılmaktadır.

İbn Garsiyye; Ebü Âmir Ahmed b. Garsiyye el-Beşkenşi (ö.1084). Endülüslü edip ve şair. Endülüs'ün kuzeyindeki Beşkenş (Basque) beldesinde doğdu. Bask asıllıdır. Küçük yaşta esir alınarak İspanya'nın güneyindeki Dâniye'ye (Denia) götürüldü. Daha sonra Müslüman oldu. Dâniye Emiri Mücahit el-Amiri ile (1010-1044) oğlu İkbâlüddevele Ali'nin (1044-1076) hizmetinde kâtip olarak çalıştı. Yaşadığı dönemde Endülüs'te Şuûbiyye cereyanları (Emeviler ve Abbasiler döneminde Arap olmayan Müslümanlar arasında gelişen hareket) yaygındı. Slav asıllı emirler, çevrelerindeki Arap kökenli emir ve krallara karşı Slavların ve Arap olmayan diğer Müslüman unsurların fazilet ve üstünlüklerini ortaya koyacak edip ve şairlere ihtiyaç duyuyorlardı. Şuûbiyye cereyanından büyük ölçüde etkilenen İbn Garsiyye dedelerinin Bizans Rumları ve Sâsânî İranlılar olduğunu, Rum, Yahudi ve İranlıları Araplara tercih ettiğini söylemiş, Yazıldığı tarihten itibaren yaklaşık iki asır boyunca edip ve şairleri meşgul eden Risâletü's-Şuûbiyye için çok sayıda reddiye kaleme alınmıştır.

İbn Hazm (994 – 1064) ; Ebu Muhammed Ali b. Ahmet b. Said ibn Hazm, Endülüslü felsefeci, tarihçi ve ilahiyatçı.

İbn Kemal (1468-1536); Osmanlı devleti Şeyhülislami. Fakih, tarihçi, müfessir, kelimci, edebiyatçı ve şair. İbn Kemal; Kemal paşazade Ahmet Şemseddin, Kanuni Süleyman devri Şeyhülislâmlarından ve on altıncı asrın şöhretli âlimlerindenidir. Fatih Sultan Mehmet döneminin ileri gelen devlet adamlarından Kemal Paşa'nın torunudur. Büyük babasına nispetle İbni Kemal diye meşhur olmuştur.

İbn Seb; 1219-1270 yılları arasında yaşamış Endülüslü sufi filozoftur. Tasavvufla felsefeyi uzlaştırmaya çalıştı. Sicilya Kralı'nın sorduğu sorulara gönderdiği cevabi mektuplar Sicilya'da etkilidir.

İbn Teymiyye (Ö.1328 Şam);13.asrın sonları 14. Asrın başlarında Selef akidesini ihya için faaliyet gösteren İbn Teymiyye, ilim ve düşünce adamlarının en fazla tenkit edilenlerinden biridir. Selefiyye mezhebini savunmak, inanç sistemini sahabe ve tabii zamanındaki şekle çevirmek isteğiyle yola çıkan İbn Teymiyye, zaruri olarak nakli tercih etmiştir. Ona göre Kur'ân ve sünnetten başka kurtuluş yolu yoktur. Bu sebeple akıl, naklin karşısına konulamaz. Esas olan nakildir; akıl ise idrak ve tasdik edicidir. Onun en çok tenkit edildiği yönü, bid'at hakkındaki görüşleridir.

İbn Zühr (1091-1161); Batı'da Avenzoar ismiyle bilinen Abdülmelik bin Ebi'l-Âlâ Zühr (künyesi Ebü Mervan), Endülüs'te yetişen ünlü bir tıp âlimidir. Altı nesil boyunca tabiplik yapan bir aileden gelmektedir. Tıp ilmini babasından öğrenmiştir.

İbn'ul Avvam; 12. yüzyılda Endülüs'te yetişen botanik âlimi. İsmi; Yahya bin Muhammed bin Ahmet bin Avvam el-İşbili olup, künyesi Ebu Zekeriyadır. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi mevcut değildir. Aslen İşbiliye'li (Sevilla) olduğu bilinmektedir. İlim dünyasında botanik ve zooloji (bitki ve hayvanlarla ilgili bilim dalları) sahasındaki çalışmalarıyla tanınan İbn-i Avvam'ın Kitab-ül Felaha adlı eseri ünlüdür.

Bu eser sadece İslam âleminde değil, bütün dünyada ortaçağ boyunca kendi sahasında temel kaynak olarak kullanıldı. Otuz dört bölümden meydana gelen eserin otuz bölümü bitkilerden, dört bölümü de hayvanlardan bahsetmektedir.

İbn'ul Mukaffa (724 İnan – 759 Basra); Ebu Muhammad Abdullah Ruzbih ibn Dadaveyh, Zerdüştlükten İslam'a geçmiş İranlı düşünür, mütercim ve kâtip. Hint, Yunan ve İran kültürlerine ait eserlerin tercüme edilmesinde önemli rol oynamış, bu kültürlerin İslam düşüncesine taşınmasına katkıda bulunmuştur.

İbnü'l Hatip (1313-1374); Diğer adıyla Lisannüddin İbnü'l Hatip. Gırnata Emirliğinde yaşamış şair, yazar, tarihçi, filozof, fizikçi ve politikacı. Şiirlerinden bazıları Elhamra sarayının duvarlarını süsler. Gırnatada Nasrîler'in ilk veziri olmuştur. İbnü'l-Hatîb'in siyasî aktivitesi bununla kalmamış, daha sonra Fas'ta Merînîler, Tilemsan'da Abdülvâdîler ve Tunus'ta Hafşîler'in; hatta Portekiz, Kastilya ve Aragon Hıristiyan krallıklarının siyasî gidişatlarında da etkili bir isim olduğu söylenmektedir.

İbrahim el Mevsili (743-804); Ebü İshâk İbrâhîm b. Mâhân b. Behmen b. en-Nûsk, Abbasîler döneminin en tanınmış musikîşinas ve mugannilerinden (sanatçı-şarkıcı). Kufe'de doğdu. İran'ın Errecân eyaletinden olup Emevî idaresinin baskıları sonucu Kufe'ye göç eden bir ailenin çocuğudur. Musiki bilgisini geliştirmek için birçok merkezi dolaşan ve muhtemelen Musul'da şöhrete kavuştuğu için Mevsilî nispetiyle anılan İbrahim bu seyahatlerin ardından İran-Rey'e yerleşti. Burada şiir ve edebiyat alanında da kendini yetiştirdi. Hâdî-llelhak ve Harun Reşit dönemlerinde onların nedimi ve sarayın baş mugannisi olarak hayatını sürdürdü. Harun Reşit'in çok yakınında bulunan ve bazı seferlere halife ile beraber katılan İbrahim el-Mevsilî Bağdat'ta vefat etti. Mevsilî 900'ün üzerinde eser bestelemiştir. Oğlu İshak, bunlardan 300 tanesinin aşılamayacak derecede mükemmel kabul edildiğini söyler. İbrahim el-Mevsilî'nin, Harun Reşit'in isteği üzerine Fülehy b. Ebü'l-Avrâ ve İbn Câmî ile birlikte el-Mî'etü's-Şavtü'l-Muhtâre adlı 100 şarkı sözünün toplandığı antoloji mahiyetinde bir eser yazdığı bildirilmektedir.

İç arınma; Ruhi ve zihni temizlik.

İdris; İdrisiler devletinin kurucusu İdris bin Abdullah bin Hasan, Hz. Hasanın torunudur. Mekke yakınlarında Hz. Hüseyin taraftarlarıyla Abbasiler arasında meydana gelen "Fah" savaşından sonra Arap yarımadasını terk etmiş ve 788 yılında Fas'ta Velile'ye yerleşmiştir. Buradaki Evrebe kabilesiyle iyi ilişki kuran İdris, kabilenin dini ve siyasî lideri oldu. Böylece Velile merkez olmak üzere Fas'ta hüküm sürececek olan İdrisiler'in temelini attı.

İdrisi (ö.1154); Septe-Fas'da doğmuş, Palermo-Sicilya'da; vefat etmiştir. Tahsilini Kurtuba'da yapmıştır. Coğrafya ve botanik alanında İslam dünyasında yetişen büyük bilginlerdendir. Eğitimi tamamlandıktan sonra seyahatlere çıkmış, bu arada Sicilya adasına gitmiştir. Orada Kral 2.Roger'in sarayındaki bilginler arasına katılmış ve itibar görmüştür. Kral Roger, İdrisi'nin başkanlığındaki coğrafyacı bilginlere gümüş bir yer küresi maketi yaptırdı. Bilginler bu maketin üzerindeki yer haritasında adı geçen yerleri tanıtan Arapça bir coğrafya kitabı yazdılar. O eserin adı, Kitâbü Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâkı'l-Âfâk veya Kitâbü Ruger'dir. Bir giriş kısmından sonra iklimlere göre batıdan doğuya doğru dünya ülkelerinden bahseder. Eser, o zamanın bilinen bütün dünya ülkelerinden bahsetmektedir. Afrika, Endülüs ve Avrupa hakkında verdiği bilgiler, kitaptaki haritalar çağına göre doğru ve tutarlıdır.

İfrikiye; Ortaçağ'da Arapların Mağrib'i'n doğusuna, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isim.

İhvan-ı Safa; 10. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan bir felsefe grubunun taraftarlarına; halis kardeşler anlamında verilen isim. İhvan-ı Safa Risaleleri; bir nevi felsefe ansiklopedisi mahiyetindeki elli iki risaleden müteşekkildir.

İhya-i ulumü'd din; Gazzâlî'nin (ö.1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseri.

İlham; Etkilenme, çağrışım, içe doğma ile gelen yaratıcı düşünce, doğaüstü veya ilahi yetenek veya buna bağlı söz, duyum ve algı

İmamı Rabbani (1564-1642); Nakşibendi tarikatının Müceddiyye kolunun kurucusu. Doğu Pencap'taki Sirhind (Serhend), Pakistan'da doğdu. Nakşibendiyye tarikatı mensupları arasında ilâhî bilgilere sahip âlim ve "müceddid-i elf-i sânî" (hicri 2. bin yılın müceddidi) unvanlarıyla tanınır. Soyunun ikinci halife Hz. Ömer'e dayandığını iddia eden Kâbil asıllı bir aileye mensuptur. İslam dünyasında "Mektubat" adlı eseri meşhurdur. Vahdet-i vücud konusunu ele alıp tartışmış, bu düşünceye bazı eleştiriler yöneltilmiş ve vahdet-i şühûd teorisini geliştirmiştir. Ona göre vahdet-i vücud, tasavvuf yolunda ulaşılmaya ve

aşılması gereken bir mertebedir. O mertebenin üzerinde vahdet-i Şuhut isminde yeni bir mertebe ve idrak seviyesi vardır

İmkân dairesi; Kâinat, şartların müsait olduğu âlem.

İmla; Söyleyerek yazdırma

İmmanuel Kant; Doğu Prusya'nın Königsberg (Kalingrad) kasabasında 1724 – 1804 tarihleri arasında yaşamış olan ünlü Alman filozofudur. Alman felsefesinin kurucu isimlerinden biri olmuş ve felsefe tarihinin kendisinden sonraki dönemini belirleyici olarak etkilemiştir.

İrfan (marifet); Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevi tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi. Sözlükte mastar olarak "bilmek, tanımak, ikrar etmek", isim olarak "bilgi" anlamına gelen irfan (marifet) kelimesi ilimle eş anlamlı gibi kullanılmakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. İlim genel nitelikteki bilgileri, irfan tikel (kısmi), özel ve ayrıntılı bilgileri ifade eder. İlim karşıtı cahil, marifetin karşıtı inkârdır. Bu sebeple ilim kelimesi her zaman marifetin yerini tutamaz.

İshak el Mevsili (767-850); İran'ın eski kültür bölgelerinden Rey'de doğdu. Dönemin meşhur musikîşinaslarından İbrahim el-Mevsilî'nin oğludur. İbrahim, şöhretinin Abbasî sarayına ulaşması üzerine ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşince İshak burada seçkin bir kültür ortamında öğrenim gördü. İshak'ın Abbasî sarayındaki ilk hamileri başta Halife Harun Reşit olmak üzere Vezir Yahya b. Halit el-Bermeki ve onun oğulları Fazl ve Ca'fer oldu. Daha sonra Halife Emin, Me'mûn, Mu 'tasım-Billâh. Vâsik-Billâh ve Mütevekkil-Alellah devrinde bu hükümdarlardan ilgilive itibargördü. Babasının vefatından sonra dönemin önde gelen musikîşinası olarak büyük servet sahibi oldu. Hayatının son yıllarında gözlerinin görmediğine dair bazı rivayetler bulunan İshak el-Mevsilî Bağdat'ta vefat etti. Ölümü üzerine Halife Mütevekkil'in, "İshak'ın ölümüyle devletim bir şeref ve ziynetten mahrum kaldı" diyerek üzüntüsünü belirttiği nakledilir. İshak el-Mevsilî fıkıh ve kelâm konularında kendini yetiştirdiği gibi şair, edebiyatçı ve dilci olarak da takdir toplamış, sarayda düzenlenen ilim meclislerinin vazgeçilmez bir üyesi olmuştur.

İsmaililer; Şia'nın müfrit ve bâtını bir kolu. Hz. Ali neslinden gelen altıncı imam Cafer-i Sadık'ın 765 yılında ölümünden sonra büyük oğlu İsmail'in adına ortaya çıkan bir fırka. İsmailiyye Şia'sı yedinci imam olarak Cafer es-Sâdık'ın büyük oğlu İsmail'in olduğu görüşündedirler. Mısır'daki Fatmî devleti ve Ezher Üniversitesi onlar tarafından kuruldu.

İstiare; İyi bir niyetle, niyet edilen veya girilecek bir işin hayırlı olup olmadığını anlamaya, önemli bir kararı uygulamadan önce ilahi makamlara danışmaya yönelik amaçlarla uyarıcı rüya görmeyi duayla talep etmedir.

J

Johannes Hispalensis; 1135-1155 yılları arasında Toledo da Arapçadan Latinceye ilk kitap çevirilerini yapan vaftiz olmuş Yahudi asıllı mütercim.

K

Kabalizm; Yahudi mistik geleneği ve gizemi.

Kadizadeler; on yedinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli siyasî, iktisadî ve içtimâî buhranlar yaşamıştır. Bu buhranlara çözüm yolları teklif eden devrin münevver ve mütefekkirleri arasından bir ilim ve fikir adamı, mahiyeti itibarıyla Osmanlı gelenekçi düşünce yapısından farklı görüşler beyan etmiş ve bu düşünce etrafında bir taraftar topluluğu oluşmuştur. İstanbul'da, Kadizâde Mehmet Efendi adında, vaizlik vazifesi yapan bir zatın fikirlerinden hareketle başladığı için adına izafeten "Kadizadeler Hareketi" denilmektedir. "Dinde tasfiye" şeklinde ortaya çıkan hareket, İV. Murat (1623-1640) zamanında başlamış ve İV. Mehmet (1648-1687) devrinin ortalarına kadar devam etmiştir. Kaba bir bakışla İslâm dinini, Kur'an ve sünnet İslam'ına, bir başka ifade ile dine sonradan ilave edilen Bid'at'ların dinden temizlenmesi maksadına yönelmiş "Selefi" hareketlerden biridir.

Kanat sistemi; Eski çağlarda, özellikle İran'da kurak bölgelere su sağlamak için Arapça kanat (qanat),

Farsça karez adı verilen bir tür yer altı su arzi sistemi kullanılıyordu. Sistem dikine açılan pek çok kuyunun yatay bir tünel ile birbirine bağlanması şeklindeydi. Eski çağda İran'da yaygın Zerdüşî dininde bu kanalların yapımı ilahi bir iş ve vazife olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca Ahameniş Hanedanı döneminde kurak topraklara su taşımaya başaran köylülere o toprakları işleme hakkı veriliyor ve bu hak 5 nesil devam ediyordu. Bu Pers uygulaması sayesinde İran'ın tüm kurak bölgeleri neredeyse karış karış tünellerle donatıldı. Bilinen en büyük kanat projesi İran Persapolis'tedir. Kanallar dağlar ve ovalar arasında çok büyük bir alanı kapsar. Yüzerce dikey kuyudan oluşmuştur. Sistem sayesinde şehirde bolluk ve bereket artmış.

Kartaca Savaşı; yani 2. Pön savaşı. İlk çağda Romalılarla Kartacalılar arasındaki savaşlardan ikincisi. Üç Pön Savaşından birincisi M.Ö.264-241, ikincisi M.Ö. 218-201, üçüncüsü M.Ö. 149-146 tarihleri arasında meydana geldi. Pön Savaşlarının sebebi; Romalılarla Kartacalıların Batı Akdeniz'deki hâkimiyet kurma mücadelesidir

Kastilya; İber yarımadasında kurulmuş eski bir krallık, adım adım Portekiz hariç diğer krallıklarla birleşerek önemli güç haline gelmiş ve 1479 yılında yerini İspanya Krallığına bırakmıştır. Endülüs'teki Müslüman hâkimiyeti onunla sonlanmıştır.

Katalonya kontluğu; Barselona bölgesinde bir özerk alan olup 15. Asırda İspanya krallığına dâhil oldu.

Kayrevan; Tunus'un en önemli merkezlerinden biridir. Denizden 60 km içeride yarı kurak bozkırlarda kurulu olan şehir, 670 yılında Ukbe Bin Nafi tarafından kurulmuştur. Afrika kıtasında ilk kurulan 'Seydi Ukba Cami' sinin burada bulunması ve Afrika'da İslamiyet'in buradan yayılması dolayısıyla İslam dünyası için Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Bağdat, Buhara gibi en kutsal kentlerden birisidir.

Kelam; İslam ilahiyatında İtikadı konuları inceleyen ilim dalı.

Kemal Reis; (ö.1510) 2. Bayezid döneminin Türk denizcisi. Aslen Geliboluludur. Bazı kaynaklarda Karaburunlu olduğu ileri sürülür. Kitap-ı Bahriye müellifi Piri Reis'in amcasıdır. İspanya'da katliama uğrayan Endülüs Müslümanlarının yardım isteklerine karşılık olmak üzere Osmanlı Devleti hizmetine çağrılan Kemal Reis ve beraberindeki denizciler, 2. Bayezid'in hazırlattığı filo ve mühimmatla birlikte 1487'de Güneybatı İspanya'yı vurmakla görevlendirildi.

Keşif; Aklın ve duyunların yetersiz kaldığı ilahiyat meselelerinde doğrudan bilgi edinme yolu manasındaki bir tasavvufî terim.

Konsil; Katolik Hristiyan literatüründe dinî meseleleri tartışıp çözmek üzere bir araya gelen yüksek düzeydeki din adamları kuruluna verilen ad.

Kont Julian efsanesi; Kızını dönemin Vizigot başkenti Cordoba'ya eğitime gönderir. Vizigot krallığını eline geçiren Rodrigo kızını baştan çıkarır ve o da ona kin duyar. Müslümanların Kuzey Afrika'ya hâkim olmasıyla onları İber yarımadasını ele geçirmeleri için teşvik eder ve lójistik destek verir. Yarımada geçmek için gemileri de onun tedarik ettiği söylenir.

Kopernik; Nicolaus Copernicus (d.1473 - ö. 1543)) Polonyalı astronomi âlimi. Kopernik, bilim tarihine Kopernik Prensibi veya Kopernik Teorisi olarak geçen ve Dünya ile diğer gezegenlerin Güneş etrafında döndükleri esasını kabul eden heliosentrik (Güneş merkezli) esasını açıklamıştı. Yeni astronominin kurucusu kabul edilir.

Kral Keykavus; Firdevs'in yazdığı Şehname adlı destanda adı geçen İran'ın efsane kralı.

Kudüs Talmudu; Babil Talmudundan daha eski Filistin bölgesinde yazılmış Talmud.

Kufi hat; Arap yazısının düz ve köşeli çizgilerle yazılan eski bir biçimi veya İslamiyet'in ilk yüzyıllarında "Himyerî" yazısının değişmesiyle oluşan; dik, sert, köşeli bir yazı türü olarak tanımlanır. Arapça hat sanatında yaygın olarak kullanılan bir yazı türüdür. Özellikle erken dönemden daha yuvarlak hatlara sahip örneklerine rastlanan küfî yazısı Kur'an yazmalarında ve yapıların cephelerinde de sıklıkla kullanılmıştır.

Kuşî dilleri; Afrika'nın doğusunda, özellikle Etiyopya'nın yüksek kesimlerinde konuşulur. Beca, Agaw, Sidama dil öbeklerine bağlı Şaho, Afar, Somali, Meto vb gibi dilleri içerir.

L

Las Cantigas de Santa Maria; (Aziz Meryem Şarkıları) 13.asır İspanya'sında Kastilya, Leon ve Galisya hükümdarı olan 10. Alfonso'nun (1221 – 1284) emriyle düzenlenen, Portekizce ve Galisya dilinde 420 şarkılık el yazmasıdır.

Latin İbn Rüşdçülüğü; 13. asırda İbn Rüşd etkisinde kalan bazı Latin filozofların ortaya koydukları bir düşünce hareketidir. İbn Rüşd'ün felsefesini takip edenler büyük bir çoğunlukla Paris Üniversitesi'nde konuşlanmışlardır.

Leon; İber yarımadasının kuzey batısında bağımsız bir Leon Krallığı 913 yılında kurulmuştur. Krallık 16. yüzyıla kadar devam etmiş daha sonra İspanya Krallığı ile birleşmiştir.

Leonardo3;Teknoloji kullanarak kültürel mirasın incelenmesi, yorumlanması ve halka açık olmasını sağlayan yenilikçi bir araştırma merkezidir.

M

Makarri, Ebu'l-Abbas Tilemsânî (ö.1631); Magripli edip ve biyografi müellifidir. Bütün Mağrip ve doğu İslam bölgelerini gezip görmüştür. Kendisi, tarihçi İbnü'l-Hatib'in hayranlarından. Bu sebeple, meşhur tarihçinin hayatını ve eserlerini anlatan bir kitap yazmaya koyulmuş, kitap bittiğinde ortaya büyük bir Endülüs tarihi ansiklopedisi çıkmıştır. Makarî, doğu İslam dünyasındaki uzun ikametine rağmen Endülüs tarihi ve hal tercümelerine dair bilgi ve vesikalarını, Cezayir ve Marakeş şehirlerindeki Sa'dî sultanlarının kütüphanelerindeki yazma eserlere dayandırmıştır.

Marifet; Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi anlamında bir tasavvuf terimi.

Mecdüddin İshak; Önemli bir mutasavvıf ve âlim, aynı zamanda Anadolu Selçuklu Devleti'nde üst düzey bir yöneticiydi. Kaynaklarda Mecdüddin'in Selçuklu sarayı ile Abbasiler arasında elçilik görevlerinde bulunduğu kaydedilmektedir. Mecdüddin, Selçuklu sarayında şehzadelere hocalık yaptığından bazı rivayetlerde "sultanın şeyhi" lakabıyla anılmıştır. İbn'ül Arabî'nin Anadolu'ya gelmesinde de etkili olmuştur.

Melamiyye; 9. yüzyılda ortaya çıkıp daha sonra bütün İslâm dünyasında yaygınlık kazanan tasavvuf anlayışı. Melamet, Sözlükte "kınamak, kötölemek, ayıplamak" gibi anlamlara gelir. Merv, Herat, Belh ve Nişabur şehirlerini içine alan Horasan'da, özellikle Nişabur'da yaygınlık kazanan ve Bağdat'taki züht ekolüne muhalif olarak ortaya çıkan aşk ve cezbe yoludur.

Mercator; Gerçek adı Gerard De Kremer olan Gerardus Mercator, Mercator harita projeksiyonunu geliştiren coğrafyacı ve kartografı(harita) dır. Belçika topraklarında yer alan Flandre'de 1512 yılında doğdu ve Almanya'nın sınırlarında yer alan Duisburg'da 1594 yılında vefat etti. Mercator, bu bilimlerin dışında astronomi, tarih, manyetizma ve felsefe alanları ile ilgilendi. Kartografya adına ortaya koymuş olduğu harita projeksiyonu enlem ve boylam yer alması bakımından navigasyon için önemli yere sahipti. Bu projeksiyon günümüzde kullanılmaktadır. Dünyanın düzleme aktarılması bakımından en etkili yöntemlerin başında gelmektedir. Projeksiyon dışında atlas ve dünya haritaları bulunmaktadır. Osmanlı'nın son âlimlerinden Kâtip Çelebi'yi etkilemiştir. Fuat Sezgin hoca onun haritasını inceledikten sonra şu kanaatini beyan eder, Felmeng'te yaşayan bir adam Asya'nın nehirlerini göllerini nereden bilecek. İslam dünyasından başka hiçbir bölgede o dönemde boylam değerlerine göre harita yapma bilgisi yoktu. Avrupa'da İspanya ve Portekiz hariç 18. Yüzyıla kadarda olmadı. Dolayısıyla elindeki harita doğu İslam dünyasındaki haritalardan alınmıştır.

Meriniler; Mağrib'de hüküm süren ve başkentleri Fes şehri olan bir Berberî hanedanı (1196-1465).

Meşşai; İslâm dünyasında Aristocu felsefeye verilen isim.

Meşşailik; İslâm dünyasında Aristocu felsefeye verilen isim

Mevali; Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bu terim, ilk İslam fetihlerinin ardından ortaya çıkmıştır. Doğuda İranlılar ve Türkler, Kuzey Afrika'da Berberîler, Mısır'da ise Kiptîlerden Müslüman olanları ifade eder.

Mevarid; Konular, Hususlar.

Micheal Scott; 13.asır ortaçağında Toledoya gelerek Arapçadan Latinceye tercüme faaliyetlerine katılan bilgin.

Molla Fenari; İlk Türk şeyhülislamı olan Molla Fenarinin asil adı Şemseddin Mehmet'tir. 1350 yılında Maveraünnehir'de veya Bursa civarında Fenar köyünde doğmuş, 1430 yılında Bursa'da ölmüştür. Devrinin en ünlü bilginlerinden idi. Dini bilgiler yanında matematik ve astronomide de derin bilgi sahibi olan bir müderristir. Yıldırım, Çelebi Mehmet ve II. Murad devirlerinde, bu hükümdarlardan ve halktan büyük saygı göyerek yaşadı. Sultan II. Murad 1424 yılında ona "Müfti'l Enamlık" görevini verdi ve böylece şeyhülislamlık makamı kurulmuş oldu. O devirde şeyhülislam sadrazamdan sonra gelen en yüksek devlet memuru idi ve adalet, eğitim, diyanet işlerini yürüttü. Molla Fenârî, Osmanlı Devleti'nde tasavvufa ilgi duyan ilmiye mensuplarının önde gelenlerindedir. Tasavvuf kültürüne olan yakın ilgisi bazı eserlerinde açıkça görülür. Tasavvufî düşüncelerinin şekillenmesinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tesiri vardır ve İbnü'l-Arabî'ye nispet edilen Ekberîyye mektebinin görüşlerini Anadolu'da temsil eden âlimler arasında yer almaktadır.

Molla Sadra el-Şirazi (1571-1641); Akılcılıkla sezgiciliği birleştiren yani İshrâki, Ekber'i ve Meşşâi düşünce ekollerini mezceden (bir potada birleştirme) İranlı filozof ve âlim.

Moriskolar; İspanyol hâkimiyeti altında yaşayan zorla Hristiyanlaştırılmış eski Müslümanlara verilen ad.

Murabitlar; 1057-1147 tarihleri arasında Marakeş – Fas merkezli Kuzey Afrika, İspanya ve Balear adalarına Hâkim olarak İslam devleti kuran berberi hanedan.

Murakabe; Kulun, sürekli biçimde Allah'ın gözetim altında bulunduğunun şuur ve idrakinde olması anlamında tasavvuf terimi.

Musa b. Nusayr (640-716); Emevî Halifesi I. Velid'in emrinde İfrikîyye (Kuzey Afrika) ve İspanya Valisi olarak görev yapmış Müslüman Arap kumandandır.

Muvahhidler; On ikinci ve on üçüncü asırlarda, Marakeş-Fas merkezli, Endülüs, Fas ve Tunus'a kadar bütün batı Müslüman ülkelerine hâkim olan berberi bir hanedanlık.

Mübeşşirat; Hayırlı alametler.

Müceddid; unutulmuş olan din bilgilerini meydana çıkararak, dini bid'at ve hurafelerden (dinde sonradan ortaya çıkarılan şeylerden) temizleyen, dini kuvvetlendiren. Lügat manası yenileyici demektir

Müdeccen; Endülüs'te, Müslüman ve Hristiyan sanatkarların, İspanyol krallıklarının hükmü altında beraber oluşturdukları üslup.

Mülükü't – Tavaif; Endülüs'te 1031-1090 yılları arasında hüküm süren emirlikler. Tavâif-i Mülûk şeklinde de kullanılan tabir, Arapça taife (fırka, bölük) ve melik (hükümdar) kelimelerinin çoğul şekillerinden oluşmuştur. Genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri, özelde Endülüs Emevî Devleti'nden sonraki yirmi civarında küçük beylikler için kullanılan terim.

Müsta'ripler; Endülüs'te İslam hâkimiyetinde yaşayan ve kültüründen etkilenen yerli Hristiyanlar veya başka bir ifadeyle; Müslümanlaşan, Müslüman gibi görünen manasındaki müsta'rip kelimesi, böyle bir değişime uğramayan kuzeydeki Hristiyanlardan ayırmak için kullanılmıştır. İspanyol kaynaklarında "mozarap" şeklinde kullanılmıştır.

Müvelledun; Kelime olarak, doğmuş, doğrulmuş manasındaki müvelled'in Endülüs'teki karşılığı, İslam'ı kabul etmiş Hristiyanların çocuklarıdır.

N

Navarra; Bugün Fransa ile İspanya arasında ki Pirene Dağları arasında kalan 824-1620 yılları arasında var olmuş tarihi bir Bask krallığıdır.

O-Ö

Otto; Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun kurucusudur. I. Heinrich'in oğludur. Kilise ile anlaşarak Schwaben, Lorraine ve Bavyera dukalıklarını kendi otoritesi altına aldı. Fransızları ve Macarları yendi. Almanya içinde kendisine karşı olan büyük Alman feodal beylerinin isyanını bastırdı. Daha sonra Almanya'yı doğudan tehdit eden Slav akınlarını durdurdu. Bu başarıları karşısında 2 Şubat 962'de Papa XII. Johannes eliyle imparatorluk tacını giydi. Böylece Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu kurulmuş oldu. Daha sonra Papalığı ve İtalya'yı egemenliği altına almaya çalıştı. Roma topraklarını Papa'ya bıraktı. Buna karşılık Papa seçimini ve Papalık topraklarını kontrolü altına aldı.

Öklid; MÖ. 330 - 275 yılları arasında yaşamış İskenderiyeli bir matematikçidir. Öklid gelmiş geçmiş matematikçilerin içinde adı geometri ile en çok özdeşleştirilen kişidir.

P

Panteizm; Tanrı ile kâinatı bir, aynı ve özdeş kabul eden görüştür. Panteizme göre; Tanrı her şeydir ve her şey Tanrıdır. Tanrı Evren - İnsan ayırımı yoktur. Böyle bir ayırım aklın yanılmasıdır. Aşkın bir Tanrı var olmadığı gibi, her hangi bir yaratmadan da söz edilemez.

Paul Fenton;1951 Londra doğumlu, Strasburg Üniversitesi öğretim Üyelerinden olup İslam tasavvufu ve Yahudi mistizmi arasındaki ilişkiler üzerine çalışmaları vardır.

Pirenalar; Güneybatı Avrupa'da Fransa ile İspanya sınırını da oluşturan dağ silsilesi. 430 km uzunluğuyla Fransa ile İber yarımadasını ayırır.

Piskopos; Katoliklerde, bir bölgenin din işlerine başkanlık eden, papazlığın en yüksek aşamasında olan din görevlisi.

Piyale Reis; (ö. 1577) 14 yıl Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kaptan-ı Deryalık yapmış ve önemli zaferler kazanmış bir denizcimizdir. Piyale Paşa, Hırvat veya Macar devşirmelerindedir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında henüz çocukken Saraya alınmış, Enderun'un tahsil ve terbiyesi ile yetişmiştir. Uzun bir eğitim döneminden sonra 1547'de Enderun'dan Kapıcıbaşılık unvanı ile çıkmış olan Piyale Paşa, 1554 yılında Sinan Paşanın vefatı üzerine Gelibolu Sancak Beyliği ile Kaptan Paşalığa getirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın şan ve zaferler ile dolu geçmekte olan döneminde, Piyale Paşa'ya da büyük sorumluluklar düşmüş, kendisinden Akdeniz'deki Türk hâkimiyetinin devamı istenmiştir. 1553 baharında Piyale Paşa, Turgut Reis ile beraber, 60 parçalık bir donanma ile Akdeniz'e çıkmıştır. Bu seferde İtalya, İspanya yalılarında bazı kaleler zapt ve bazıları muhasara edilmiştir. Tunus hududu içinde bulunan Bizerta limanı ve kalesi 1555'de Piyale Paşa tarafından zapt olunarak, Türk hâkimiyetine katılmıştır.

Pizza; 11. Ve 14. Yüzyıllar arasında İtalya yarımadasının en güçlü 4 deniz cumhuriyetlerinden biri (diğerleri; Venedik, Cenova ve Amalfi).

R

Rabaz; Kelime manası kenar mahalledir. 9. Asrın başlarında 1. Hakem döneminde Kurtuba'nın kenar mahallelerinde Fukuhanın vergileri protesto amacıyla halkı kıskırtmasıyla büyük bir isyan patlak verdi. Rabazlılar'ın bir kısmı Endülüs'ün başka şehirlerine dağıldı. Asıl çoğunluğu oluşturular ise önce Kuzey Afrika'ya geçtiler. Bunların bir bölümü bu sırada İdrîsîler tarafından yeni kurulmakta olan Fas şehrine yerleşti.

Reconquista; Yeniden fetih. İber yarımadasındaki Hristiyan devletlerin Endülüs'ü Müslümanlardan geri alması.

Regiomontanus (1436-1476); Almanya da doğup Roma da ölmüştür. Müslüman ve Yunanlı bilginlerden yararlanarak 1464 yılında yayınladığı "her çeşit üçgen üzerine beş kitap" Avrupa da yayımlanmış trigonometri üzerine en önemli ilk kitaptır.

Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883); Hollandalı şarkiyatçı ve İspanya'da İslam adlı kitabın yazarı.

Riyazet; Zühd ve takva maksadıyla dünya zevklerinden kaçınma ve nefsin isteklerini yenmeye çalışma.

Roger Garudy; 17 Temmuz 1913'te Marsilya'da doğdu. Garudy, 1952 yılında Sorbonne Üniversitesi'nden edebiyat dalında, 1954 yılında da SSCB Bilimler Akademisi'nden bilim dalında doktor unvanını aldı. Bir dönem Marksist inceleme ve Araştırmalar Merkezi müdürlüğü de yapan Garudy, Fransız Parlamentosu'nda milletvekili, Millet Meclisi Başkan Yardımcısı, Milli Eğitim Komisyonu üyesi ve senatör olarak görev yaptı. Roger Garudy, Fransız Komünist Partisi'nde en yüksek düzeyde görev yapan ve dış dünyaya Fransa'nın yüz akı olarak takdim edilen bir düşünürdü. Charles de Gaulle, Stalin, Castro, Picasso, Aragon, Gaston Bachelard, Jean-Paul Sartre, Romain Rolland gibi dünya çapında lider ve sanatçılarla yakından görüşen Garudy, 1982 yılında Müslüman oldu ve İslam'la ilgili olarak da önemli eserler verdi. Roger Garudy'nin "Hatıralar: Yüzyıllımızda Yalnız Yolculuğum" ve "İnsanlığın Medeniyet Destanı" başta olmak üzere 30 kadar eseri Türkçe'ye çevrildi. Eserleri kırkı aşkın dile çevrilen Roger Garudy, geride 60 kadar eser ve sayısız makale bıraktı. Fransız Müslüman düşünür Roger Garudy, 14 Haziran 2012 günü Paris'te 99 yaşında vefat etti.

Rousseau; Tam ismi, Jean Jacques Rousseau, 18. Asrın büyük Fransız düşünürü ve deneme yazarı. "Toplu Sözleşme" adlı eseriyle Büyük Fransız İhtilalinin ilham kaynağı olmuştur.

S-Ş

Sabuncuoğlu Şerafettin (1386-1470); Fatih döneminin meşhur hekimleri arasında yer alan Şerafettin Sabuncuoğlu 1386 yılında şehzadeler şehri diye anılan Amasya şehrinde doğmuştur. Kitaplarında yer verdiği soy kütüğüne göre babasının adı Ali Çelebi dedesinin adı Sabuncuoğlu Hacı İlyas Çelebidir. Sabuncuoğlu Hacı İlyas Çelebi 1408-1421 yıllarında babası Ali Çelebi'de 1421-1451 yıllarında hekimbaşılık yapmış zamanın ünlü hekimleridir.

Sadreddin-i Konevi (1207, Malatya-1274, Konya); Babası Mecdüddin İshâk Efendi, Anadolu Selçukluları nezdinde itibarlı, yüksek mevki sâhibi biriydi. Küçük yaşta babası İshâk Efendi vefat etti. Üvey babası Muhyiddîn-İbn'ül Arabî, Sadreddîn-i Konevi'nin terbiyesi ve yetişmesiyle meşgul oldu. Çok iyi bir tahsil gördü. Kelâm ve tasavvuf ilimlerine ait birçok kıymetli eserler yazdı. İbn'ül Arabînin eserlerinin en önemli yorumcusudur. Mevlana ile hemen, hemen aynı dönemlerde Konya da yaşamıştır.

Sakalibe; köle tacirleri veya korsanlar tarafından Endülüs'e getirilen Slav asıllı köleleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Salih Reis; (ö.1566) Biga'da doğmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Tunus'un fethinde ün kazanmış bir Osmanlı Amiralidir. Yıllardır Akdeniz'de korsanlık yapan Salih Reis, Korsika adasının bir limanında Andre Dorya'nın ani baskını sonucu Turgut Reis ile birlikte esir düşmüş ve 3 yıl düşman kadirgalarında kürek mahkûmu (forsa) olmuştur. Turgut Reis ile birlikte, Barbaros Hayreddin Paşa tarafından kurtarılan Salih Reis daha sonraları birçok savaşta yer almıştır. Turgut Reis ile birlikte Tunus muharebesinde başarılı olmuş, 1553'te Fas şehrini ele geçirmiştir. 1556 yılında bu başarılarının bir ödülü olarak Cezayir Beylerbeyi olmuş ve Paşa unvanını almıştır.

Sami Dilleri; Sami dil ailesi ya da Semitik Diller olarak bilinen diller, Ortadoğu'da yaygın olan dillerin çoğunu kapsamaktadır. Bunların arasında Arapça, İbranice ve Aramice en fazla konuşulan Sami dillerken, İbranice, Arapça, Aramice lehçelerinden Süryanice, Keldanice de bölgede kullanılan Sami dillere örnek olarak gösterilebilir.

Sefer-ha Zohar, Sefer-ha Bahir; Kabalistik düşüncenin temel kitaplarından.

Septe; İspanya'nın Kuzey Afrika'da toprağıdır. İspanyol anayasasına göre özerk il statüsündedir. Fas sınırı ile çevrili olan şehir 19 km²'dir. Cebelitarık boğazının Fas tarafında kalan şehri.

Seyri sülûk; tasavvuf yolculuğu veya manevi yolculuk.

Seyyit Hüseyin Nasr (D. 1933, Tahrân); George Washington Üniversitesi'nde İslâmî ilimler uzmanı İranlı mütefekkir. İslâm ve tasavvuf ile ilgili Farsça, Arapça, İngilizce ve Fransızca 50'den fazla kitap ve 500'den fazla makale yazmıştır.

Sierra Nevada; İspanyanın en yüksek dağ silsileleri. Granada bu dağların eteklerinde kurulmuş.

Skolastikler; Orta Çağda kilisenin baskın olduğu bir dönemde, tek doğrunun İncil'deki düşünceler olduğunu savunanlar.

Spinoza; Baruch Spinoza (1632-1677) Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Amsterdam'da doğdu. Hahamlık eğitimi esnasında Yahudilikten uzaklaşarak felsefeye yöneldi. Giordano Bruno'dan ve Descartes'tan etkilenerek Bruno'nun mistisizmiyle Descartes'ın rasyonalizmi arasında özgün bir sentez yaptı. Ethika isimli eserinde bütünlüklü bir evren sistemi inşa etmeye girişmiştir. Diğer yapıtları: Descartes Felsefesinin İlkeleri, Teolojik-Politik İnceleme, Devlet Üzerine İnceleme, Anlığın Düzeltilmesi Üzerine İnceleme adlarını taşır. Öğretim üyeliği önerilerini geri çevirip geçimini gözlük camı yontarak sağlamış.

Şahabeddin es – Sühreverdi (1154-1191); İran'ın şimdiki Zencân şehri yakınlarındaki Sühreverd kasabasında doğan, İsrâkî felsefe (ışığın kaynağı manasındaki mistik felsefe) akımını kuran filozof. Kendinden yaklaşık bir asır sonra yaşayan hemşerisi ve Sühreverdiye tarikatının kurucusu adaşı Şahabeddin es – Sühreverdi'den ayırmak için Maktül (öldürülmüş) Suhreverdi veya kurduğu akımdan dolayı İsraki lakabıyla anılmıştır.

Şarih; Yorumcu

Şerif; Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere verilen isim.

Şeyh Veliyullah ed-Dehlevi (1702-1762); Hindistan'da yetişen tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf ve fıkıh âlimi.

T

Tahkik; Doğru olup olmadığını araştırmak veya doğruluğunu, yanlışlığını meydana çıkarmak. İncelemek. İyüzünü araştırmak.

Takiyye; Kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesi anlamında bir terim.

Talmud; Yahudilerin dinî kanunlarını tefsir eden ve bu kanunlara göre ortaya çıkabilecek yeni problemlerine çözüm getiren en önemli derleme kitap. İbranice «Lilmod» (Öğrenmek, öğretmek) kökünden alınmış bir kelimedir ve kaideler, esaslar toplamı anlamına gelir. Yahudiler nazarında Kitab-ı Mukaddes'ten sonra en önemli yeri işgal eden Talmud iki kısımdır: 1. Mişna (Daha çok şifahi dinî gelenekleri ihtiva eder), 2. Gemara (bir nevi Mişna'nın tefsiridir). Genellikle dinler tarihçileri her iki yorumun M.S. 2. yy da yaşamış olan Yuda Hanasi adındaki bir haham tarafından yazıldığı görüşündedirler. Talmud'a inanmayan, gerçek anlamda bir Yahudi sayılmaz. Nitekim Karaim ve Habeşistan Yahudileri yalnız Tevrat'a inandıkları için hakiki Yahudilikten uzak tutulmuşlardır. Bir başka açıdan Talmud, 1. Filistin (Kudüs) Talmudu, 2. Bâbil Talmudu olmak üzere yine iki noktadan ele alınabilir. (L. Ma'luf, el-Müncid, s. 113). Kudüs Talmudu, Bâbil Talmudu'ndan daha önemli ve önceliklidir.

Tarik b. Ziyad (670-720); Endülüs'ü fetheden İslam komutanı. Berberî asıllı olan Tarık, Emevilerin fetih politikası gereğince İspanya'dan önce elde edilen Kuzey Afrika topraklarında esir olarak alınmış ve kabiliyetiyle ön plana çıkması sonucu Emevilerin önemli başarılarına imza atmış Kuzey Afrika valisi Musa bin Nusayr'ın dikkatini çekmiştir. Müslümanlığı seçtikten sonra Musa bin Nusayr tarafından azat edilerek Kuzey Afrika'da gerçekleştirilen fetihlerde öncü birliklerin kumandanı tayin edildi. Tanca şehri fethedilince Tarık oraya vali atandı. Hem Cebeli Tarık Boğazı hem de dağı ismini ondan almıştır. Endülüs fatihi olarak anılmakla birlikte, Fethin belli aşamalarında Musa b. Nusayr ile beraber İspanyanın tamamını kontrol altına almışlardır.

Tarif b. Malik (ö.742); Kuzey Afrika Valisi Mûsâ b. Nusayr'ın azatlısı olan Tarif 'in Mağrip bölgesindeki bazı fetihlerde asker olarak gösterdiği başarı efendisinin dikkatini çekti. Berberîler arasında Mûsâ'ya en yakın olan iki kişiden biri Tarık b. Ziyâd, diğeri Tarif b. Mâlik'tir. Mûsâ b. Nusayr, 710 yılında Endülüs'ü fetih projesi için Tarif b. Mâlik'i 400 piyade ve 100 süvariden meydana gelen keşif birliğinin başında Endülüs'e gönderdi. Birliğin amacı İspanya coğrafyasının özellikleri, halkın genel durumu, savaş usulleri, askerlerin ve halkın sayısı hakkında bilgi edinmektir. Birliğin tamamına yakını Berberî asıllı idi.

Tehafütü tehafütü'l-felasife; Tehafütü-I Felasife'nin tutarsızlığı.

Tehafütü felasife; Filozofların tutarsızlığı.

Tivolili Plato; 1116'dan 1138'e kadar Barselona'da yaşayan12.yüzyıl İtalyan matematikçi, gökbilimci ve çevirmen idi. İbranice ve Arapça belgeleri Latince 'ye çevirdi.

Toledo külliyyatı; Toledo'da tercüme faaliyetleri tıp, matematik, hendese, astronomi vb. alanlardaki eserlerle sınırlı kalmadı. İslâm'a karşı İslâm kaynaklarından yararlanarak reddiyeler hazırlamak amacıyla 1139'da Toledo'ya gelen Cluny rahibi Peter El Venerable'nin teşvik ve himayesiyle bazı dinî metinler Latince 'ye çevrildi. Bu suretle misyoner rahiplerinin kullanabileceği yedi eserden müteşekkil Toledo Külliyyatı/Toledo Koleksiyonu (Corpus Toletanum/Colectio Toletana) ortaya çıkmış oldu.

Turgut Reis; Osmanlı denizcisidir (Muğla 1485 – Malta 1565). Avrupalılarca Dragut adıyla bilinir. Korsan kadirgalarına levent yazılarak denizci oldu. Oruç Reis ile Barbaros Hayrettin'in yanında kaptanlık yaptı, başarılar kazandı ve sonunda kendi başına korsanlık yapmasına izin verildi. Ancak Barbaros Hayrettin Paşa, ne zaman çağırarsa, Cezayir'e gitmekte kusur etmedi. Barbaros, Hayrettin Paşa, donanmasıyla İstanbul'a gelip Kanuni Sultan Süleyman tarafından kabul edildiğinde 19. kaptan olarak padişaha tanıtıldı. 1540'ta Korsika Adası'nda bir Cenova filosofunun baskınıyla tutsak alındı. 1543'de Barbaros Hayrettin Paşa tarafından kurtarıldı.

U-Ü

Uzlet; Belirli bir ruhsal olgunluğa ulaşmak amacıyla dünya hayatından ve sosyal çevreden uzaklaşarak arzuları sınırlandırmaya çalışma.

V

Vadiülkebir (Guadalquivir); Kurtuba şehrini ortadan bölen Endülüs bölgesinin en uzun ırmağı.

Vahdet-i Şuhut; İmam-ı Rabbaniye göre, sūfler seyri sülük yani manevi yolculuk esnasında varlığı farklı şekillerde algıladılar. Bu algılama çok çeşitli olsa da, temelde iki türdür. Birincisi varlığın birliği (vahdet-i vücüt), ikincisi de görülenin birliğidir (vahdet-i Şuhut). Vahdet-i vücüt mertebesinde salık ,varlığı bir olarak bilir ve böyle inanır. Allah'tan başkasını yok bilir, tecellilerini de hayâl olarak kabul eder. Vahdet-i Şuhut mertebesinde ise salık ,Allah'ın varlığını görür ancak ondan başka varlıklar da olduğunu inkâr etmez ya da âlemi gölge olarak görür. Her şey O değildir ancak her şey ondandır.

Vahdet-i Vücüt; Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; bu bağlamda Allah, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi. Varlık, Allah'ın sıfatlarının tezahürü ile meydana geldiğinden yaratan ile yaratılanın bir olduğu düşüncesini savunur.

Varrakin; kitap çoğaltan, ticaretini yapan.

Vecd; Ruhun dünyevi gerçeklikten kurtulduğu, kendinden geçme ve coşkunluk hali.

Vizigotlar; Güney İskandinavya'nın Gotland bölgesinde oturan bir Germen kavmi. MS 370 yılından itibaren Kavimler Göçü ile beraber hareket eden en önemli topluluklardandır. Batı Roma İmparatorluğunun çökmesinden sonra Batı Avrupa'nın şekillenmesinde rol oynamışlardır 3.ve 4.yüzyıllarda Bizans'ı yağma etmişler ve Aryanizm'i benimsemişlerdir. 5. ve 6.yüzyıllarda Vizigotlar ve Ostrogotlar şeklinde ikiye bölünmüşler ve böylece İberya ve İtalya'da devletler kurmuşlardır. .

Vucud-u mutlak; Tek varlık.

Vücutta fani olma hali; Vücutta erime, kaybolma.

W

W. Montgomery Watt; 1909'da İskoçya'da doğdu. Edinburgh, Jena ve Oxford'da eğitim gördü. Edinburgh Üniversitesi'nde antik felsefe ve Arapça dersleri verdi. 1964'te profesör olduktan sonra

İslâm araştırmalarına ağırlık verdi. İslâm tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı ve Avrupa'da İslâm etkisi üzerine eserleri vardır.

Y

Yeni Pisagorculuk; Sayılardan mistik neticeler çıkaran anlayış.

Yusuf el Fihri; ilk dönemleri Şam'a bağlı bir valilik olan Endülüs'ün 747-756 dönemlerinde valilik yapan son valisi. Ondan sonra Endülüs Emevi Devleti kuruluyor.

Z

Zahir uleması; Dinin sırlarından, gizli manalarından çok, açık hükümlerini bilen âlimler.

Zahirilik; Davud ez-Zahirî olarak bilinen Davud bin Ali bin Halef el-İsfahanî tarafından kurulan fikhî ve kelâmî mezhep. Davudiye adıyla da anılır. İslâmî hükümleri Kur'an ve Sünnet 'in zahirî (lafzi, sözel) anlamlarını temel aldığı için Zahirîye olarak adlandırıldı. Bu yaklaşımı ile yalnız fıkıh alanında değil, kelam alanında da diğer mezheplerden ayrılan görüşler ortaya koydu.

Zaviye; Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân. Şehir kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildiği yer. Zaman ve mekâna göre değişik terimlerde kullanılmış. Bunlar; ribat, hangah, imaret, tekke, dergâh, asitane (bulmacalarda İstanbul'un eski ismi sorusunun cevabı; asitane dir) vb. gibidir.

Zehebi (1274 – 1348) ; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî, Hadis hafızı, tarihçi ve Kıraat âlimi. Türkmen bir ailenin çocuğu olarak Şam'da doğmuş orada da vefat etmiştir.

Zerkali; Endülüs'te yetişen meşhur astronomi âlimlerinden. İsmi, İbrâhim bin Yahyâ et-Tecîbî en-Nekkâş olup, künyesi Ebû İshak'tır. Zerkâlî diye meşhur oldu. 1029 senesinde Tuleytula (Toledo) şehrinde doğdu. Küçük yaşta ilim öğrenmeye başladı. Kısa zamanda din ve fen ilimlerini öğrenen Zerkâlî, astronomi ilminde söz sâhibi oldu. Astronomi çalışmalarını ve rasadlarının çoğunu Tuleytula'da yaptı. Ömrünün sonuna doğru Kurtuba'ya yerleşti ve 1087 senesinde burada vefat etti.

Zic; İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad.

Ziya paşa;(1825,İstanbul – 1880, Adana) Türk yazar, şair ve devlet adamı. Asıl ismi «Abdülhamid Ziyaeddin»dir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamlarından birisidir ve en çok eser veren Tanzimat çağı yazarlarındandır.

Zünnüniler; Mülükü't Tavaif devletçiklerinden, (1036-1090) Toledo ve çevresinde hüküm süren berberi kabilesi Hevvâre'ye mensup bir hanedan.

erem PAZARLAMA
KÜLTÜR YAYINLARI

1.BASKI
Eylül 2015, İstanbul